

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ

Historická sociologie

Bc. Hana Gruntová Kolingerová

**Teorie pracovní motivace
v socialistickém diskurzu 50. let**

Magisterská práce

Vedoucí práce: **doc. JUDr. PhDr. Jan Štemberk, Ph.D.**

Praha 2016

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracovala samostatně a použila jen uvedené prameny a literaturu. Současně dávám svolení k tomu, aby tato práce byla zpřístupněna v příslušné knihovně UK a prostřednictvím elektronické databáze vysokoškolských kvalifikačních prací v repozitáři Univerzity Karlovy a používána ke studijním účelům v souladu s autorským právem. Zároveň prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne:

.....
Hana Gruntová Kolingerová

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala vedoucímu mé diplomové práce, docentu JUDr. PhDr. Janu Štemberkovi, Ph.D., za jeho podněty a rady.

Obsah

Abstrakt.....	6
Abstract.....	7
1. Úvod.....	8
2. Teoretická východiska.....	10
2.1. Teorie pracovní motivace.....	10
2.2. Práce jako historická sociální instituce.....	13
2.3. Subjektivace a disciplinace.....	15
2.4. Diskurz.....	19
2.4.1. Manažerský diskurz.....	20
2.4.2. Socialistický diskurz.....	23
2.4.3. Poznámky k pojetí ideologie.....	29
3. Specifikace výzkumného cíle a jeho řešení.....	32
3.1. Výzkumný cíl.....	32
3.2. Diskurzivně historický přístup.....	33
3.3. Postup řešení.....	35
4. Analýza textů.....	40
4.1. Text 1: N. G. Alexandrov - Socialistická pracovní kázeň (1951).....	40
4.1.1. Charakteristika období a hlavní události.....	40
4.1.2. Místo produkce a producenti.....	42
4.1.3. Charakterizace textu.....	45
4.1.4. Jazykové charakteristiky.....	46
4.1.5. Teorie pracovní motivace.....	49
4.1.6. Argumentační linie.....	66
4.1.7. Závěr - etablování diskurzu.....	67
4.2. Text 2: Josef Škrlant - Společenská práce za socialismu (1957).....	74
4.2.1. Charakteristika období a hlavní události.....	74
4.2.2. Místo produkce a producenti.....	75
4.2.3. Charakterizace textu.....	76
4.2.4. Jazykové charakteristiky fragmentu.....	76
4.2.5. Teorie pracovní motivace.....	78
4.2.6. Argumentační linie.....	85
4.2.7. Závěr - změna diskurzu.....	87

5.	Kontexty	90
5.1.	Exkurz I: Ke společnosti pracujících	90
5.2.	Exkurz II: Vznik teorií pracovní motivace.....	96
6.	Diskuze	101
7.	Závěry.....	110
8.	Použité zdroje	112
8.1.	Datové zdroje	112
8.1.1.	Publikace.....	112
8.1.2.	Legislativní dokumenty	115
8.1.3.	Obrázky.....	115
8.2.	Sekundární literatura	116
9.	Seznam obrázků.....	125

Abstrakt

Práce se zaměřuje na konstrukci teorie pracovní motivace v socialistickém manažerském diskurzu v průběhu 50. let v Československu. K tomu byly vybrány dva texty reprezentující dvě období (1951, 1957), které byly podrobeny kritické diskurzivní analýze. Ta se zaměřila na charakterizaci místa produkce, producentů a adresátů, na charakterizaci konstruované teorie a na způsoby jejího konstruování. V dalším ohledu byla popsána změna diskurzu, poukázáno na uplatňování některých diskurzivních schémat v období před nástupem komunistické strany k moci a na některé odlišnosti v konstrukci teorií pracovní motivace na liberálním západu. V návaznosti na Foucaultovy koncepty subjektivace a disciplinace pak bylo ukázáno, že daný socialistický diskurz lze chápat jako způsob konstruování specifické subjektivity pracujícího, použitý ve strategii distribuce lidského pracovního potenciálu všech občanů státu, která odpovídala uplatňování extenzivního hospodářství.

Klíčová slova

Socialismus, Československo, teorie pracovní motivace, Michel Foucault, kritická diskurzivní analýza

Abstract

The thesis focuses on the construction of the work motivation theory in the socialist management discourse in the 1950s' Czechoslovakia. For that purpose, two texts representing two periods (1951 and 1957) were selected and subjected to critical discourse analysis. The analysis focused on characterising the place of production, the producers and the audience as well as on characterising the construed theory and the method of its construction. Furthermore, a change in the discourse was described; the fact that certain discourse schemes were applied prior to the onset of the communist power was pointed out; and certain differences in terms of construction of work motivation theories in the liberal West were illustrated. In connection with Foucault's concepts of subjectification and disciplination, it was shown that the socialist discourse can be understood as a method of construction of the specific subjectivity of the workforce, used in a strategy of distribution of human working potential of all citizens of the State that corresponded with the application of extensive economy.

Key words

Socialism, Czechoslovakia, work motivation theory, Michel Foucault, critical discourse analysis

1. Úvod

Přechod od tradiční zemědělské k moderní průmyslové společnosti je spojen se vznikem velkých podniků a postupným rozšířením masové ekonomické produkce. Došlo také ke vzniku moderního managementu, který formuloval nové požadavky na řízení pracovní výkonnosti lidí, kteří byli do produkčních procesů již od počátku zapojováni jako výkonný prvek. V liberálních demokraciích na počátku 20. století je přitom efektivní využití lidského pracovního potenciálu nejen soukromý, nýbrž také státní zájem. Jedním z nástrojů kontroly výkonu, jejímž prvním momentem je již struktura organizace a fyzický prostor vymezený továrnou, se staly také motivační strategie. Tyto strategie zahrnují také teorie o pracovní motivaci jedince, které směřují na identifikaci toho, co člověka podněcuje k práci. Na základě těchto teorií mohou být vypracovány motivační technologie, prostřednictvím nichž pak dochází nejen k regulaci chování, ale zároveň také k určitému formování subjektivity řízeného.

Zatímco však na liberálním západě vznikají teorie pracovní motivace v úzké návaznosti na potřeby podniků, v Československu dochází po 2. světové válce k převzetí moci komunistickou stranou, která do popředí postaví jiná východiska a spolu s alternativní vizí společnosti předkládá také alternativní řešení. Tato práce se zaměří právě na povahu teorie pracovní motivace v československém teoretickém diskurzu 50. let. Tyto teorie jsou obvykle předmětem zájmu manažerských studií, které k formování motivačních strategií přistupují z perspektivy teorie řízení a funkce organizace. Zde bude problém nahlížen perspektivou sociologické teorie o subjektu. Tvorba teorie pracovní motivace jakožto specifické teorie o subjektu z hlediska atributů, které se váží k jeho ochotě pracovat, bude chápána jako druh sociální praxe, při níž dochází ke konstruování sociální reality. K řešení výzkumného problému proto byla zvolena kritická diskurzivní analýza, resp. diskurzivně historický přístup.

Předkládaná práce má tři hlavní části. V první jsou představena vybraná teoreticko-metodologická východiska a zhodnocena dosavadní úroveň poznání zahrnující sledovanou oblast. Vysvětlen je koncept teorie pracovní motivace, jak s ním pracuje klasická manažersky orientovaná literatura, a koncepty subjektivace a disciplinace, uvedené Michelem Foucaultem. Následně je vysvětleno pojetí diskurzu a zaměřeno na jeho dva specifické typy, manažerský a socialistický.

Druhá část obsahuje specifikaci výzkumného cíle a vlastní metodologické řešení. Po předložení seznamu výzkumných otázek je nejprve charakterizována zvolená metoda řešení

a popsán konkrétní postup řešení. Pak již následuje kapitola prezentující výsledky analýzy, která se skládá ze dvou částí věnovaných dvěma vybraným textům. U každého analyzovaného textu je nejprve uvedena krátká charakterizace období, v rámci něhož byl text uveden do diskurzu, obsahující také hlavní diskurzivní události důležité pro interpretaci sledovaného předmětu práce. Následuje identifikace místa produkce, producentů a adresátů textu a nakonec vlastní analýza. V závěru každé této analytické části je uvedeno shrnutí, které je v případě druhého textu zároveň srovnáním.

Třetí část této práce tvoří dva exkurzy, které prohlubují porozumění sledovaného předmětu. První exkurz se zaměřuje na prostředí Československa před nástupem komunistické strany a zdůrazňuje kontinuitu v konstruování některých diskurzivních schémat týkajících se postoje k práci, druhý se pak zabývá vývojem na liberálním západě a ukazuje na některé odlišnosti v konstrukci TPM. Na samém konci jsou pak uvedeny závěry a diskuze vybraných témat.

2. Teoretická východiska

2.1. Teorie pracovní motivace

Teorie pracovní motivace (TPM) představují v současnosti jednu z významných komponent manažerského, psychologického i sociologického diskurzu. TPM má umožňovat větší porozumění faktorů, které ovlivňují pracovní výkon člověka, a na základě toho účinné řízení pracovního výkonu člověka.¹ Problematika pracovní motivace je proto součástí průmyslové psychologie, sociologie práce, psychologie a sociologie řízení, psychologie organizačního chování a každého oborově významného teoretického textu nebo příručky zaměřené na tzv. řízení lidských zdrojů (*Human Resource Management*, HRM),² které v manažerských studiích představuje aktuálně uplatňovaný koncept řízení lidí v organizacích (Bedrnová, Nový a kol., 2002; Wetherell, 2004; Thompson a McHugh, 2009; Latham, 2012).³

TPM jsou teorie, které se snaží odpovědět na to, (1) co způsobuje, že člověk vůbec pracovní činnost vykonává, a za b) co způsobuje, že člověk v pracovním procesu podá požadovaný nebo vyšší výkon (o jaké jde „motiv“ nebo „stimuly“).⁴ „Pracovní motivace“ (Armstrong, 2012), „motivace pracovního jednání“ (Nakonečný, 1992) nebo také „motivace k práci“ (Bedrnová, Nový a kol., 2002) vyjadřuje podle Bedrnové, Nového a kol. (2002: 262) „přístup člověka k práci“ či „konkrétní podobu jeho pracovní ochoty“. TPM vycházejí z obecných teorií motivace, přičemž jde o „ten aspekt motivace

¹ Bedrnová, Nový a kol. (2002: 77-79) uvádí: „Opakovaně bylo zdůrazňováno, že dobrý pracovník musí nejen umět pracovat, ale musí také chtít pracovat. Významným předpokladem toho, že pracovník bude chtít dělat to, co od něj jeho pracovní zařazení objektivně vyžaduje, je jeho pracovní motivace, jeho pracovní ochota.“ Podle Bedrnové, Nového a kol. (2002: 77-79) je „porozumění [motivaci pracovního jednání] a zvláště metodám a přístupům k jejímu ovlivňování [...] také v praxi věnována stále větší pozornost. Lze dokonce vyslovit názor, že v oblasti lidských zdrojů je v posledních letech právě pracovní motivace - snaha, úsilí podat maximální výkon – rozhodujícím faktorem prosperity hospodářských organizací.“

² Viz např. *Řízení lidských zdrojů* (2012) Michaela Armstronga, který je považován za předního představitele profesního sdružení pro profesionály z oblasti HRM (*Chartered Institute of Personnel and Development*). Podle autora předmluvy prof. Josefa Koubka (Katedra personalistiky VŠE v Praze) jde o „bestseller“, který získal velkou popularitu mezi manažery.

³ Bedrnová, Nový a kol. (2002: 79) hovoří o ucelené poznatkové soustavě, označované jako „manažerská psychologie“ a „manažerská sociologie.“

⁴ Je potřeba poznamenat, že teoriemi se v této práci nemyslí nutně explicitní vědecké teorie. V tomto ohledu existují implicitní a explicitní teorie. Implicitní teorie jsou psychické konstrukty laiků nebo psychologů, založené na jejich osobních, zejména rodinných zkušenostech, i na tradovaných poznatcích lidové psychologie; nejsou zpravidla jasně verbalizované a člověk si je plně neuvědomuje, přesto hrají významnou roli při interpretaci a vyhodnocování většiny intrapsychických i interpersonálních událostí; často také ovlivňují rozhodování a plánování. Explicitní teorie lze naopak definovat jako „koherentní soustavy exaktně definovaných pojmů, hypotéz a názorů, které umožňují smysluplně vysvětlit projevy lidského chování a prožívání“ (Criders a kol., 1989: 7).

lidského chování, který je spojen s výkonem pracovní činnosti, se zastáváním určité pracovní pozice a s výkonem jí odpovídající role, tj. s plněním pracovních úkolů“ (Bedrnová, Nový a kol. (2002: 262).

Mezi hlavní výkladové modely je řazena obecná Maslowova teorie potřeb (naplnění hierarchicky uspořádaných potřeb od fyziologických po seberealizační), která je jedním z východisek pro formulování speciálních teorií o pracovním jednání, dále pak teorie již výlučně orientované na pracovní činnost a to Herzbergova dvoufaktorová teorie (použití hygienických faktorů a motivátorů), Whiteova teorie kompetence (snaha o uplatnění schopností, přesvědčení o způsobilosti), Vroomova teorie expektace (přitažlivost a dosažitelnost cíle za určité míry výkonu), Adamsova teorie spravedlnosti (spravedlivost v odměňování) nebo McGregorova teorie X a Y (představa o dvou hlavních typech pracovníků implikující styl řízení) a teorie založené na mechanismu „cukru a biče“, tj. odměny a trestu, vycházející z behaviorismu. Podle Urbana (2005) motivování k pracovní činnosti vždy obsahuje určitou kombinaci motivace pozitivní, operující s pozitivními stimuly (např. odměny, uznání, pochvaly) a negativní, kde se používají negativní stimuly představující donucení na základě obavy (např. z trestu, z ponížení, z finanční újmy, ze ztráty pracovního místa, ze ztráty života), ale obecně také omezením pohybu a zvýšením vnější kontroly pracovního procesu prostřednictvím sledování aktivity.

TPM jsou uplatněny v motivačních strategiích a motivačně-kontrolních mechanismech, které jsou pak součástí koncepcí či stylů řízení. Motivace a kontrola jsou velmi úzce provázané oblasti, přestože to v manažerské odborné produkci hlavního proudu není často zohledňováno.⁵ Ovlivňování jednání, uspokojování či vytváření potřeb jednotlivce za cílem jeho řízení lze chápat také jako vytváření subtilnější vnitřní kontroly, která pracuje s tím, co je uvnitř člověka – s přesvědčením, touhami a strachem (McDonald, 2004). V manažerské odborné literatuře zaměřené na řízení lidí v organizaci (Bedrnová, Nový a kol., 2002; Armstrong, 2012; Sabri, 2004; Weinrich a Koontz, 1993; Synek a kol., 2000; Latham, 2012) je pak konstruována škála, na jejíchž krajních bodech leží ideálně

⁵ Problematickou se jeví zvláště otázka kontroly, která je současnou produkcí vynechávána. V publikaci Armstronga (2012) v rozsahu 787 stran zcela chybí pojem kontrola ve věcném rejstříku. Bedrnová, Nový a kol. (2002) se v textu o rozsahu 586 stran podle rejstříku zmiňují o kontrole tehdy, když uvádějí „systém kontroly“ (Bedrnová, Nový a kol., 2002: 28) jako prvek struktury organizace, který však není vztažen konkrétně ke kontrole pracovníka, a dále když poznamenávají, že silná podniková kultura, snižuje nároky na „kontrolu spolupracovníků“ (Bedrnová, Nový a kol., 2002: 492). Ani jeden text nevěnuje zvláštní kapitolu kontrole pracovníků. V Armstrongově textu indikuje absenci kontroly již charakteristika HRM, které je podle Armstronga „orientované na oddanost a angažovanost“ a založené na přesvědčení, že s lidmi by mělo být zacházeno jako s bohatstvím“ (Armstrong, 2008: 32-33).

typické modely řízení. Tato škála jednak schematizuje styly řízení a jednak odpovídá historickému posunu v hlavním proudu uvažování o řízení lidí v organizacích.

Na jednom krajním bodě stojí (A) model uplatňovaný ve vysoce hierarchizovaných strukturách, kde je řízení postavené na jasných příkazech, přísné pracovní kázni, detailní, systematické a vnější kontrole a finanční stimulaci. Pracovník zde má jen velmi málo prostoru pro vlastní iniciativu, není vyžadována jeho vnitřní angažovanost a kreativita. Tento model je uplatněn ve stylech řízení označovaných jako autokratické (Weinrich a Koontz, 1993), technokratické či klasické (Bedrnová, Nový a kol., 2002) a je dáván do souvislosti např. s Taylorovým stylem řízení. Na druhém konci pomyslné škály se nalézá (B) model řízení spojovaný s plochou organizační strukturou. Ten staví na vnitřní motivaci a zaangažovanosti pracovníka, který sdílí vizi a cíle organizace. Požadavek angažovanosti je často kladen do souvislosti s tím, že vnější kontrola nebo motivace pouze finančními pobídkami není dostačující k zajištění daného výkonu.⁶ Tento v současnosti preferovaný styl se zaměřuje spíše na vnitřní řízení, založené na subjektivitě člověka, než na vnější řízení, založené na koncepci člověka jako objektu (srov. Deetz, 1995: 87).⁷ Tyto rysy jsou pak charakteristické pro tzv. liberální styl, který nepoužívá přímé řídicí příkazy a který vyžaduje naopak vysokou vnitřní motivaci.

Bedrnová, Nový a kol. (2002: 274) pak historicky rozlišuje technokratický (klasický) model řízení, paternalistický model řízení, model lidských vztahů a humanistický model řízení (označovaný jako model řízení lidských zdrojů). V prvním, charakteristickém pro taylorismus, je podle Bedrnové, Nového a kol. (2002: 275) veškerá motivace k práci založena na hmotných stimulech a na strachu z postihu. Příkladem druhého může být podle Bedrnové, Nového a kol. (2002: 276) styl řízení Tomáše Bati, který byl inspirován stylem klasickým, ale byl silně společensky kolektivistický (Holubec, 2009) a měl ambici prosadit sociální změnu. Motivační mechanismy v případě modelu lidských vztahů pracují se sociálním tlakem ve skupině, kterým je přiřazen větší význam než individuálním potřebám, a humanistický model pak zdůrazňuje seberealizaci, vychází z předpokladu, že práce má v životě člověka zásadní smysl, že lidé mají potřebu tvořivosti, cítí odpovědnost za svoji

⁶ Podle Urbana (2005) fungují nástroje negativní motivace především při zabránění určitému chování zaměstnanců, ale jen zřídka vedou k tomu, že zaměstnanci podávají vyšší výkon. Za naprosto nevhodné jsou považovány pak v případech, kdy je potřeba vyvolat v pracovníkovi pocit odpovědnosti nebo podpořit tvořivost.

⁷ V manažerské literatuře zaměřené na vnitřní motivaci a zaangažování se však často nerozlišuje, že řízení v konkrétních případech zahrnuje rozmanité pole pracovních činností či pozic. Manažerské texty o pracovní motivaci jsou velmi abstraktní a vyvolávají dojem, že zaangažovanost se týká stejně všech pracovníků nehlédě na odvětví či pozici v hierarchii.

práci a mají schopnost sebekontroly – pokud jim to dovolí vhodné podmínky (Bedrnová, Nový a kol., 2002: 278). Technokratický model se pak nejvíce blíží ideálnímu typu řízení A, humanistický typu B.

Podané duální členění odpovídá také McGregorově teorii X a Y o lidském chování a motivaci v organizaci, která je reflexí představ o člověku jako pracovníkovi implikující příslušný styl řízení (McGregor, 1957). První, podle McGregora konvenční a nevhodný typ představ (X),⁸ vyjadřuje názor, že člověk je tvor líný, má vrozenou nechuť k práci, je bez ambicí, bytostně zaměřený na sebe a ne příliš bystrý. Takový člověk se vyhýbá odpovědnosti, vyžaduje neustálé vedení a kontrolu a jeho výkon je třeba finančně odměnit. Naopak pro pracovníka, který odpovídá teorii Y, je práce stejně přirozenou aktivitou jako zábava či odpočinek. Takový pracovník rád přijímá samostatnost a odpovědnost a dokonce ji aktivně vyhledává, má dostatek sebekázně a sebekontroly a dokáže tak sám sebe řídit ve směru plnění cílů organizace, přičemž prokazuje aktivně tvořivý a inovační přístup k řešení úkolů organizace. Důležitější než finanční odměna je zde pak pocit důležitosti vlastní práce a možnost pracovat tvořivě. Podle Nakonečného (1992) pak s postupujícím ekonomickým, kulturním a sociálním rozvojem stále vyšší procento pracovníků odpovídá typu Y.

Přestože reflexe konstrukce TPM obecně obsahuje do jisté míry sama manažersky orientovaná literatura (obsah, podmínky vzniku atp.), zvláště pak psychologie, která uvádí historicky strukturovaný výčet i omezeně kritická zhodnocení (viz např. Latham, 2012; Bedrnová, Nový a kol., 2002), obecně zde absentuje kritická perspektiva a sociálně konstruktivistické paradigma, zdůrazňující účinek mocenských vztahů. Co se týče socialistického modelu TPM uplatňovaného také v Československu po roce 1948, v moderních publikacích pro výuku managementu se neuvádí. Zdá se, že nevyhovuje svým malým důrazem na pragmaticky pojatý způsob řízení a je chápán spíše jako výchylka nepatřící mezi ostatní teorie. V této práci bude socialistický model analyzován jako specifický pokus o takové řízení, které zdaleka přesahovalo situaci zaměstnance v organizaci.

2.2. Práce jako historická sociální instituce

Obecným východiskem této studie je pojetí práce jako historické sociální instituce, resp. jako sociálně konstruované kategorie historické povahy, které zastává také Catherine

⁸ McGregor vycházel z Maslowovy teorie hierarchie potřeb a domníval se, že nadešel čas aplikovat sociální vědy k vytvoření efektivnější lidské organizace. Podle Latham (2012) bylo jeho cílem poukázat na to, že představa odpovídající teorii X je výsledkem toho, že lidé v zaměstnání nemají možnost uspokojovat své vyšší potřeby, jsou deprivováni, a proto se stává hmotná odměna více důležitou.

Albiston (2012). Toto pojetí navazuje na sociální konstruktivismus Petra L. Bergera a Thomase Luckmanna (1999), který stojí především na myšlence, že sociální realita a významy jsou konstruovány v procesu sociální interakce a komunikace a představují dynamické a proměnlivé sociální struktury. Podobně jako jiné sociální instituce - rodina, soukromé vlastnictví, stát, soudy, policie, církev, školství - také práce podle Albiston (2012) představuje složitou a sebereprodukovatelnou společenskou formu trvalejšího charakteru tvořenou komplexem postojů, rolí, norem a hodnot.

Ty jsou obsažené v určitém typu sociálních struktur a představují „supraorganizační“ vzorce jednání, pomocí nichž lidé uskutečňují svůj materiální život v čase a prostoru, a také symbolický systém, jehož prostřednictvím kategorizují činnosti a naplňují je smyslem (Friedland a Alford, 1991, in Albiston, 2012). Tímto způsobem instituce kontrolují lidské chování předdefinovanými vzory, kanalizují je určitým směrem, přičemž zároveň vylučují jiné, byť teoreticky možné způsoby. Jakmile je instituce jednou založena začíná neviditelně ovlivňovat sociální život způsobem, který ji posiluje a obnovuje. Utváří se tak specifický sociální řád, který je kolektivně udržován a který generuje určitá očekávání vzhledem k dalšímu jednání členů společnosti. Instituce pak nejen popisují, jak se věci dělají, ale mají také normativní stránku: ukazují, jak se co dělat má.

Vzhledem k instituci práce pak institucionalizované praktiky zahrnují normativní soudy o tom, jak by měla být produkce organizována, jaký je sociální význam pracovní činnosti nebo to, co za pracovní činnost nelze považovat. Catherine Albiston (2012: 1108) pak poukazuje na skutečnost, že v určitém společenském prostředí jsou některé charakteristiky týkající se práce považovány za „normální, přirozené či nevyhnutelné“ spíše než jiné.⁹ Albiston se přitom zabývá prostředím americké společnosti, kde se podle ní v pojetí práce slučuje ideologie o kapitalistické ekonomice a trhu, meritokracii a ekonomické nezávislosti jakožto ochraně před politickou tyraníí. Tyto vzájemně propojené systémy významu pak posilují a ospravedlňují stávající konvence: v americké společnosti je tak např. pracující vnímán jako „produktivní člen společnosti“ a nepracující jako „odpad“. Tyto praktiky mají přitom podle Albiston významné důsledky nejen pro ekonomické, ale i sociální postavení jednotlivců.

⁹ Podle Albiston se může jednat např. o představu, že práce je spjata s osmihodinovou pracovní dobou, se smlouvou na dobu neurčitou atp.

Zde je pak také důležité, že instituce práce je podle Albiston (2012: 1099) produktem historického procesu, a proto teprve genealogie, která odhaluje historické struktury a jejich vývoj, vede k pochopení významu instituce.

2.3. Subjektivace a disciplinace

TPM jsou zde uvažovány nikoli jako teoretické konstrukty objektivně orientované vědy, nýbrž jako sociální praxe, jejímž hlavním cílem je zajistit řízení, resp. pracovní výkon lidí. Předmětem je zvláště vytváření konstruktů o specifických psychologických, tzv. aktivačně motivačních vlastnostech člověka, což je oblast velmi úzce se týkající lidské subjektivity. Při vytváření těchto konstruktů tak dochází více či méně k problematizaci toho, čím je člověk jako osobnost, resp. jako subjekt. Tzv. lidská síla, lidské zdroje nebo lidský kapitál je managementem začleňován do organizace ekonomické produkce (často představující vysoce koordinovaný mechanismus) jakožto produkční faktor a prvek soustavy, která má v podstatě teleologicky definovaný cíl ležící mimo člověka. Kantovsky řečeno, z hlediska produkční soustavy je člověk pravidelně chápán především jako prostředek.¹⁰ Člověk je tak předmětem podřízení této soustavě a za tím účelem také předmětem omezení a požadavků, které směřují k vykonání jemu zadaných pracovních úkolů. Lidé jako vlastníci pracovního potenciálu¹¹ se proto stávají předmětem zájmu producentů manažerských teorií.

V případě předmětu této práce jde pak o specifický případ státní moci, kdy se stát jako celek, resp. vládnoucí garnitura, snaží nějakým způsobem nakládat s pracovním potenciálem všech občanů státu. Stát, resp. vládní garnitura postupně inkorporuje organizace ekonomické produkce, provazuje oblast výkonu práce s oblastí školství a přípravy na práci, a tím vytváří mohutnou infrastrukturu k distribuci pracovního potenciálu občanů. K teoretickému ukotvení výše popsaných aspektů byla proto využita konceptualizace Michela Foucaulta. Jedná se o koncepty subjektivace a disciplinace.

Koncept subjektivace se se snaží postihnout proces konstituce subjektu člověka. Tento proces se neděje jen způsobem, jakým se člověk vztahuje sám k sobě, nýbrž zde má

¹⁰ Kant (1990: 73) formuluje praktický imperativ: „Tedy pravím, že člověk a vůbec každá rozumná bytost existuje jako účel sám o sobě, nikoli pouze jako prostředek, jehož by mohla libovolně užívat ta či ona vůle, nýbrž musí být považován vždy zároveň za účel ve všem svém jednání zaměřeném jak na sebe sama, tak i na jiné bytosti.“ Kantův imperativ tak nevylučuje zcela možnost jednat s člověkem jako s prostředkem, vynucuje však, aby bylo s člověkem vždy zacházeno zároveň jako s účelem o sobě samým.

¹¹ Pracovní potenciál lze chápat jako schopnost nějaké osoby vykonávat práci, neváže se nutně na výdělečnou činnost.

podstatný vliv technologie moci a instituce. Subjekt je nevyhnutelně konstituovaný mocenskými vztahy, které se realizují pomocí diskurzu - proto je pro Foucaulta subjekt podstatně formován především diskurzem. K přetváření lidské bytosti v subjekt dochází různými formami objektivace. Jednou z nich je podle Foucaulta (2002: 195-226) vědecká praxe, která zcela novými technikami nejen že provádí výzkum „toho uvnitř“, ale svojí činností také zároveň způsobuje produkci těchto nových „pravd“ v nitru člověka. Zkoumaný člověk je nucen tam, kde dříve nic nebylo, něco vytvořit. Foucault si všímá také vztahu subjektivace a státu. Podle něho není moderní stát rozvíjen na úkor jednotlivců, ale jako složitá struktura, do níž mohou být jednotlivci integrováni pouze za podmínky, že jejich subjektivita bude utvářena novou formou a bude podřízena řadě specifických mechanismů (Foucault, 2003: 206-207).

Stát je podle něho možné chápat jako matici individualizace nebo jako novou formu pastýřské moci. Přestože moderní stát podle Foucaulta integroval do nového politického uskupení starou mocenskou techniku, pocházející z křesťanských institucí, v průběhu jeho vývoje je např. péče o to, aby byl člověk veden ke spáse po smrti, nahrazena zajištěním sekularizované spásy na tomto světě (tamtéž). Současně s tím postupuje posilování administrativy pastýřské moci a prosazuje se tzv. doktrína státního zájmu¹² a doktrína policie.¹³ Stát tak uplatňuje totalitární intervence do lidských vztahů (Hlaváč, 1998).

V práci *Dohlížet a trestat* (2000) Foucault sleduje pohyb vedoucí od disciplíny jako výjimky k postupnému všeobecnému rozšíření disciplinárních dispozitivů. Disciplínou přitom Foucault rozumí způsob praktikování moci, nesoucí celý soubor nástrojů, technik, postupů, úrovní aplikace a cílů. Disciplíny tak představují zcela jiné pojetí „technologie moci“ (způsobů uplatňování moci). Principem nové „politické anatomie“ (uspořádání mocenských vztahů) se podle Foucaulta stává panoptismus, znázorněný Benthamovým návrhem vězení *Panoptikon*, který podle Foucaulta představuje diagram mechanismu moci redukovaný na jeho ideální formu. V panoptikonu se ovládající moc stává neviditelnou, automatickou, dezindividualizovanou, redukující počet moc vykonávajících a znásobující počet ovládaných. Ovládaní jsou přitom zkoumáni, řazeni, individualizováni, evidováni a disciplinováni v poslušná těla. Tělo se stává využitelnou a využívanou silou v politickém zápase, zakládajícím se na efektivnější „ekonomii moci“ (sledující co nejúčinnější

¹² Doktrína definuje, v čem tkví zásady a metody státní vlády, na rozdíl od způsobů, jimiž vládne Bůh světu či otec rodině.

¹³ Doktrína definuje povahu předmětů rozumné činnosti státu; definuje povahu cílů, které sleduje, obecnou podobu nástrojů, jichž používá. Policie podle Foucaulta (2003) rozšiřuje pole své působnosti na každou situaci, na vše co lidé dělají a podnikají.

využívání moci), ale uplatňující také novou „ekonomii trestání“ (sledující co nejúčinnější trestání).

Foucault (Dreyfus a Rabinow, 2002) proto hovoří o nové „politické technologii“ a „ekonomii těla“ se zcela jiným „bodem aplikace moci“ (místa, na která je vykonáván mocenský tlak). Tělo podrobované disciplíně tak představuje zcela odlišnou technologii, politické moci. Nová technologie těla, jejímž cílem je vyprodukovat člověka, s nímž se může zacházet jako s „poddajným tělem“, jsou kázeňské, disciplinační techniky. Podle Foucaulta (2000) disciplína vyrábí podřízená a vycvičená těla, těla „poslušná“. Disciplína síly těla zvyšuje (v ekonomickém smyslu užitečnosti) a tytéž síly zmenšuje (v politickém smyslu poslušnosti)“. Disciplinační moc tedy vnímá člověka jako tělo, objekt, který má být ovládán a kultivován.

Uplatňování principu panoptismu a disciplín přitom podle Foucaulta postupně prorůstá celou společností: továrny, ale také nemocnice, školy a další moderní zařízení se podobají vězení - všechna mají podle Foucaulta stejnou úlohu, a to co nejefektivněji formovat individuum pro mocenské účely. Jde o transformaci, na jejímž konci lze hovořit o zformování „disciplinární společnosti“ (Foucault, 2000: 293). Tento proces se přitom uskutečňuje v rámci masivních ekonomických, právníko-politických a vědeckých historických procesů. Foucault také poukazuje na význam demografického nárůstu a růstu výrobního aparátu, kde akumulace lidí a kapitálu jsou korelativní procesy, které nelze oddělit. Zatímco dříve pracovní síla nepředstavuje ani užitek, ani tržní hodnotu, později je významným nástrojem politické technologie moci. Politické obsazování těla je spjata s jeho ekonomickým využitím, spolu s tím se rodí také vědění o těle jakožto věda o jeho ovládání.

Vědecké poznání je v intencích Foucaultovy analýzy soustrojím mocenské praxe a proto má moc pro teoretické systémy vědění zcela zásadní význam. V otázce politické technologie těla jsou to především humanitní „vědy“, které se právě v okamžiku přechodu k vědecko-disciplinárním mechanismům moci stávají teprve vůbec možnými (Foucault, 2000: 273). Individualizace, subjektivace, vytváření svědomí, osobnosti - procesy a jevy, které jsou západní společností pokládány za projevy emancipace lidského ducha - jsou ve Foucaultově pojetí součástí politicko-vědeckých diskurzů, jsou vlastními projevy důvtipnější a přiléhavěji konstruované moci, která opanovala nejvlastnější lidské nitro.

Konstituci subjektu v návaznosti na Foucaulta rozpracovává také Nikolas Rose (1999), který jej sleduje v kontextu řízení lidí v procesu moderní ekonomické produkce 20. století. Rose zaznamenává nárůst důrazu na subjektivitu pracujícího (jakožto na komplexní

oblast, která má být i za použití vědeckých metod prozkoumávána, pochopena a regulována), který je výsledkem jednak snah zaměřených na humanizaci pracovní činnosti a jednak na nový pohled na význam subjektivity v ekonomické produkci. Rose sdílí řadu kritických námitek proti producentům a expertům, kteří se podílejí na konstruování subjektivity pracujícího, vedených především těmi, kteří se různým způsobem opírají o nějakou formu marxismu a kteří tak postulují fundamentální konflikt práce a kapitálu, pokouší se však o diferencovaný pohled umožňující vertikální pohyb při zkoumání dané problematiky.

Podle Roseho je v rámci tzv. vědeckého řízení na základě systematických znalostí produkce managementu umožněno, aby získal úplnou kontrolu nad procesem. S pracujícím je přitom zacházeno pouze jako s vlastníkem fyzické síly, která má být ve službě čisté logiky účinnosti a za striktní kontroly použita a využita (Rose, 1999: 57). Management se tak podle Roseho stal závislým na objektivním vědění, vědeckých expertízách a racionální technologii osobního a meziosobního, což souviselo se vznikem psychologie práce, průmyslové psychologie, organizačního chování, poradenství pro volbu povolání, ergonomie apod. (srov. Foucault, 2000: 273). Management a tzv. *industrial relations* se pak pokoušely odlišným způsobem ustavit základnu vědění pro své expertízy navazující na teorie o subjektivitě pracujícího.

V průběhu 20. století pak dochází k radikální proměně typů práce a pracovních podmínek. To směřovalopodle Roseho nejen k tomu, aby byla subjektivita pracovníka považována za hodnotu, která má být spíše respektována než podřizována, nýbrž také k tomu, že se subjektivita stala hlavní podmínkou úspěchu společnosti (Rose, 1999: 56). Pracující tak již nebyl dále vnímán jako automat, jako více či méně produktivní tělo, ale jako osoba se subjektem a intersubjektivními atributy, které jsou z hlediska zaměstnání relevantní.

Foucaultova interpretace mocenských účinků se již použitím metafory vězení může jevit jako problematická. Tyto instituce jsou v sociologii klasifikovány jako totální instituce, což je taková forma, v níž jsou všechny stránky života sociálního aktéra podřízeny a řízeny pravidly platnými v této instituci. V této studii, jejíž předmět je součástí holisticky orientované masivní ideologické konstrukce, se toto pojetí nezdá problematické. Socialistickou společnost (alespoň jako teoretický konstrukt) lze do jisté míry vnímat jako typ totální instituce. Tomu odpovídá také snaha o izolaci, potlačení individuality, řízení a plánování oblastí života jedince, stanovení oficiálního účelu instituce atp.

2.4. Diskurz

Tvorba TPM je v této studii uchopena jako specifická sociální praxe expertního, manažerského, teoretického diskurzu, v níž se v různé míře kloubí snaha vysvětlovat fyziologické, psychologické a sociální dispozice, fyziologické, psychologické, sociální a ekonomické potřeby a z toho plynoucí motivace jednotlivce. Tato teoretická produkce je zde nahlížena jako dílčí proces ustavování specifického diskurzu o určité oblasti sociální reality, k němuž náleží především snaha legitimizovat, podpořit nebo vytvořit takové podmínky, v rámci nichž by docházelo k zajištění či zvýšení pracovního výkonu jedinců.

Rozšíření pojmu „diskurz“ ve společenských vědách je připisováno Michelovi Foucaultovi. Podle Matonohy (2009: 33) má diskurz u Foucaulta čtyři možné významy: diskurz jako (1) všechny pronesené výroky, veškerá jazyková komunikace, všechny texty vůbec (široké pojetí); (2) souhrn textů, resp. slovních výpovědí, sdílejících určitá společenská pravidla výstavby a majících společné hodnotové pozadí (např. právní, učitelský nebo právě manažerský diskurz); (3) skrytá množina pravidel, principů utváření textů, resp. předem daná schémata a normy, které stojí za konkrétním textovým materiálem a řídí jeho produkci; (4) jako forma vědění, specifický způsob rozumění světu, způsob jakým se o něčem mluví.

Povaha diskurzu je závislá na společenském, kulturním a historickém kontextu a spolu s ním se také proměňuje. V každé společnosti je produkce diskurzů kontrolována, vybírána, organizována podle určitých pravidel a procesů (zákaz, odmítání, mlčení). Diskurz je pak podle Foucaulta schopen skrze moc ovlivňovat obsah (vědění, názory), samotné subjekty a jejich identity i vztahy mezi subjekty. Foucault zároveň ukazuje, jak moderní diskurzy odrážejí skutečnost dominance a represe v současných mocenských vztazích, které jsou v diskurzu všudypřítomné (Dudová, 2012: 27).

Fairclough (1989:25), který k problému přistupuje z pohledu kritické diskurzivní analýzy, chápe diskurz trojdimenzionálně, jako text, diskursivní praxi a sociální praxi. Pro Fairclougha (2003a: 26) je diskurz (*discourse*, abstraktum ve smyslu jazyka a jiných druhů symbolických aktivit spočívající v produkci významu) především elementem sociální aktivity. Diskurz se pak v sociální praxi vyskytuje třemi hlavními způsoby: jako (1) žánry (*genres*), resp. způsoby jednání a vytváření společenského života (každodenní konverzace, organizační schůze, knižní recenze, průvodce řízením e-firmy atp.); jako (2) diskurzy, resp. způsoby reprezentování, které je vždy součástí sociálních praktik, přičemž různé diskurzy reprezentují stejnou oblast světa z různých perspektiv nebo pozic; zde lze pak hovořit o konkrétních diskurzech (*discourses*, počítatelné konkrétní), které jsou

zvláštními způsoby reprezentující části světa (např. politický diskurz, manažerský diskurz); jako (3) styly, resp. konstituování zvláštních způsobů bytí, zvláštních sociálních nebo osobních identit (např. „obchodní manažer“, „politický vůdce“). Sociální aktéři pak produkují různé diskurzy, které korespondují s jejich vzájemně odlišnými pozicemi v sociální struktuře (jiný je v praxi vlády, politiků, lékařů).

Podle Whittle (2005: 1302) diskurz ale není něčím, co zcela determinuje, neboť diskurz nikdy zcela nekolonizuje proces konstrukce porozumění nebo tvorby smyslu životních událostí vztahů nebo sebe sama. Kolonizační síla diskurzu je tedy podle ní křehká tak, jak se diskurzy stýkají a vzájemně se promíchávají. Samy diskurzy pak mohou obsahovat řadu kontradiktorických elementů.

2.4.1. Manažerský diskurz

Manažerská studia vznikají jako praktická disciplína s cílem zajišťovat organizační procesy. Produkci manažerských studií (praxe, texty, výzkumy) lze podle hlavního představitele analýzy manažerského diskurzu Normana Fairclougha (1997: 145) považovat za „diskurzivně specifický celek“, v rámci něhož jsou prostřednictvím jazyka konstruovány formy identity pracoviště, sociálních vztahů v práci, charakteru organizace pracoviště a procesů. V rámci diskurzu pak dochází k různým diskurzivním událostem jako např. hodnocení rozhovoru, konání kurzu manažerských kompetencí atp. Fairclough poukazuje také na různé žánry, s nimiž se lze v daném diskurzu setkat jako např. přednášky, semináře, učebnice oborových guru, odborné články atp. (Fairclough, 1997). Manažerská studia jsou tedy místem produkce určitého jazyka a praktik, které vypovídají o zacházení s lidmi: lidé jsou organizováni, pověřováni úkoly, omezováni a zavazováni pravidly, školeni, kontrolováni, káráni atp.

Z hlediska klasifikace lze manažerský diskurz označit za expertní (srov. Kraus, 2003). Ten pak v Kellerově (2014: 22) pojetí představuje produkci „seriózních řečových aktů“ „privilegovanými řečníky“, kteří jakožto producenti seriózních řečových aktů systematicky a institucionálně ospravedlňují nárok na pravdu a kteří usilují o navození sociálních důsledků. Diskurz manažerských studií je však vnitřně členitý. Fairclough (1997: 144) rozlišuje oblast výuky, výzkumu a praxe, dále formální a neformální složku manažerských studií. Lze poukázat také na rozdíl mezi teoretickou a praktickou oblastí daného diskurzu, přestože se v manažerském diskurzu lze často setkat s postavou teoretika z praxe. Zatímco teorie se často pohybuje v obecných aspektech a modelech, které jsou při aplikaci do praxe modifikovány, praxe s sebou nese řadu implicitních názorů, které nejsou

nutně písemně specifikovány a které se projevují konkrétním výkonem v konkrétním čase a místě, což je ovlivněno celou řadou okolností.

Manažerský diskurz je již od raného zájmu o řízení člověka v organizaci objevujícího se v aplikované psychologii a sociologii v oblasti průmyslu a organizačního chování (Wetherell, 2004) podrobován kritice, a to za nedostatečně vědecký přístup a používání praktik, které jsou výhodné zvláště pro vlastníky podniků. Některými autory jsou pak manažerská studia vnímána čistě jako mocenský nástroj, resp. ideologie a jako takové vyloučena z řádu věd (např. Gantman, 2005). Od 80. let minulého století se formuje také nové badatelské pole, tzv. kritická manažerská studia (*Critical Management Studies*, CMS), která představují volné společenství badatelů různého zaměření. Existují však také výrazné zakladatelské osobnosti, mezi něž patří Alvesson a Willmott (např. 2003; Alvesson, 2009). CMS představuje přístup ke zkoumání managementu, obchodu a organizací původně založený v kritické teorii. V současnosti však zahrnuje široké spektrum perspektiv.

CMS se hlásí k autorům, kteří management začali pojímat jako historický a kulturní jev, který si zaslouží seriózní kritický výzkum (Alvesson a Willmott, 2003: 9). Mezi tyto autory patří také Weberem inspirovaný Reinhard Bendix (1956), který již v 50. letech provádí diachronní a synchronní komparaci tzv. manažerských ideologií,¹⁴ které se objevují v prostředí liberálního západu a v prostředí východního bloku. Bendix svoje bádání začíná již v 18. a 19. století, kdy se v rané fázi industrializace utváří tzv. „podnikatelské ideologie“, které se v polovině 20. století transformují na tzv. „manažerské ideologie“. Bendix tyto ideologie považuje za jeden z projevů přechodu společnosti od předindustriální k industriální. Nejprve se věnuje Anglii a Rusku, soudobý stav pak reflektuje v oblasti Spojených států amerických a v oblasti vlivu Sovětského Svazu (Svaz sovětských socialistických republik, SSSR), resp. na případu Německé demokratické republiky. Bendix nicméně teorie pracovní motivace explicitně netematizuje, což není vzhledem k době vzniku překvapující, některé prvky, zvláště s ohledem na taylorismus ale již obsahuje.¹⁵

¹⁴ Ideologie definuje jako „všechny ideje, které zastávají ti, kteří vykonávají moc v ekonomických podnicích a kteří se snaží vysvětlit a ospravedlnit tuto moc“ (Bendix, 1956: 2), nebo jako „představy, které rozvíjejí zaměstnavatelé a jejich mluvčí, aby ospravedlnili výkon moci nad pracujícími a aby zvýšili jejich poslušnost a výkonnost“.

¹⁵ Anthony (2001: 2-3), který navazuje na Bendixovu práci, rozlišuje vzájemně provázané manažerské ideologie (*ideology of management*) a ideologie práce (*ideology of work*). První se snaží ospravedlnit členství ve skupině, která má moc, a vysvětlit aktivitu členů a vyjadřuje zvláštní požadavek bránit nebo maskovat výkon těch, v jejichž zájmu je práce kontrolována. Druhé naproti cílí na podřízené a jejich

Metodologicky je v posledních letech v rámci CMS uplatňována také diskurzivní analýza zaměřená na analýzu současné produkce HRM hlavního proudu (např. Keenoy, 2009), nicméně texty, které by se věnovaly výhradně teoriím motivace, nebyly na základě rešerše nalezeny. Další významnou oblastí analýzy manažerského diskurzu jsou diskurzivní studia. Hlavním představitelem je především Norman Fairclough (2005; 2003b), který se zaměřuje na tzv. „novou manažerskou ideologii“ jakožto část širšího ideologického systému tzv. „nového ducha kapitalismu“. Tato ideologie, směřovaná na střední management velkých podniků, má pak za cíl vysvětlovat a ospravedlňovat způsob, jakým jsou (nebo by měly být) podniky organizovány (Chiapello a Fairclough, 2002: 186).

Konstrukci TPM pak z určitého úhlu reflektují také práce zaměřené na koncept identity či subjektivity. Whittle (2005) tak ukazuje, že manažerský zájem o říši subjektivity přichází již za doby průmyslové revoluce, kdy se již tehdy paternalističtí zaměstnavatelé začali zajímat nejen o fyzické, ale i duševní zdraví člověka. Důležitost sociálních a psychologických potřeb přesto začalo zdůrazňovat především hnutí *human relations* s rozvojem velkých korporací. Ke konci minulého století se pak podle Whittle (2005: 1302) stává subjektivita předmětem oblastí výzkumu jako je teorie pracovního procesu (*labor process theory*) (Knights a Willmott, 1989), analýza podnikového diskurzu (du Gay, 1996) nebo analýza programů podnikové kultury (Kunda, 1992; Casey, 1999).¹⁶

V posledních desetiletích je pozornost věnována zvláště praktikám utváření podnikové kultury (*cultural engineering*), jejímž cílem je pracovníka vnitřně zaangažovat a vytvořit v něm takové vědomí, které bude pracovníka řídit ve shodě s organizačními cíli (Kunda, 1992; Casey, 1999). Manažeři pak doufají v to, že zaměstnanci budou jednat v nejlepšího zájmu organizace nikoli proto, že se cítí být ohroženi nebo že jsou odměňováni, ale hlavně proto, že jsou silně identifikováni s cíli a hodnotami organizace (Kunda, 1992, Willmott, 1993). Objevují se také např. práce zaměřené na tzv. self-management, který je typem seberegulace a představuje schopnost změnit vlastní myšlení,

funkcí je vysvětlit postavení podřízeného a ovlivnit jeho přesvědčení a chování vzhledem k aktivitám, které je povinen vykonávat. Anthony (2001) pak poukazuje na proměnu orientace ideologického apelu, a to od apelu na pracujícího (který je vyzýval, aby zvýšil své úsilí), k apelu na manažery (který je vyzýval, aby vytvořili podmínky, které zvýší úsilí pracujících). Ideologický útok je pak téměř výlučně zaměřen na manažery a neobsahuje již naivní, Smilesiánskou výzvu k tvrdé práci.

¹⁶ Podle Whittle (2005) se současná literatura zbývá především otázkou, jak zaměstnanci odpovídají na tlak nekonzistentních a nekompatibilních diskurzů, které na ně ukládá vrcholový management, guruové byznysu nebo konzultanti v oblasti managementu, a mnohem menší pozornost je věnována těm, kteří organizační diskurz produkuje, propagují a implementují. Ptá se např.: Jsou producenti důsledně a neambivalentně identifikováni s diskurzem, který produkuje? Jsou pasivním kanálem pro transfer diskurzu nebo zde lze nalézt napětí, protirečení a ambivalence jak mezi dodavateli, tak i mezi příjemci organizačního diskurzu? Pokud ano, co to znamená pro diskurzy, které produkuje?

cítění a chování. Formování subjektivity je tak nahlíženo jako uplatňování subtilnější a méně viditelné kontroly, což je některými autory (Garrety a Down, n. d.) nahlíženo jako „kolonizace subjektivity“.

2.4.2. *Socialistický diskurz*

Jelikož je předmětem této studie praxe odvíjející se v socialistickém diskurzu,¹⁷ je potřeba zohlednit poznatkovou bázi, popisující jeho specifické rysy. Studie zabývající se diskurzem státního socialismu (ačkoli některé s pojmem diskurz nepracují) jsou ojedinělé, často se pak zaměřují zvláště na poslední období. Jednotlivé práce pak kladou důraz na různé části či úrovně socialistického diskurzu.

První příspěvkem, vydaným již v roce 1983 v exilovém nakladatelství Karla Jadrného, je *Jazyk a moc* Petra Fidelia.¹⁸ Fideliovy eseje představují pronikavé sondy do konstruování jazyka komunistickým režimem a jsou vystavěné kolem „základních pojmů, na nichž celá konstrukce oficiální propagandy spočívá“ (Fidelius, 1983: 18). Fidelius formou esejí předkládá „lingvistickou analýzu“ úvodníků *Rudého práva*, která poskytuje několik základních kategorií, principů a stavebních kamenů socialistického diskurzu. Fidelius přitom otázku genealogie komunistické řeči považuje za „neobyčejně složitou“, zahrnující řadu problémů sociolingvistických, sociálně psychologických i politologických.¹⁹

První porevoluční prací je *Šťastný věk: symboly, emblémy a mýty 1948-1989* Vladimíra Macury (1992).²⁰ Macurovy texty mají být spíše než vysoká teoretická sémiotika „volnější sémiotika aplikovaná“ a mají formu „sémiotických esejů“, vědomě kolísajících mezi odbornou studií a textem otevřenému širšímu čtenářskému okruhu (Macura, 1992: 5). Jejich cílem je postihnout mechanismy kultury, odhalit zákony její emblematicky a demytizovat její mytologii. Inspiruje se přitom Lotmanovou kulturologií, která v sémiotickém přístupu shledává klíč k analýze kultur, analýza literárního textu se Macurovi ukázala být smysluplná a platná i při analýze neliterárních textů a znakových

¹⁷ Pojem „socialistický“ si neklade za cíl definovat daný směr, ani zkoumat do jaké míry je skutečně možné jej označit za „socialistický“. Je užít na základě toho, že mluvčí tohoto diskurzu označovali jednotlivé aspekty jako „socialistické“.

¹⁸ Později uvedený v rozšířeném vydání v roce 1998 pod názvem *Řeč komunistické moci*.

¹⁹ Fidelius (1998: 11) zjišťuje, že tato řeč je „opravdu řeč o nějakém světě, byť to byl svět „imaginární“, že je „regulérní řeč, která (přinejmenším o svém producentu a jeho vidění světa) něco skutečně říká“.

²⁰ Opětovně vydanou spolu s dalšími texty pod názvem *Šťastný věk: a jiné studie o socialistické kultuře* (2008).

soustav. Pracuje tak nejen s literárními texty, ale také s projevy, etiketními příručkami, názvy ve veřejném prostoru i symbolikou neliterárních projevů.²¹

Z nedávných studií se pak řada autorů zaměřuje na „jazyk propagandy“ či „jazyk totality“, jako např. Šebesta (2001), Kraus (2003), Tietjenová (2003), Barták (2002), Röhrich (2008), Merta (2009) nebo Bruner a Šoltys (2011), srovnávající propagandu nacistickou a komunistickou a poukazující na blízkost těchto dvou diskurzů.

Jednou z posledních jazykově orientovaných prací je pak *Slovník komunistické totality* (Čermák a kol., 2010), který je významným příspěvkem k analýze socialistického diskurzu lingvistickými prostředky. Představuje první systematické mapování lexikální části jazyka s využitím statistických metod. Využívá k tomu také výtisky *Rudého práva*, coby centrálního deníku Komunistické strany Československa (KSČ), a další různé dobové propagandistické a politicky orientované knihy, brožury a příručky. Jedná se tak o práci z oblasti korpusové lexikografie, zachycující typické a charakteristické případy dobového lexikonu, předpokládající, že utvořený korpus je svou skladbou do značné míry jazykově reprezentativní pro celou komunistickou éru.²² Spoluautorkou slovníku je také Věra Schmiedtová (2007), která se ve sborníku *Totalitarismus, 3* zaměřila na koncept práce.

Jinak k analýze diskurzu státního socialismu přistupuje Yurchak (2006), který se snaží popsat určité strukturální atributy socialistického diskurzu a zodpovědět tak otázku nepřekvapivosti kolapsu sovětského systému. Popisuje přitom změnu ve společenském diskurzu odehrávající se koncem 50. let, která spočívala ve snížení důrazu na konstativní (popisnou) dimenzi a zvýraznění performativní (vykonávající) dimenze, kdy se podle Yurchaka to, jakým způsobem diskurz reprezentoval, stalo důležitějším než to, co reprezentoval.

Práce Michala Pullmanna (2011) *Konec experimentu: přestavba a pád komunismu v Československu*, která vznikla na půdě sociálně historických bádání, sleduje proměnu výpovědi o tzv. přestavbě v 80. letech, ale přestože tematicky vystupuje z dosavadní historiografické praxe, k analýze přistupuje z pozice historika a s daty zachází jako

²¹ Macurovy eseje, jsou méně lingvisticky orientované a pohybují se v rámcich sociální sémiotiky, směřující k „obecnějším a palčivějším otázkám skrytým ‚vespod‘“ (Macura, 1992: 7).

²² Slovník komunistické totality se od Macurova textu liší zacházením s pojmem „komunistická totalita“, který vytváří ostrou hranici mezi ovládajícími na jedné straně a ovládanými na druhé. Podle některých autorů (Čermák a kol., 2010: 7) jde o výzkum „specificky orientovaný na jazyk využívaný a zneužívaný k propagandě a k manipulaci celého národa“. Avšak ani podle Fidelia nebyla komunistická řeč pouhou propagandou (která se ostatně nikdy netajila tím, že slovo je pro ni „ideovou zbraní“, výchovným prostředkem a tedy v podstatě mocenským nástrojem), účelově zaměřenou navenek, nýbrž že tato řeč do značné míry svazovala i mysl svých producentů (Fidelius, 1998: 13).

s historickými fakty. Nezabývá se tak samotnou konstrukcí jazyka jako spíš proměnou původního použití jazyka a pojmů, zvláště v expertním diskurzu, a prosazováním názorů v rámci různých sociálních skupin. Diskurz je tu pojat jako historická událost nabývající funkce platformy pro komunikaci názorové diverzity a zároveň jako veřejný prostor, který nelze jednoznačně vymezit v binárních kategoriích ovládající - ovládaní.

Další historicko-metodologicky orientovanou prací je *Od stachanovců k volné sobotě. Pojetí práce v socialistickém Československu v šedesátých letech 20. století* Filipa Kellera (2014), která se zabývá střetáváním oficiální představy o práci s každodenní zkušeností pracujících a zkoumá diskurzy sociálních a ekonomických reforem poststalinské doby, resp. období 60. let. Keller operuje s pojmem diskurz, přičemž se zaměřuje zvláště na tzv. expertní diskurz.

Z hlediska diskurzivní analýzy se socialistickým diskurzem zabývá Marcela Navrátilová (2012) v magisterské práci *Proměna hrdinství práce za socialismu*. Zaměřuje se na proměnu konceptu „hrdinství práce“ v rámci celého období komunistické vlády a využívá k tomu čtyři sondy do deníku *Rudé právo*. Navrátilová podává také analýzu konceptu práce, která však v řadě ohledů zůstává neúplná. To je dáno také menším využití možností, které přináší diskurzivní analýza, jejíž charakter je v její práci zároveň nejasný.

Zatímco manažerský diskurz lze označit především za expertní, socialistický diskurz je označován jako diskurz ideový nebo názorový (Kraus, 2003). Jeho obecný rámec tvořil marxismus-leninismus (resp. stalinismus), oficiální státní a stranická ideologie, uplatňovaná v SSSR a ve spřátelených režimech a stranách, zaštiťujících se myšlenkou budování komunismu. Tento ideový systém inkorporoval a transformoval názory Karla Marxe a Friedricha Engelse do mocenského a legitimizačního instrumentu, oficiálně charakterizovaného jako učení, a uvedl je do nového politického, sociálního a ekonomického kontextu.²³ Centrem tvorby ideologie, která byla velmi propracovaná (srov. Mlejnek, 2015: 12), bylo mocenské centrum, které tuto ideologii používalo jako nástroj k ovládnutí společnosti. Byl tak vytvářen autoritativní, homogenizující a regulovaný diskurz.

Marxismu-leninismus jakožto „nástrojem revoluční přeměny světa“ (Brychnáč a kol. 1978: 49) je orientován holisticky (srov. Mlejnek, 2015: 20), teoreticky se snaží postihnout všechny oblasti života člověka, všechny aspekty a časová období světových dějin, přičemž deklaruje znalost zákonitostí vývoje založeného na dialektickém materialismu.

²³ Problém posunu v Marxově teorii byl tematizován i v oficiálním diskurzu. Podle Lenina (1980) Marxova teorie podala pouze základní kameny „oné vědy, kterou socialisté musí po všech stránkách dále rozvíjet, chtějí-li držet krok se životem“.

Nastolení a řízení nového řádu je tak prezentováno jako „objektivně nutný“ proces ovládaný „objektivně nutnými principy“. Společenská praxe se tak děje na základě zákonů, které nikdo nevymyslel, ale může je „odhalit“.Lze proto říci, že mluvčí odborného diskurzu vystupují v jistém smyslu jako reproduktoři (či s ohledem na praxi jako realizátoři) v ně jejich myslí působících zákonů, nikoli jako samotní původci. To jim také umožňuje přenést odpovědnost za propagované ideje na abstraktní oblast zákonů.

Pokrok je zákonitostí celého vývoje a ústí do stavu zcela rovnostářské komunistické společnosti, založené na spravedlivé distribuci všech společností produkovaných statků. Deklarovaným hlavním cílem je prostřednictvím této progrese dokonalé rozvinutí potenci člověka a jeho konečné ustavení jako sebetvůrce, tj. jako autonomní bytosti, která s plným vědomím na základě vědění racionálně řídí svoje podmínky existence. Průvodními známkami tohoto procesu má být setření rozdílů mezi lidmi a to i z hlediska pracovní činnosti překonáním společenské dělby práce (Mlejnek, 2015: 29).

Řada autorů pak poukazuje na to, že marxismus, resp. komunismus představuje světskou podobu křesťanské eschatologie. Delumeau (2010) se ve své práci domnívá, že křesťanský milenarismus, v průběhu evropských dějin neustále aktualizován a v době reformace opatřen novými prvky, významným způsobem ovlivnil všechny socialistické a radikálně komunistické vize v 19. a 20. století. Podobně dochází k závěru i Fromm(2004: 33), že „marxistická forma socialismu, i jiné jeho podoby jsou [...] dědicem prorockého mesianismu, křesťanského chiliastického sektářství, thomismu třináctého století, renesančního utopismu a osvícenství osmnáctého století“. Podle Špeldy (2012) marxismus pracuje s teleologickou strukturou pojetí dějin, a jeho vizi budoucí společnosti je proto možné chápat jako světskou eschatologii. Jiní pak hovoří o tom, že marxismus se v interpretaci V. I. Lenina a ruských bolševiků mění v jakési specifické náboženství (Sojka, 2010: 97) či pseudonáboženství (Mlejnek, 2015: 15). Toto omezení racionality je však zároveň propojeno se silným racionalistickým étosem (má jít o „důsledně vědecké poznání světa“, Brychnáč a kol., 1978: 51). Socialistický diskurz je tedy zároveň charakteristický silným důrazem na vědeckost, podporovanou explicitně vyjadřovaným přesvědčením, že se věda o člověku a jeho dějinách musí stát nástrojem budování nového člověka a nové společnosti (srov. Mlejnek, 2015).²⁴

²⁴ Toto specifické propojení načrtává Jan Patočka (1996: 256), když konstruuje pojem radikální nadcivilizace jako jednu z variant *racionální* civilizace (vedle formy moderantní), která byla rozvíjena také ve 20. století v rámci východního bloku.

Výsledkem inherentní eschatologie, explicitně zdůrazňované racionality tendující k teorii všeho a manipulativně mocenského rysu je kvazi vědeckost.²⁵ To je podstatné zohlednit zvláště při studiu expertních textů. Přestože představitelé socialismu deklarovali, že uplatňovaná teorie má vědecký charakter, tato jejich prohlášení jsou dnes v zásadě hodnocena nejen jako rozporná s reálnými procesy, nýbrž jako záměrně a manipulativně šířící nepravdivé vidění světa. Mlejnek (2015: 12) pak upozorňuje na nutnost hlubší debaty, která by se zaměřila na problém vztahu mezi deklarovaným a ideologicky definovaným finálním cílem, který je vnějšími pozorovateli často charakterizovaným jako utopie, a politickou praxí, tj. tím, jak ji komunistické režimy hodlaly realizovat a do jaké míry se jim to případně podařilo.

Řada prací pak dokládá existenci specifického, manipulativního jazyka propagandy (Schmiedtová, 2007), který byl mocenským centrem produkován. Na základě rozsáhlých výzkumů pak bylo formulováno sedm nejrozšířenějších triků propagandy (Barták, 2002: 85): vytrvalé uvádění epitet, sympatické okolnosti, přenášení autority z jedné osoby na jinou osobu, svědectví, lidskost (co se hlásá, pochází od lidu), překrucování faktů a argumentů anahánění stáda (všichni akceptují ideu). Mezi další rysy diskurzivních praktik patřilo vytváření a velmi hojné používání kolokací (ustálených víceslovných výrazů), časté stupňování přídavných jmen a příslovcí, časté opakování a stereotypizace, emocionalizace. Lze také poukázat na další charakteristické prvky konstrukce textu, jako je binarita, schematismus a manifestní intertextovost a interdiskurzivita (Yurchak, 2006).

Tematicky byl socialistický diskurz plný „práce“, „budování“ a „dělnictva“ (srov. Schmiedtová, 2007), zdůrazněné symboly srp a kladiva. Slovo „práce“ bylo jedním z nejpoužívanějších slov.²⁶ Ideologie práce představovala jakožto součást sekularizovaného náboženství ritualizovanou aktivitu (srov. Petrušek, 2006: 396). Podle Macury (1992: 78) je práce „jeden ze základních prvků socialistické mytologie výstavby nové sociální a hospodářské skutečnosti“. Macura zaznamenává také pojmy jako „ráj pracujících“, který je zasazen do výkladu o eschatologických prvcích komunistické ideologie, „fronta práce“ a „mírová práce“, ukazující, jak pod povrchem mírových reálií vyvstávají reálie válečné. Práce je ukazována jako vlastní aspekt všeobjímající „radosti“ a „krávy“ socialistického světa, kdy „emblémy práce jsou současně i emblémy krásy“ (Macura, 1992: 19,

²⁵ Toto označení ovšem nelze vztáhnout na celé období vlády komunistické strany v Československu. Zvláště v období kolem poloviny 60. let lze hovořit o prosazování vědeckého diskurzu. Také některé práce i z 50. let je možné označit za vědecké.

²⁶ Co se týče míry používání podstatných jmen, je pojem „práce“ ve Slovníku komunistické totality (2010: 189) na třetím místě a to po slově „strana“, které je na prvním, a slově „rok“, které je na druhém místě.

71).²⁷ Vedle práce, je to také specifická antropologie uchopení kolektivity jako subjektu moci nebo vůle, sledovatelný již v myšlení Marxe (Mlejnek, 2015: 27).

Dalším upozorněním ze strany některých autorů (např. Čermák a kol., 2010) zabývajících se socialistickým diskurzem je poukaz na proměnu diskurzu. Období prvních pěti let převzetí moci komunistickou stranou je považováno (Balík a kol., 2006) za nejtvrďší etapu komunistického režimu, o níž zle hovořit jako o klasické totalitní periodě: společnost byla masivně mobilizovaná, ideologizace prostoupila všemi oblastmi společenského života a jakýkoli politický pluralismus byl fakticky vyloučen. Léta 1953 až 1958 pak oscilují mezi kvazi-totalitním a konzultativně-posttotalitním autoritativním režimem, kdy dominantní role strany zůstává nenarušena, vládnoucí elita ale začíná přihlížet k názoru odborníků.

Také jazyk se v jednotlivých obdobích liší, a zatímco některé prvky jsou setrvalé, jiné se mění nejen vzhledem k aktuálním politickým tématům, ale i vzhledem k celkové společenské náladě a situaci (Schmiedtová, 2008). Mlejnek (2015: 12, 34) také např. upozorňuje na meze voluntarismus politických vůdců, kteří někdy za účelem vyšší ekonomické produktivity redefinují i stěžejní ideologické poučky, což ve své práci zaměřené na období normalizace dokladuje Pullmann (2011). Přestože některé prvky diskurzu i celkového dispozitivu mohou být stabilní (přetrvávající nesvoboda, centrální plánování, specifické slovní obraty), vždy je potřeba zvažovat stav vnitřního a vnějšího prostředí.²⁸

²⁷ Symbolika „práce“ je vyjadřována širokou škálou prostředků. Při spartakiádě vytvářejí seskupení cvičenců a cvičenek pracovních záloh „ozubená kola, která zároveň nabývají podoby květů [...]“ (Macura, 1992: 71). Při spartakiádním cvičení se stává kužel, tradiční sportovní nářadí, znakem pracovního nástroje. Aspekty práce se významně dotýkají i socialistické etikety. Čepice, košile s rozepnutým límcem patřily (v opozici ke klobouku, kravatě a obleku jakožto buržoazních prvků) k výbavě „nového člověka: napovídaly vazbu ke světu práce a k dělnictví, prozrazovali jeho lidovost, prostotu, upřímnost“ (Macura, 1992: 74). Ideologickou hodnotu nabývalo užívání pozdravu „čest práci“.

²⁸ Vnitřní prostředí pak zahrnuje několik aspektů. Jde o stabilitu, centralizaci moci, orientaci, záměry vládnoucí garnitury (resp. konkrétních osob a míru autonomie jejich rozhodování); o povahu sdělení z hlediska jeho obsahu a prostředků konstrukce; o změnu mentality a statusu občanů (zkušenost, časový odstup, zvýšení životní úrovně) a povahu vazeb, které mezi sebou utvářejí (ať už sociálních, intelektuálních nebo ekonomických); v neposlední řadě o infrastrukturu, prostřednictvím které jsou sdělení šířena atd. Vnější prostředí pak zahrnuje mezinárodní situaci, exil, povahu informací, které pronikají do vnitřního prostředí (propustnost hranic). Diskurz 50. let není stejný jako v 80. letech, neustále proměňuje tak, jak se mění povaha prvků vnitřního a vnějšího prostředí. Z tohoto důvodu se práce Čermáka a kol. (2010: 7), přestože vymezuje tři období a tedy určitý vývoj zohledňuje, zdá se analytického hlediska velmi hrubý. Zajímavý pohled pak přináší Macura, který tematizuje „socialistický svět“ a jeho určité zvlnění, jako vlastní místo, do něhož člověk určitým způsobem vrostl a stal se součástí jeho reprodukce. Je to také poukaz na skutečnost, že by si lidé podobu daného prostoru nevybrali, prožívali v něm každodenní život, naučili se jej nějakým způsobem ovládat a v jistém smyslu jej řada považovala za normální. Rozdíl tak může být spatřován např. v tom, jak ostře jsou vymezeny skupiny ovládajících a ovládaných. Z toho důvodu je však také nutno zdůraznit, že předmět této práce

Socialistický diskurz vzhledem k holistické orientaci ideologie tendoval k zahrnutí všech oblastí společenského života. Jeho součástí byl proto také manažerský diskurz, který tak sám zapadá do diskurzu o společnosti jako celku, o její povaze, statusu, smyslu, cíli a úkolech. U některých českých autorů lze zaznamenat určité rozpaky v případě užití pojmu manažer či management na československé podmínky v době socialismu.²⁹ Nicméně již Bendix v 50. letech analyzuje sovětský model řízení ekonomických podniků podobně, jako model uplatňovaný ve Spojených státech amerických, s nímž jej následně komparuje. Koncept tak neváže na míru nezávislosti na státní moc, nýbrž tuto míru reflektuje jako distinktivní rys sledovaných stylů řízení.

Také další práce novější české produkce používají pojmů manažer či management na československé podmínky v době vlády komunistické strany (např. Holman, 2000). TPM, které jsou běžně předmětem zájmu manažerských studií, vznikaly či vznikají v prostředí primárně zaměřeném na zisk buď jako nástroj managementu, nebo jako humanizující reakce na podmínky člověka v pracovním procesu. Novák (2013: 17) však zdůrazňuje, že komunismus je především politický systém a nelze jej chápat jako ekonomický systém, k němuž by byl politický režim jen nějakou vnější slupkou nebo „nadstavbou“. Ekonomiky sovětského typu jsou zpolitizované, jejich struktura a fungování jsou podřízeny politickým zřetelům, ekonomika je postavena do služeb „grandiózního vágního projektu, umístěného do vzdáleného horizontu dějin“, vyžadující mobilizaci zdrojů k válce nebo radikální převrat sociálních vztahů (tamtéž).

2.4.3. Poznámky k pojetí ideologie

V rámci této práce je použito několik teoretických rámců, které zacházejí s pojmem ideologie. Jednak se zde střetává kritika ideologie manažerského diskurzu a kritika socialistického diskurzu. Kritická diskurzivní analýza obecně zdůrazňuje ideologii jako významný aspekt pro ustavení a udržení nerovných mocenských vztahů. Konkrétně pak sleduje, jak jazyk zprostředkovává ideologii v různých sociálních institucích (Wodak a Meyer, 2002: 10) a jak je diskurz ovlivňován vztahem mezi mocí a ideologií (Fairclough, 2003a: 16), neboť důležitou vlastností mocensky strukturovaného a strukturujícího diskurzu je právě schopnost ovlivňovat obsahy a způsoby řečeného, subjekty a jejich

spadá do doby 50. let, o jejichž prvních letech lze podle Balíka a kol. (2011) hovořit jako o klasické totalitní periodě, a zde zjištěné závěry tak vypovídají o velice specifickém období Československých dějin, v rámci něhož docházelo k etablování daného diskurzu.

²⁹ Ústav pro soudobé dějiny AV ČR tak např. v popisu projektů a badatelských priorit Oddělení reálného socialismu používá označení „tzv. socialističtí manažeři“.

identity (zvláště pak ty bez přístupu k moci) a vztahy mezi subjekty (Fairclough, 1989: 43). Podle van Dijka (2002) pak nemusí být ideologie nutně nástrojem pouze dominujících, nýbrž také dominovaných, podřízených.

Ideologická kritika pak podle více marxisticky orientovaného Fairclougha zjišťuje, jak je systém sociálních vztahů udržován reprezentacemi sociálního řádu, které jsou v rozporu s realitou. Rozpor s realitou jako jeden z rysů ideologie pak reflektuje také Geertz (2000: 260-261), který ideologii a vědu popisuje jako dva různé typy symbolické strategie. Vědu chápe jako „diagnostický a kritický prvek kultury“, zatímco ideologii jako tu část kultury, která se aktivně zabývá „zaváděním a obhajobou vzorců víry a hodnot“. Oba typy strategií přitom mohou být podle Geertze prováděny současně.

Distinkci ideologie-věda zahrnuje také negativní socialistické pojetí kapitalistické ideologie (tj. jako kvazi vědeckou manipulaci), které naopak vlastní socialistickou ideologii (o níž také jako „ideologii“ hovoří) prezentuje jako založenou na vědě a tedy jako pravdivý výraz sociálních skutečností umožňující emancipaci dosud podřízené pracovní síly (Röhrich, 2008: 36). Oficiální názor přitom hlásá ideologii jako nedílnou součást života, jako veřejnou a všudypřítomnou. Socialistická ideologie by pak podle socialistických producentů měla být opakem hegemonie či podobných teorií ideologie, které pracují s nadvládou menšiny nad většinou.

Samotná socialistická ideologie je však zároveň kritiky (Röhrich, 2008: 22) hodnocena jako mocenský nástroj, kterým vládnoucí menšina vyhlašující nastolení (či nastolování) socialismu nejenže udržovala *status quo*, ale všemi možnými nástroji, včetně represí, utajovala skutečný smysl své existence. Na socialistickou ideologii (oficiálně používající pozitivní pojetí ideologie) je tak nutno pohlížet z hlediska negativního pojetí ideologie, kdy pomocí kvazi vědeckého diskurzu dochází k vytváření reprezentací sociální reality, které jsou s ní v rozporu a které jsou šířeny dostupnými kanály propagandy. Z tohoto hlediska může být socialistický diskurz analyzován prostředky, které nabízí kritická analýza diskurzu a Faircloughova ideologická kritika.

Foucaultův přístup přitom nabízí širší uchopení problematiky, když opouští pojem ideologie ve prospěch pojmu diskurz. Pro Foucaulta, který problematizuje produkci pravdy jako něčeho konstantního a vnějšího, je to diskurz sám, který ustavuje, co je pravda a co nikoli, a který je zároveň mocensky strukturovaný. Existuje tak střetávání různých diskurzů, které nesou vlastní řád pravdy, a z tohoto hlediska neexistuje žádný pravdivý diskurz, který by právně ukazoval nějakou vnější pravdu. Přesto v případě socialistického diskurzu lze hovořit o použití rozporu s realitou jako nástroje manipulace, což obsahuje

také Marxova kritika ideologie jako falešného vědomí. Vytváření klamného dojmu, které umožňuje zmatení manipulovaného, je přitom běžnou strategií komunikace, používanou k obraně, zvyšování sociálního statutu, získávání zdrojů atp. Jedním z projevů vytvářením klamného dojmu může být používání falešných argumentačních schémat. Lze tak např. identifikovat obecná pravidla racionální diskuze a konstruktivní argumentace, která umožňují odlišit ta opodstatněná od těch falešných (srov. Prokopová a kol., 2014: 39).

S ideologií je často spojován také manažerský diskurz. Reinhard Bendix zdůrazňuje legitimizačně mocenský aspekt, když manažerské ideologie definuje v 50. letech jako „všechny ideje, které zastávají ti, kteří vykonávají moc v ekonomických podnicích, a kteří se snaží vysvětlit a ospravedlnit tuto moc“ (Bendix, 1956: 2), jinde jako „představy, které rozvíjejí zaměstnavatelé a jejich mluvčí, aby ospravedlnili výkon moci nad pracujícími a aby zvýšili jejich poslušnost a výkonnost“. Ernesto Gantman (2005) pak podobně zdůrazňuje mocenskou instrumentalitu, když manažerská studia jako ideologii chápe ve smyslu „představ a systémů symbolických aktů [...] plynoucích z manipulace, kterou vykonává dominantní vrstva společnosti se záměrem prosadit svůj zájem“. Využívá také kontrastu ideologie a vědy, když management zpochybňuje vůbec jako vědu.

Tyto poznatky komplikují pohled na vztah západního a socialistického manažerského diskurzu jako dvou zásadně odlišných diskurzů - oba obsahují strategie k využití pracovního potenciálu člověka s cílem ekonomické produkce. Oba, zdá se, produkují specifické ideologické konstrukce, které mají legitimizovat výkon moci nad podřízenými. Tyto strategie se nicméně nutně liší. Socialistická vláda se snaží zapojit veškeré obyvatelstvo a je tak svým způsobem nucena konstruovat širokou legitimizující ideovou strukturu, která zdůvodní úplnou kontrolu nad obyvatelstvem. Likviduje však zároveň také původní manažerskou třídu, která je nahrazena loajálními politickými kádry (Kubů, 2005: 237). Socialistické řízení ekonomických podniků je tak věcí robustní politické hierarchie, kdy centrální plánování vytváří neparametrické ekonomické prostředí, což rozehrává velmi specifickou hru o zdroje.

3. Specifikace výzkumného cíle a jeho řešení

3.1. Výzkumný cíl

Na základě výchozího teoretického předpokladu o konstruování sociální reality jako sociální praxi, byla předmětem výzkumu zvolena **konstrukce teorie pracovní motivace** v socialistickém manažerském teoretickém diskurzu prostředí Československa 50. let. Zaměřeno tak bylo na diskurzivní úroveň, jakožto místo konstrukce.

Dílčími úkoly této práce je osvětlit tyto aspekty: (1) místo produkce a producenti TPM, (2) obsah TPM, (3) diskurzivní strategie, pomocí nichž je TPM konstruována, (4) účel konstrukce TPM a (5) hlavní diskurzivní události. Tyto aspekty byly zjišťovány následující sadou otázek:

1. Kdo texty vytvářel (producent), jaký byl jeho statut? V jaké oblasti (oboru) k produkci docházelo? Jakou roli hraje v konstrukci věda? Které obory se na produkci podílí? Ke komu měl text (pravděpodobně) směřovat?
 2. Jaké jsou základní komponenty teorie? Jaké je vysvětlení pracovní motivace? Jak je konstruován vztah člověka k práci? Jak jsou formulovány předpoklady pro motivaci člověka k práci (biologické, ekonomické, sociální)? Jaké typy motivačních nástrojů jsou uvažovány a jaké jsou považované za (ne)relevantní (symbolické, materiální, fyzické)? V jakém vztahu je TPM k požadavkům kontroly? Jaký styl řízení teorie reprezentuje?
 3. Jak je teorie produkována? Jak je vystavěn text? Jak jsou používány lingvistické prostředky? Jak je vedena argumentace? Zapadá konstrukce do rámce socialistického diskurzu?
 4. Za jakým účelem, proč byla teorie konstruována? Jakou pozici má TPM v rámci argumentace?
 5. Jaké jsou hlavní diskurzivní události? Jaký je kontext konstrukce TPM?
- Vzhledem k šíři zvoleného období bude také uvažována (6) změna v konstrukci TPM.
6. Proměňuje se teorie v průběhu sledované doby? Mění se místo produkce a producenti? Mění se obsahově TPM? Pokud ano, v čem jsou hlavní odlišnosti?

Na závěr je pomocí dvou exkurzů za využití sekundární literatury nastíněn vývoj TPM v západním diskurzu a poukázáno na předpoklady pro rozvoj socialistické TPM v předcházejícím období československých dějin.

3.2. Diskurzivně historický přístup

K řešení výzkumného problému byl zvolen diskurzivně historický přístup (*discourse-historical approach*, DHA), který představuje typ kritické diskurzivní analýzy (*critical discourse analysis*, CDA) zaměřené na historické diskurzivní události. Diskurzivní analýza vychází z francouzského poststrukturalismu, zejména pak z díla Michela Foucaulta. Phillips a Jørgensen (2002) pak artikuluji čtyři hlavní aspekty, které se podle Vašáta (2008) dají aplikovat na většinu forem diskurzivní analýzy: 1) kritický přístup k běžně rozšířenému vědění – tzn., že s naším věděním o světě by se nemělo zacházet jako s objektivní pravdou, 2) historická a kulturní specifičnost – tzn., že naše pohledy na svět a vůbec jeho chápání jsou historicky a kulturně determinované, 3) vztah vědění a sociálních procesů, tzn., že vědění samo je produkováno a udržováno sociální interakcí, 4) vztah mezi věděním a sociálním jednáním, tzn., že určité vědění vede vždy k určitému sociálnímu jednání, přičemž zároveň vylučuje jiné.

CDA se pak soustředí na mluvený i psaný jazyk jakožto formu sociální praxe (Fairclough a Wodak, 1997) a především na to, jak je diskurz ovlivňován vztahem mezi mocí a ideologií (Fairclough, 2003a: 16). Důležitou vlastností mocensky strukturovaného a strukturujícího diskurzu je schopnost ovlivňovat obsahy a způsoby řečeného, vztahy mezi subjekty a jiné subjekty (a jejich identity), zvláště pak ty bez přístupu k moci (Fairclough, 1989: 43). Použití jazyka je pak podle Fairclougha (1997: 145-146) pro celá manažerská studia centrální.

CDA nepředstavuje daný soubor metodologických pravidel. Jedná se spíše o obecný přístup, který je konkretizován vzhledem ke zvolenému cíli výzkumu a který se různí u konkrétních autorů. Zde provedená analýza je založena zvláště na metodě, kterou specifikovala Wodak (Prokopová a kol., 2014), reprezentující diskurzivně historický přístup. Dále bylo přihlédnuto k Jägerovu postupu (Wodak a Meyer, 2002), který je tematicky zaměřen na vztah diskurzu a vědění, a k postupu Fairclougha (2003b), analyzujícího manažerský diskurz. Některé aspekty jazykové analýzy byly čerpány také z textu Čermáka a kol. (2010), který se omezuje na lingvistickou analýzu z hlediska korpusové lingvistiky.

Fairclough (2003b) rozlišuje ideologickou, rétorickou a strategickou kritiku. První zjišťuje, jak je systém sociálních vztahů udržován reprezentacemi sociálního řádu, které jsou v rozporu s realitou, druhá je kritikou podřízení úvah o pravdě a spolehlivé argumentace potřebě přesvědčit, třetí je pak kritikou úlohy diskurzu ve vývoji, podpoře a šíření strategií určitých skupin sociálních agentů, jejichž cílem je sociální změna, a v hegemonickém boji mezi strategiemi a v implementaci úspěšných strategiích. Jednotlivé typy se přitom mohou prolínat.

Fairclough (1989: 26) pak podle Vašáta (2008) vymezuje tři vzájemně propustné analytické oddíly, které odráží jeho trojdimenzionální pojetí diskursu: (1) deskripce, (2) interpretace a (3) explanace. (1) Deskripce je formální lingvistická analýza textu, která se zaměřuje na slovní zásobu, gramatiku a strukturu textu, argumentační typy atd. (2) Interpretace se zabývá produkcí a interpretací samotného textu, tedy co a jak je skrze texty produkováno a co a jak je v textech nacházeno. Zde již jde o samotnou diskurzivní praxi, kdy je cílem identifikovat a interpretovat různé diskurzivní typy (diskurzy a žánry) spojené s určitými typy situací a způsob, jakým ovlivňují reprezentace, subjekty a vzájemné vztahy. Důležité jsou zde intertextualita a interdiskurzivita. Zde dochází kodhalování spojitostí mezi jednotlivými texty, sledovány jsou různé diskurzy a žánry, dále také to, zda tvoří ustálený diskurzivní typ, zda jsou normativního charakteru, nebo zda tvoří nové hybridní uspořádání a jsou kreativního charakteru. (3) V explanační fázi je soustředěno na sociální determinaci procesu produkce a sociálními efekty. Jsou zde odhalovány sociální determinanty, které tvarují diskurz, ideologie a efekty, tj. jestli diskurz udržuje nebo transformuje mocenské vztahy. Je přitom potřeba brát v úvahu diskurzivní kontext, tj. události, které vstupují do kontextu, neboť mohou významným způsobem ovlivnit výslednou podobu diskursu.

CDA je metodou využívanou zvláště k analýze současných diskurzů, resp. artefaktů, které jsou těmito diskurzy produkovány. Vzhledem k tomu, že se jedná především o analýzu textu, je metoda dobře použitelná také pro zkoumání minulé produkce a tedy pro historické diskurzivní události. Možnost diskurzivně historického přístupu prosazuje také Wodak (2001), která jej chápe jako multimetodologický výzkum historických, organizačních a politických témat a textů, využívající různá empirická data. DHA se snaží integrovat množství dostupného vědění o historických zdrojích a pozadí sociálních a politických polích, v nichž jsou diskurzivní události zapuštěny. Analyzuje historickou dimenzi diskurzivních aktů a zkoumá, jak jsou dané žánry diskursu předmětem diachronní změny (Wodak, 2001: 65). Metoda proto klade velký důraz na analýzu argumentace a také

na kontext analyzovaného diskurzu, který je chápán v historických souvislostech (Wodak a Meyer, 2002: 26).

Wodak (Prokopová a kol., 2014: 37-38) volí triangulační metodu založenou na konceptu „kontextu“ zohledňující čtyři úrovně, které jsou při analýze průběžně zvažovány: (1) širší sociopolitický a historický kontext, do něž jsou diskurzivní praktiky zasazeny a k němuž se vztahují; (2) mimojazykové sociální proměnné a institucionální zarámování specifického „kontextu situace“; (3) intertextový a interdiskurzivní vztah mezi výpověďmi, texty, žánry a diskurzy a (4) bezprostřední, jazykový či vnitrotextový kontext a kodiskurz.

DHA (Prokopová a kol., 2014: 37-41) má pak tři rozměry, kdy po (1) identifikaci specifických obsahů nebo témat konkrétního diskurzu (2) přicházejí na řadu diskurzivní strategie. Následně (3) jsou předmětem zkoumání jazykové prostředky a konkrétní kontextově závislé jazykové realizace. Při analýze konkrétního diskurzu a souvisejících textů je některým strategiím věnována zvláštní pozornost. Zvláště jde o nominační a predikační strategie: analýza nominačních strategií se zaměřuje na to, jak jsou jednotlivé elementy (subjekty, objekty, děje) pojmenovány a jak je k nim odkazováno, analýza predikačních strategií pak na jejich diskurzivní hodnocení. Dále jde o analýzu argumentace, zaměřující se na strategie ospravedlnění/zpochybňování nároku na pravdu a normativní správnost. Lze přitom zjišťovat použití argumentačních klamů. Dále je také zjišťováno, z jaké perspektivy jsou nominace, atribuce a argumenty vysloveny a zda jsou příslušné výpovědi vyjádřeny otevřeně; jsou zesilovány, nebo naopak zmírňovány.

3.3. Postup řešení

Konkrétní postup analýzy lze popsat následovně:³⁰ (1) zvolení oblasti, tématu a předmětu výzkumu, dále (2) výběr vzorku k analýze, (3) charakterizace místa produkce, producentů a adresátů, (4) analýza diskurzivních fragmentů³¹ a (5) rekonstrukce vybraných kontextů:

(1) Zvolení oblasti, tématu a předmětu výzkumu

Po revizi dosavadních teoretických poznatků, sběru informací o kontextu a počátečním prozkoumání textů, které bylo vedeno s cílem proniknout do teoretického

³⁰ Posloupnost je pouze orientační, některé dílčí kroky byly prováděny současně, případně nešlo o jednosměrný, ale cyklický postup, jak je charakteristické pro kvalitativní výzkum.

³¹ Jedná se o terminologii, kterou používá Jäger (Wodak a Meyer, 2002: 47). Jäger preferuje pojem „diskurzivní fragment“ před pojmem „text“. Diskurzivním fragmentem Jäger myslí tu část textu, která se zabývá jedním určitým tématem. Text pak může obsahovat řadu těchto fragmentů. Vzhledem k tématu této práce se jedná zvláště o téma teorie pracovní motivace.

expertního diskurzu rozvíjeného kolem práce v Československu, bylo vymezeno téma, v jehož centru je koncept pracovní motivace. Vzhledem k náročnosti analýzy bylo jako časové vymezení stanoveno období po nástupu KSČ k moci do vydání ústavy v roce 1960, resp. 50. léta. Vzhledem ke snaze zachytit posun v diskurzu byla stanovena dvě časová období: (1) období stalinismu (přibližně do poloviny 50. let) a (2) období po smrti Stalina charakteristické tendencí k určitému uvolnění (2. polovina 50. let).

(2) *Výběr vzorku k analýze*

V úvodu byl uvažován každý text, který se podařilo rešerší zaznamenat a který odpovídal žánru odborného pojednání, zaměřujícího se na základní aspekty řízení lidí v pracovním procesu.³² Po posouzení jednotlivých textů a povahy diskurzu z různých perspektiv (vysoká obsahová i výrazová homogenita, silná cenzura, politická zakázka jedné strany) byly z dostupných materiálů k podrobné analýze zvoleny takové texty, které představují reprezentativní jednotky. Vybrána byla přitom ta teoretická pojednání, která obsahovala nejúplnější vyjádření formy TPM a s tím související charakteristiku stylu řízení.

První období reprezentuje text *Socialistická pracovní kázeň* (1951) N. G. Alexandrovova,³³ který je překladem původně ruského textu. Tato volba byla provedena po úvaze nad významem procesu implementace sovětského modelu do československých podmínek v dané době. Text je rozšířenou variantou textu *Socialistická pracovní disciplína* (1950, [v tir. spr.] 1951),³⁴ který cituje také Linhart v textu *Vývoj osobnosti a její rozvoj v socialismu* (1952a, 1952b).³⁵ O významu rozšířené varianty pro konstituování diskurzu v československém prostředí svědčí pak skutečnost, že jej Kalenská (1965), v době kdy se

³² Pro vyhledávání dokumentů byly využity tyto informační zdroje: Národní knihovna (KATIF - naskenované katalogy NK ČR, Katalogy NK ČR, Souborný katalog ČR, Souborný katalog ČR – Seriály, Kramerius), Knihovna Akademie věd ČR (Knihovna psychologického ústavu), Národní technická knihovna a Jednotná informační brána (JIB). Vedle monografií byl sledován výskyt tématu v následujících periodických: *Filozofický časopis* 1953-1959 (roč. 1-7), *Ekonomický časopis* 1953-1959 (roč. 1-7), *Politická ekonomie* 1953-1959 (roč. 1-7), *Československá psychologie* 1957-1959 (roč. 1-3) a *Sovětská věda. Pedagogika - Psychologie* 1951-1959 (roč. 1-9).

³³ Za přihlídnutí k textu Ljapina *Práce za socialismu* (1952) obsahující výklad podaný Alexandrovem, který se však zaměřuje výlučně na problém, který je z hlediska této analýzy podstatný.

³⁴ Tento text vydán také např. v roce 1949 v polštině, v roce 1950 v maďarštině a slovenštině.

³⁵ Linhartova práce představuje zástupce československého psychologizujícího diskurzu obsahující úplnou podobu TPM. Z hlediska obsahu TPM se však nijak neliší a jak už bylo uvedeno, sama stojí na citacích sovětských autorů, včetně Alexandrovových. Přesto je potřeba upozornit na to, že se dalšími atributy kvalitativně liší od textů Alexandrovových. Obecně lze říci, že text je více teoretizující (často také obsahuje citace Marxe a Engelse), promyšlený a obsahově se zdá být vyčerpávající. Tam, kde Linhart téma více rozvíjí a je to případné, je jeho formulace uvedena v poznámce. Linhart je proto také ukázkou vnitřní členitosti československého socialistického diskurzu.

pracovní právo vyčleňuje jako samostatná oblast,³⁶ používá při definici pojmů v textu o pracovní kázní. Alexanderova za účelem charakterizace manažerské ideologie uplatňované ve východním bloku používá jako autoritu také Bendix (1956).

Analýza Alexandrovova textu je formou vyčleněných odstavců přímo v textu a poznámek doplněna o citace z jiných textů. Vzhledem k vysoké míře intertextuality, která se ukazuje jako klíčová pro pochopení nejen obsahu analyzovaných textů, je poukázáno také na zdrojové autority (Marx, Lenin, Stalin, legislativní dokumenty).³⁷ Přidána je také reflexe některých elementů z teoretické produkce v širším československém expertním diskurzu, lze tak i sledovat manifestní intertextovost, o níž hovoří Yurchak.³⁸

Druhé období reprezentuje text *Společenská práce za socialismu*³⁹ (1957) Vladimíra Škrlanta. Text byl vybrán proto, že se jedná o původní českojazyčný text tehdejšího politického ekonoma působícího na Katedře politické ekonomie Vysoké stranické školy při ÚV KSČ. Původně jde o přednášku, převedenou do tištěného osvětového nástroje, jehož účelem bylo implementovat změny, které vzešly z Celostátní konference KSČ z června 1956.

(3) Charakterizace místa produkce, producentů a adresátů

Místo produkce a charakter producentů bylo identifikováno a charakterizováno na základě rešerše, která zahrnovala jednak primární zdroje a jednak sekundární literaturu. V případě identifikace oboru produkce TPM bylo vzhledem k tomu, že byla zjištěna absence diskurzu psychologie práce, která v případě liberálního západu hrála v produkci TPM dané doby významnou roli, potřeba specifikovat povahu této absence a časový moment znovuobnovení tohoto diskurzu.

Po vymezení oboru produkce byla u textů, které byly zvoleny k podrobné analýze, provedena vnější kritika pramenu, zjišťující autorství, čas a místo vzniku (nakladatel, resp. vydavatel). Bližší charakterizace místa produkce a producentů pak byla založena na základě studia sekundární literatury, ukazující na strategie ideologické produkce uplatňované v Československu dané doby. Identifikace adresátů byla provedena na základě

³⁶ Pracovní právo bylo vnímáno jako součást práva občanského, resp. veřejného práva. Jako samostatný obor vzniká v zásadě až s kodifikací pracovního práva, tj. vydáním zákona č. 65/1965 Sb., zákoníku práce. Pracovní právo se pak vyděluje jako vědeckovýzkumný a pedagogický obor (Havelková, 2009: 481).

³⁷ Práce se však nezabývá tím, do jaké míry se teze předkládané socialistickými producenty lišily od těch, které formuloval sám Marx.

³⁸ Yurchak podle Oates-Indruchové (2005) hovoří o fungování autoritativního jazyka na principu „manifestní intertextovosti“, což je Faircloughův termín. To v případě socialistického jazyka znamenalo, že bylo možné téměř identické „bloky“ jazyka citačně dosazovat z jednoho textu do druhého.

³⁹ Vybrány byly pouze kapitoly *Společenský charakter práce za socialismu, Společenské podněty k práci za socialismu, a Charakter řízení a pracovní kázně v socialistické výrobě.*

podrobné diskurzivní analýzy textů a dále úvahy o charakteru producentů a kontextu produkovaného textu.

(4) *Analýza diskurzivních fragmentů*

Analýzou nominačních a predikačních strategií byl nejprve identifikován obsah TPM, resp. jak jsou jednotlivé elementy pojmenovány, jak je k nim odkazováno a jaké charakteristiky, kvality a rysy jsou těmto „objektům“ přisouzeny. Pro porozumění obsahu TPM bylo potřeba vzít v úvahu širší diskurzivní strukturu (teorii společnosti) a nejprve nastínit, jak jsou definovány obecné kategorie jako práce, jedinec, společnost, stát. K tomu bylo využito především textu Alexandrovova, který byl doplněn z jiných zdrojů tak, aby byly tyto pojmy dostatečně popsány.

Za účelem rekonstrukce TPM byly v analyzovaném textu vyhledávány atributy TPM. Jednotlivé skladebné prvky socialistického modelu TPM byly identifikovány postupem kódování a kategorizování. Šlo přitom v zásadě o uzavřené kódování obsahující předem dané kategorie odvozené z analýzy existujících TPM (subjekt práce a jeho vztah k práci, motivátory, pozice TPM ve stylu řízení). Sledovány však byly i typické rysy obecně použitého slovníku, zvláště používání specifických výrazů, evaluativ, kolokací a opakování (zjišťováno např. počítáním výskytu slova na první straně). Reflektován byl také charakter skladby textu, míra schematičnosti, výskyt manifestní intertextovosti a interdiskurzivity a také citovanost autorit.

Dále byla charakterizována argumentační linie. Text byl za tímto účelem segmentován s cílem určit jednotlivé tematické celky, kroky argumentační linie zachytit jeho výstavbu. Analýza argumentační linie obsažené ve vybraných textech ukázala jednak na záměry producentů a tedy účel TPM a dále na její situovanost ve vztahu ke stylu řízení.

Zjištěné rysy konstrukce byly následně interpretovány na základě dostupných poznatků o širším kontextu událostí a úvah o determinantech ovlivňujících podobu diskurzu. Text Vladimíra Škrlanta přitom nebyl podroben tak podrobné analýze. Přestože vykazuje řadu odlišných rysů, navazuje na model obsažený v Alexandrovově textu, a proto bylo hlavním cílem analýzy především zhodnocení hlavních rysů posunu v konstrukci TPM.

(5) *Kontexty*

Bezprostřední kontext vypovídající o hlavních diskurzivních událostech majících dopad na československé prostředí a nástin vývoje TPM na západě byl zpracován na základě rešerše sekundární literatury. Kontext, zaměřený na prostředí Československa před nástupem komunistické strany a zdůrazňující kontinuitu v konstruování diskurzivních

schémat týkajících se postoje k práci, byl sestaven na základě kombinace sekundární literatury a primárních zdrojů. Využity byly ty zdroje, které reprezentovaly názor významných autorit z různých oblastí (např. prezident T. G. Masaryk, inženýr a prosazovatel vědeckého řízení Stanislav Špaček, sociolog Zdeněk Ullrich, prezident Edvard Beneš, programová prohlášení vlády).

4. Analýza textů

4.1. Text 1: N. G. Alexandrov - Socialistická pracovní kázeň (1951)

4.1.1. Charakteristika období a hlavní události

První období bývá označováno jako období stalinismu a sovětizace. V tomto období oficiálně dochází ke snaze vytvořit socialistický stát řízený výlučně komunistickou stranou. Přestože hlavním nositelem vládní a výkonné moci byla dle ústavy vláda, ve skutečnosti byly tyto pravomoci v kompetenci Ústředního výboru Komunistické strany Československa (ÚV KSČ) a jeho prvního tajemníka (Balík a kol., 2006), což byla přísně centralizovaná a hierarchicky uspořádaná organizace. Jak dále uvádí Balík a kol. (tamtéž) rozhodující mocenské útvary ale nejenže ležely mimo ústavní orgány, ale *de facto* i mimo hranice státu - československý stát byl vázán linií Sovětského svazu a podroboval se jeho mocenskému diktátu. V Sovětském svazu pak J. V. Stalin, který byl sovětským vůdcem již od roku 1924, zahájil rozsáhlou kolektivizaci a industrializaci, spojenou s masivním politickým útlakem a pronásledováním odpůrců režimu. V roce 1936 pak vyhlásil nastolení socialismu v Sovětském svazu.

Československá sociální a ekonomická soustava se tak stala předmětem rozsáhlé transformace, jejímž vzorem byl sovětský model centrálního plánování s extenzivní industrializační strategií. Tato praxe přitom navazovala na poválečnou situaci, charakteristickou konsolidací rozvrácených poměrů. Bylo přistoupeno k dokončení znárodnění, resp. etatizace z roku 1945, které znamenalo převzetí průmyslového, bankovního a pojišťovacího sektorů státem (Průcha a kol., 2009).⁴⁰ Spolu s tím byla zahájena likvidace kapitalistického sektoru a převádění všech ekonomicky aktivních na zaměstnance státních podniků. Řízení ekonomických subjektů bylo unifikováno, vláda přistoupila k direktivnímu rozmisťování absolventů a pracovních sil a k centrálně řízeným mzdám. Stát se stával téměř výlučně jediným majitelem výrobních prostředků i zaměstnavatelem (Čermák a kol., 2010).

Režim věnoval zvláštní pozornost pracovněprávním vztahům, právní systém přitom doznal po roce 1948 rozsáhlých změn (Havelková, 2009). Základní principy byly zakotveny v Ústavě 9. května (1948), která také zakotvovala všechny státoprávní,

⁴⁰ Stát převzal všechny doly, železárny, ocelárny a válcovny, zbrojovky, elektrárny a plynárny, cementárny, chemičky, farmaceutické podniky, cukrovary a lihovary a také banky a pojišťovny; v dalších odvětvích postihovalo znárodnění podniky podle počtu zaměstnanců, většinou nad 500 ale i méně (Průcha a kol., 2009).

politické, hospodářské a sociální změny. Článek II. stanovil povinnost práce ve prospěch celku na jedné straně a právo na práci na straně druhé. Vedle předpisů majících za úkol zlepšení podmínek pracujících bylo vypracováno instrumentarium, jehož úkolem bylo podřídit pohyb pracovní síly ustavované centrálně řízené ekonomice na základě administrativně příkazovacího modelu (Havelková, 2009: 489). Mechanismy direktivní distribuce pracovní síly byly doplněné o sankce správního, později také trestního charakteru a pracovněprávní vztahy tak byly předmětem rozsáhlého systému donucení. Jedním z nejvýraznějších rysů období socialismu bylo zároveň uvržení kolektivního pracovního práva do bezvýznamnosti. Odbory přestaly být organizací zastupující zájmy pracujících a staly se dalším nástrojem kontroly.

Využití pracovní síly podle socialistického vzoru mělo představovat jeden z hlavních zdrojů rozvoje průmyslu: systém stachanovského a údernického hnutí, socialistického soutěžení, socialistických závazků a nesčetné mobilizace zvyšování výkonnosti v průmyslu (Heumos, 2006: 41). Na základě zapojování státu do vojensko-průmyslového komplexu Sovětského svazu byl militarizován průmysl,⁴¹ což mělo také významný dopad na život společnosti. Přestože do řad veřejnosti byl vysílán diskurz míru,⁴² jednotlivé sféry byly urychleně přizpůsobeny zbrojním programům a výstavbě velké armády. Společnost tak procházela procesem kvazimilitarizace doprovázeným mobilizací a značným odvětvovým přesunem pracovních sil.

V 50. letech přitom došlo k ekonomickému růstu, který byl výsledkem tzv. extenzivního hospodářství, založeného na růstu výrobních faktorů, na vyčerpávání přírodních zdrojů a vysoké míře kapitálových investic. Rozmach těžkého průmyslu, jehož měřítkem úspěchu bylo množství vyprodukované oceli, potřeboval množství nepřilíš kvalifikované pracovní síly a velké množství energie. V tomto typu ekonomiky pak centrální plánovací aparáty umožňovaly mobilizovat skupiny obyvatel, jako byly ženy, zemědělce nebo mládež, jejichž pracovní potenciál byl z hlediska produktivity dosud málo využit (Ústav, nedat.). Produktivita práce přitom v ČSSR zaostávala nejen za západními státy, ale postupně i za těmi východoevropskými. Když byl tento způsob zvyšování produkce vyčerpán, dostavily se problémy.

⁴¹ Heumos (2006: 66) používá pojmu „kvazimilitarizace výroby“.

⁴² Oficiální propaganda hlásala „Války si nepřejeme, válku nenávidíme, války se nebojíme!“ (Rataj a Houda, 2010: 123).

4.1.2. *Místo produkce a producenti*

Identifikace místa produkce diskurzu představovala jeden z problémů analýzy. Nová vláda po roce 1948 destrukovala původní organizaci vědních oborů a zároveň usilovala o vytvoření homogenní teoretické konstrukce, tj. marxismus-leninismus, jejíž součástí je zde sledovaný diskurzivní fragment. Zásahy státní moci do struktury věd, homogenizační účinky cenzury a politická objednávka nastavují specifické parametry produkce. V problému identifikace místa se však odráží také skutečnost, že teprve ve sledovaném období se pracovní motivační teorie stávají předmětem explicitního vědeckého zájmu i v prostředí liberálního západu, kde však významnou roli sehrála zvláště psychologie.

Psychologie práce, resp. psychotechnika, se přitom začala rozvíjet také v Československu a to již v době raného období samostatného československého státu. Její vznik je spojen s budovatelským étosem a technokratickými představami o racionální distribuci pracovní síly. V roce 1920 byla založena Masarykova akademie práce a v rámci národohospodářského a sociálního odboru zřízen Psychotechnický ústav, jehož hlavním cílem byl výzkum lidské tělesné i duševní výkonnosti. Jestliže druhá světová válka tuto činnost narušila, poválečné nabrání směru ke stalinismu znamenaly ukončení činnosti ústavu v roce 1951 i aktivit spojených s psychologíí práce.⁴³ Bureš (1967: předmluva) o době stalinismu hovoří jako o době „váhání o významu a užitečnosti psychologie práce v socialistické praxi“. Psychologie práce byla označena za buržoazní pavědu (Bureš, 1967: 20) a odstraněna.

Psychologii práce se opět dostává prostoru až v druhé polovině 50. let.⁴⁴ V roce 1957 proběhla první celostátní konference československých psychologů *Využití psychologie v socialistické společenské praxi*, kde byla podle Bureše (1967:21) „skutečně odborně a

⁴³ Bureš (1967, předmluva) uvádí: „Než bylo možné následky válečného období překonat a uskutečnit některé nové tendence, byla začátkem padesátých let psychologie práce téměř zlikvidována.“ Ústav byl podle Petružalka (2013) po roce 1948 kritizován stranickým aparátem KSČ (kritika se dostávala i na stránky denního tisku) zejména v souvislosti s odborným zaměřením na psychologii a sociologii práce, kde byla silná vědecká tradice první republiky. Spojení ústavu s myšlenkovým dědictvím Masarykovy akademie práce a silný vliv západních humanitních věd, zejména amerických, britských a francouzských odborníků, vyvolávaly silný odpor nové vlády.

⁴⁴ Do té doby představuje československá psychologie tematicky ne zcela vymezenou oblast, což dokládá úvodní slovo prvního čísla časopisu *Československá psychologie* poukazující na „odmlku“, která podle autora měla za cíl orientaci v oboru a určitou specializaci vzhledem k oborům ostatním (*Na cestu novému časopisu*, 1957: 1). Mezidobí je zdůvodněno „kritickým zamyšlením“ československých psychologů „nad filozofickými základy, výchozími axiomaty a metodologickou výzbrojí vědecké psychologie“, přičemž po „osvojení výsledků a zkušeností sovětské psychologie a po jasném distancování od různých nevědeckých psychologických směrů“ dochází k opětovnému zahájení činnosti (tamtéž). Do dané chvíle je oblast psychologie překrývána pedagogikou, nehledě na programovou unifikaci v rámci marxismu-leninismu.

politicky správně psychotechnika zhodnocena a správné prvky v kritice psychotechniky odděleny od žurnalistického a dočasného nevědeckého nánosu“. Podle Chalupy (1979/1980: 116-117) zde byly zformulovány nejdůležitější principy a zásady společenského využití poznatků psychologie práce v oblasti výroby pod heslem *Vyrábět více, lépe a levněji*. Mezi hlavní problémové okruhy, které byly vymezeny, byla zařazena také „motivace“ pracovních činností (tamtéž). Od roku 1957 začíná být vydáván také časopis *Československá psychologie*. Do té doby (od roku 1950) je vydáván časopis *Sovětská věda: pedagogika-psychologie*, který obsahuje českojazyčné příspěvky sovětských autorů.⁴⁵ První publikační výstupy zaměřené na pracovní motivaci vznikají až na počátku 60. let.

Přesto se v československém diskurzu 50. let vyskytuje výrazná forma TPM, neboť je součástí revolučně zbarvené a holisticky pojaté teorie společnosti a jejího vývoje. Linhartův text (1952a, 1952b) zaměřený na vývoj osobnosti ukazuje včlenění psychologické problematiky do celku označovaného jako marxisticko-leninistický světový názor (jakožto „nejvyspělejší forma společenského vědomí“), který představoval jednotnou platformu integrující problematiku sociologickou, ekonomickou, právní atp. Z tohoto důvodu také neexistují mezi texty produkované v různých oblastech (Alexandrov je právník, Ljapin ekonom, Linhart psycholog) zásadní obsahové odlišnosti a není ani možné hovořit o specializované manažerské literatuře v západním slova smyslu.

V dané době dochází navíc k implementaci sovětského modelu, podobně jako je to zaznamenáno v jiných oblastech, což je doprovázeno hojným výskytem překladů z ruštiny. Místo produkce se tak geograficky nalézají v Sovětském svazu, sovětské autoři mají přitom v československém prostředí funkci nezpochybnitelných autorit. V Československu je pak garantem Ústřední výbor KSČ, který dohlíží na ideovou čistotu a cenzurou ji zajišťuje. Jak sovětské, tak československé producenti, představují skupinu elit označených vládnoucí garniturou za experty v určitém vědeckém oboru. Tito experti tak dostávají funkci distributorů politiky jedné strany: jejich úkolem je opakovaně šířit shora zadaný obsah.

⁴⁵ Jiří Růžička (1958: 100-105) pak referuje o konferenci konané v SSSR o psychologii práce. Konstatuje se neuspokojivý stav disciplíny, apeluje se na její rozvoj a poukazuje na nutnost kriticky zhodnotit negativní zkušenosti sovětské psychotechniky 30. let, na niž nelze navazovat, a zahraniční psychologie práce. Objevuje se také reflexe aktuálního stavu západní psychologie, kde se „v poslední době [...] intensivně zkoumají vztahy dělníka k práci [...]. To přerůstá v problematiku takzvané psychologie lidských vztahů (human relations).“ Růžička dále referuje, že je zvlášť významné „studium otázek, jak se vytváří komunistický vztah k práci, dovednost plánovat a kontrolovat svou práci, pracovní iniciativa, tvořivost, atd.“

V době sovětizace Československa jsou hlavními autoritami ve věci teorie i praxe tvůrci ideologie V. I. Lenin⁴⁶ a Stalin,⁴⁷ který je však záhy po „odhalení kultu osobnosti“ diskreditován.⁴⁸ Role teoretiků se tak mísí s rolí politických vůdců. To má také důsledky pro určení autorství textu. Text Alexanderova není jednoduše pouze text Alexanderova, sám autor zde totiž není podstatný. Jeho úloha tkví především ve vytvoření nástroje, jehož hlavní parametry jsou dány předem, o čemž také svědčí vysoká podobnost s dalšími texty. Obsah produkovaný sovětskými autory je přitom často předkládán jako zkušenost sovětského lidu.⁴⁹ Za hlavního odpovědného producenta je však možné označit zvláště špičky KSSS a KSČ.

Sovětské autority nejen že poskytují vzor pro výstavbu socialismu, udávají také způsob, jak o daných tématech hovořit. Podobně jako je celý socialistický diskurz promísen emotivním laděním, které v období sovětizace dosahuje zvláštního výrazu, není recepce těchto autorit pouze na nějaké úrovni neutrálně pojaté teorie. V doslovu textu *Lenin a Stalin o socialistickém soutěžení a komunistické pracovní kázni* (Jevstaf'jev a Gatovskij, 1953: 66) se tak lze dočíst: „Jevstaf'jev, tak i Gatovskij právem zaslouží, aby byli zařazeni mezi tisíce těch sovětských lidí, kteří z lásky a bratrské pomoci zpřístupňují našemu lidu bohaté zkušenosti sovětského lidu k snadnějšímu i úspěšnějšímu budování radostného socialistického zítřku v naší vlasti.“

V první polovině 50. let jsou místy české produkce obsahující elementy TPM, vedle Linhartovy práce (1952a, 1952b), komentáře (ve formě úvodů či doslovů), případně články v časopisech (recenze sovětských tisků). Sama česká reakce je v zásadě problematizující, explicitně se hovoří o „závažných problémech“, „složité a obtížné problematice“, což je doprovázeno konstatováním o přechodnosti období. Zatímco sovětští lidé již „krácejí po cestě pozvolného přechodu ke komunismu“ (*K některým otázkám*, 1954: 20), Československo je podle oficiální deklarace teprve na cestě k socialismu.⁵⁰

⁴⁶ Jakožto „zakladatel socialistické organizace společenské práce a teoretik organizace společenské práce v období diktatury proletariátu“ (*K některým otázkám*, 1954: 4).

⁴⁷ Jakožto „velký pokračovatel Leninova díla“ (Ljapin, 1952) a „teoretik organizace společenské práce socialistické společnosti“ (*K některým otázkám*, 1954: 4).

⁴⁸ Yurchak (2006) upozorňuje na pozici Lenina a Stalina v sovětském veřejném diskurzu daného období. Přestože poslední instancí je Lenin, také Stalin existuje jako jakýsi vnější hlas, existující mimo diskurz, který je vrchním rozhodčím v otázkách používání jazyka (odvolává se přitom na jeho objektivní, přirozené zákonitost). S odstraněním Stalina po destalinizaci na konci 50. let dochází také k odstranění tohoto mimodiskurzivního hlasu.

⁴⁹ Také Linhart (1952a, 1952b) se o zkušenost „sovětských lidí“ široce opírá.

⁵⁰ Nicméně typicky dochází k mísení tezí o dosahování tohoto stavu a o již dosažení tohoto stavu.

Otázky organizace socialistické práce či jednoduše práce jsou kladeny jako základní či nejdůležitější, ale také jako nejobtížnější problémy. Zvláštní důraz je přitom kladen na problém pracovní kázně, kdy je především vyzýváno k jejímu „upevnění“ a k ideové výchově. Jestliže překlady z ruštiny (Alexandrov, 1951; Ljapin, 1951, 1952; Jevstaf'jev a Gatovskij, 1953 aj.) jsou z hlediska struktury jednoduché, některé texty, které byly dílem československých autorů, byly shledány jako více složité nebo sofistikovnější (např. Linhart, 1952a, 1952b; Pachman, 1953; *K některým otázkám*, 1954: úvod).⁵¹ Zdůrazňována je také vědeckost.⁵²

Na základě úvahy lze za adresáty označit odborníky a politické kádry, kteří mají vstřebat diskurzivní strategie produkce daného tématu. Tito lidé však v dalším kroku mají tímto diskurzem zaplnit všechna místa, která vyžadují danou, diskurzem nesenou interpretaci.⁵³ Za bezprostřední adresáty lze označit oficiální expertní struktury, které mají daný způsob promluvy šířit na politické kádry a vedoucí pracovníky organizací, za konečného adresáta pak všechny občany československého státu.⁵⁴

4.1.3. Charakterizace textu

Socialistická pracovní kázeň (1951) je českojazyčný překlad ruskojazyčného textu prominentního právníka SSSR Nikolaje Grigor'jeviče Alexandrovova zaměřujícího se na oblast práce.⁵⁵ Edičně je text, vydaný nakladatelstvím *Práce*, zařazen do *Knižnice socialistického hospodářství*, což poukazuje na jeho hlavní orientaci. Typicky je na obálce vyobrazen stylizovaný mechanismu s ozubeným kolem symbolizující těžký průmysl.

Text o rozsahu 38 stran je členěn na dvě kapitoly: *Zásady sovětského pracovního práva – zásady skutečně svobodné práce* (7-26) a *Socialistická pracovní kázeň* (27-38). První část přitom připravuje prostor pro tvrzení obsažená ve druhé části. Přestože je

⁵¹ V textu *K některým otázkám* (1954: 9-11) je také oproti sovětským textům zdůrazňována intelektuální práce, což je doprovázeno uvedením statistiky zvyšování vysokoškoláků a provoláváním hesel jako „dřina strojům, myšlení lidem“.

⁵² V úvodu sborníku sovětských autorů a autorů socialistických republik (*K některým otázkám*, 1954) je kladen důraz na zařazení problému socialistické organizace společenské práce do systému věd jakožto „ekonomiky práce“ coby „skutečné vědy“. Vyšší teoretická i jazyková úroveň zdá se být obecným rysem původní československé produkce v dané oblasti. Z tohoto hlediska se např. také liší Linhartův text (1952a, 1952b) od sovětských producentů. Je bohatší, výpravnější, propracovanější a působí větší zaangažovaností autora na předkládaných myšlenkách.

⁵³ Např. *Československý filmový týdeník* (vysílaný až od roku 1954) je plný zvolání o vysoce motivované, radostné práci pracujícího lidu.

⁵⁴ Je však potřeba upozornit na to, že zde jsou uvažováni pouze adresáti česko-jazyčného překladu a existují tak také jiní adresáti původního ruského textu.

⁵⁵ Alexandrov byl od roku 1959 vedoucím katedry pracovního práva na Právnické fakultě Moskevské státní univerzity (Aleksandrov, 2015).

autorem doktor práv, text nevykazuje zvláštní specializaci – drtivá většina obsahu je také uvedena v tematicky obecnějším textu Ljapinově *Práce za socialismu* (1952). Text neobsahuje ani úvod, ani závěr.

4.1.4. *Jazykové charakteristiky*

Z hlediska obecné charakteristiky lze analyzovaný expertní slovník označit jako oficiálně používaný slovník totality (Čermák a kol., 2010), jeho podoba odpovídá zjištěním jiných autorů, kteří se zabývali problematikou totalitního jazyka (Schmiedtová, 2007; Čermák a kol., 2010; Röhrich, 2008). Níže jsou uvedeny některé sledované rysy analyzovaného textu:

Výrazné je používání militantního slovníku:⁵⁶ „mírová práce“, „tábor“, „armáda nezaměstnaných“, „vítězství“, „boj proti porušovatelům pracovní kázně“, „zničit“ aj. Dále jsou to slova expresivní související s vytvářením binarity „kapitalistický“ X „socialistický“. S kapitalismem jsou spojovány lexémy negativně evaluativní: „nabubřelé fráze“, „přísluhovači“, „vysavatel nadpráce“, „hnusná vylhaná prohlášení“, „nejstvrnější lži“, „vykořisťování nejbrutálnější povahy“, „ždímání“, „hnusná úloha stávkokazů“, „špioni“, „provokatéři“, „teroristické akce proti dělníkům“, „mnohamilionová armáda nezaměstnaných“. Na straně druhé je pozitivně konstruovaný socialismus, s nímž jsou naopak spojovány pozitivně evaluativní: „tvrdý a statečný boj“, „mírové“, „pokrokové“, „svobodné“, „osvobozené“, „vysoce produktivní“, „čínorodost“, „soutěžení“, „zlepšování“, „uvědomělé“, „přátelská spolupráce“, „přátelství národů“, „vzájemná pomoc“. Konstrukce obrazu je přitom rámována tematikou boje a vítězství. Vyskytují se také lexémy, které současný korpus nezná: „kolchoz“, „kolchozník“.⁵⁷

Dichotomie, která je obecně považována za znak totalitního jazyka (Cvrček a kol., 2010), vytváří dojem dilematu, což je jeden z často používaných argumentačních klamů. Umožňují vytvoření nepřítele, kterému mohou být připsány negativní významy, a konstruovat tak vlastní pozici jako jednoznačně pozitivní. To umožňuje legitimizovat předkládanou konstrukci, resp. vládu strany, uvalení požadavků a sankcí. Tato. Po ostře negativně hodnoceném kapitalismu je ukázáno výrazně pozitivní řešení socialismu, čímž je navozováno emoční ladění jdoucí od nepříjemného (poraženého a zkaženého) k příjemnému (vítěznému a zdravému).

⁵⁶ V některých jiných textech je také patrné zavádění pojmů souvisejících s lékařstvím, resp. parazitologií (používání slov jako „parazit“, „nakazit“, „nemoc“).

⁵⁷ Ljapin (1952) a Linhart (1952b) používají také např. „stachanovský“, „stachanovec“.

Velmi často je užíván superlativ: „nejpřednější“, „nejhlavnější“, „nejdůležitější“, „nejdokonalejší“. Také specifické pojmy jako další „upevňování“, „neustálé zvyšování“, „neustálý vzestup“, „další zlepšování“, jak na ně upozorňuje Pullmann (2011), který však sleduje proměnu diskurzu v 80. letech.

V textu se také hojně vyskytují výrazy vytvořené ze dvou a více slov, které jsou spojené v samostatné lexikální jednotky, tzv. kolokace (srov. Čermák a kol., 2010): „společenská práce“, „socialistická organizace společenské práce“, „socialistická pracovní kázeň“, „vysoce produktivní práce“, „práce pro sebe a pro společnost“, „masové socialistické soutěžení“, „upevňování pracovního řádu“, „věc cti“, „neustálý vzestup životní úrovně pracujících“ aj.

Dalším prvkem je vysoká frekvence některých lexémů: „socialismus“, „socialistický“ (jen na první straně použit celkem dvanáctkrát); „práce“, „pracující“, „pracovní“ (jen na první straně celkem dvanáctkrát); „společenský“, „společnost“ (jen na první straně je použit celkem devětkrát); „vykořisťování“, „vykořisťovatel“, „vykořisťovaný“; „sovětský“; „dělníci“, „dělnický“; „svoboda“; „zásada“, „principy“; „masa“, „masové“; „produktivita“, „produktivní“; „povinnost“, „povinen“; „vědomí“, „uvědoměly“; „postoj“, „poměr“, „vztah“; „morálka“, „morální“; „kázeň“. Opakují se často také celé věty, které jsou použity s drobnými rozdíly: „práce v socialistické společnosti je zbavena vykořisťování“; „bylo zrušeno vykořisťování člověka člověkem“, „práce se mění ve věc cti, statečnosti a hrdinství“ aj.

Zvláštním prvkem je pak použití téže věty s proměnou času slovesa: „práce se stala“, „stává věcí cti“; „práce již je“, „stává se“, „bude nejvyšší životní potřebou“. To ukazuje na snahu předložit věc nejprve jako danost a potvrdit spojení člověka s prací jako s jeho vlastní potřebou a zároveň deklarovat skvělé životní podmínky. Následující procesualita to sice oslabuje, nicméně zvyšuje kredit státu (a politické reprezentace), který umožnil, aby se tak začalo dít. Závěrečné přesvědčení o budoucím stavu pak umožňuje předložit vizi, k níž může adresát směřovat jako ke svému cíli.

Pro text je charakteristické postavení socialistických událostí nebo prvků jako činitelů (někdy za použití pasiva), což umožňuje zakrýt původce požadavku a přesunout odpovědnost: „socialismus vyžaduje“; „ústava vyhlásila“; „zákonodárství předpisuje“, „vyžaduje“, „počítá s“; „pracovní kázeň žádá“; „strana a vláda žádají“; „zásada je namířena“; „právo je zajištěno“; „kázeň je spjata“. Případně umožňují zvýšit kredit tvrzení odkazem na externí síly a vytvořit tak dojem nutnosti plynoucí z podstaty věci: „práce je zbavena“; „Velká říjnová socialistická revoluce otevřela“; „vítězství umožnilo“;

„socialistické zřízení vytvořilo“; „společnost zaručuje“; „soutěžení mění“; „vědomí se odráží“; „zájmy se harmonicky spojují“. Skrytí původce a vytvoření dojmu všeobecnosti má také zajistit užití neurčitěho neutra: „nelze ztotožňovat“; „v článku Ústavy je zajištěno“.

Jednou z hlavních složek textu jsou citace autorit, zvláště vůdčích osobností (Stalin, Lenin) a pramenů práva (ústava RSFSR).⁵⁸ Autorita textu je zvyšována také použitím neodiskutovatelných tezí (důraz na produktivitu a kvalitu práce, zvyšování životní úrovně), společenského apelu, tj. odvolávání se na společnost jako autoritu. Velmi často jsou také opakovaná hesla, institucionalizovaná zvolání a prohlašování označované za principy, které mají mít všeobecnou platnost, a to s cílem vyvolat dojem masové vůle, která zvyšují naléhavost sdělení: „Kdo nepracuje, ať nejí“ (např. na straně 13-14 je výraz použit celkem třikrát), „Všichni za jednoho, jeden za všechny“, „Od každého podle jeho schopností - každému podle jeho práce.“

Velká část tvrzení o hlavním tématu, tj. socialistické pracovní kázní, je duplicitní. Význam jedné věty či odstavce také někdy nenavazuje významově na předchozí, resp. navazuje pouze volně. Výstavba textu není promyšlená, jedná se o skládání větných celků či odstavců, jakožto svébytných elementů, majících charakter floskule, které vytváří dojem elementů skládačky.⁵⁹ „Práce v socialistické společnosti je zbavena vykořisťování a je tvůrčí prací v pravém slova smyslu, neboť miliony pracujících, kteří pracují pro sebe, pro svou společnost, v zájmu jejího rozvoje a rozkvětu, jsou skutečnými tvůrci společnosti.“ (Alexandrov, 1951: 7); „Tím, že je odstraněno vykořisťování a každý pracuje pro sebe, pro svou sovětskou společnost, nabývá práce společenské činnosti, mění se ve věc cti, statečnosti a hrdinství.“ (Alexandrov, 1951: 14); „Sovětské lidé prožívají v práci, která je osvobozena od vykořisťování, tvůrčí radost, objevují svoje schopnosti a slouží své sovětské společnosti.“ (Alexandrov, 1951: 25); „Nejpozoruhodnější na socialistickém soutěžení je to, že způsobuje základní obrat v názorech lidí na práci, neboť ji povyšuje z potupného a těžkého břemene [...] ve věc cti, ve věc slávy, ve věc statečnosti a hrdinství.“ (Alexandrov, 1951: 37).

⁵⁸ Objevuje se také dvojitá citace, kdy např. Alexandrov (1951: 14) cituje Stalina, který cituje Lenina.

⁵⁹ Yurchak (2006) poukazuje na to, že autoritativní jazyk pak funguje na principu „manifestní intertextovosti“ (Faircloughův termín), což v tomto případě znamenalo, že bylo možné téměř identické „bloky“ jazyka citačně dosazovat z jednoho textu do druhého. Je však potřeba upozornit na to, že ačkoli jsou tyto „bloky“ obsaženy také v Linhartově textu (1952a, 1952b), jsou zasazeny do promyšlenější stylistické struktury.

Výrazným, určujícím rysem je šablonovitost či schematizace, která se projevuje také v dalších textech sovětské produkce, které zde byly využity k citacím. Text je výkladově hrubý, nerozvětvený a heslovitý. To spolu s nízkou mírou diverzity obsahu oborově odlišných textů, nízkou intelektuální i odbornou úrovní textu poukazuje na jeho manifestační, oznamovací a ideologickou funkci (ve smyslu překládání hodnot a norem). Absence autorsky specifických znaků pak svědčí o existenci vzoru či jednotného zadání, podle něhož byly jednotlivé teze poskládány - text lze charakterizovat jako kompilát. Na základě dalších poznatků o povaze režimu se lze domnívat, že text měl sloužit jako určitý předpis, který udává, jak se o dané věci má hovořit a produkci tohoto textu je tak možné chápat jako iniciační, programové konstituování specifického diskurzu.

4.1.5. *Teorie pracovní motivace*

TPM vyjádřená v analyzovaném textu není jako teorie explicitně označována, přesto má výraznou podobu a lze ji dobře identifikovat. TPM je však součástí širší konstrukce teorie o společnosti a jejím vývoji, proto jsou před popisemprvků socialistické TPM nejprve charakterizovány obecné kategorie jako je člověk, společnost, stát, občan a práce.

OBECNÉ POJMY

Pojmy jsou obecně konstruovány jako významově málo diferencované, lze je označit za monolitní, a velmi úzce provázané. Monolitizace, spojená s homogenizací, umožňuje všechny, kteří se nacházejí ve státním celku, určit jako předmět diskurzivního a následně i fyzického jednání. Provázanost pak umožňuje přecházet při diskurzivní konstrukci plynule z jedné kategorie na druhou a vytvářet dojem silné vnitřní souvislosti (člověk - to je společnost, společnost - to je především práce, atp.). Ke všem základním pojmům je charakteristicky připojeno adjektivum „socialistické“. To umožňuje rétoricky vyjmout dané kategorie z dosavadníhořádu a dát jim nový význam. Jestliže je „socialistické“ definováno pozitivně, pak jeho použití sděluje adresátu, aby tak - nově a pozitivně - chápal všechny pojmy, které jsou s tímto pojmem spjaty. V opozici k „socialistickému“ je jako čisté negativní opozitum konstruováno „kapitalistické“. Socialismus a kapitalismus jsou přitom v zásadě pojímány, také za použití personifikace, jako jasně vymezené a

pojmenovatelné objekty.⁶⁰ Všechny kategorie jsou vždy pojímány jako politické, mající při tom mravní rozměry.

Centrální kategorií, jejímž prizmatem je na člověka a společnost nahlíženo, je práce. Kategorie práce je konstruována velmi široce, málo diferencovaně, hrubě. I přes chápání práce jako historické instituce je tak do značné míry konstruována jako ahistorická. Výklady tak často obsahují jakousi práci o sobě, která je nutná, dobrá a tvůrčí. Zároveň je do popředí postavena fyzická práce dělníků.⁶¹ Konkrétně se pak hovoří o historických typech jako je „kapitalistická práce“ a „socialistická práce“, které odkazují ke konkrétním podobám sociálně ekonomických formací. Socialistická práce je přitom chápána jako ta správná forma, navazující (vracející se k) nebo vystihující podstatu práce jako takové. Lze tedy nalézt určitý předpoklad neměnné podstaty, která je práci přiřazena. Nediferencovanost kategorie práce umožňuje hovořit o všech lidech současně, tedy všechny určit jako zainteresované na předkládaném sdělení, vyzdvižení fyzické práce pak prosadit vlastní zájem vedoucího aparátu a umístit do centra všeobecné pozornosti průmyslový sektor.

Práce je konstruována jako existenční nezbytnost a jako nezbytná podmínka reprodukce, tvorby společnosti.⁶² Člověk je (v návaznosti na Marxe)⁶³ určen jako bytostně společenská entita, která bez společnosti nemůže dosáhnout optimálního stadia svého vývoje. Veškerá aktivita jedince by pak měla směřovat k uspokojení potřeb, které plynou z této (bytostné a nikdy nezrušitelné) kolektivity. Potřeby individua jsou pak relevantními potřebami jen do té míry, do jaké přispívají k reprodukci a k progresi celé společenské soustavy. Na základě toho jsou také vymezena práva a povinnosti účastníků nového řádu jakožto aspekty socialistické, resp. komunistické morálky.⁶⁴ Je zdůrazněn také transformační potenciál: práce je konstruována jako humanizační, resp. civilizační prostředek - právě prací se ze zvířete člověk stává člověkem a práce je tak cosi specificky lidského.⁶⁵ Kategorie práce je tak využita ke konstrukci kategorie lidství, je z ní učiněno cosi přirozeného.

⁶⁰ Socialismus je nutno interpretovat jako socialistickou konstrukci socialismu a kapitalismus jako socialistickou konstrukcí kapitalismu. Socialističtí producenti si přitom, zdá se, představovali, že proti nim stojí stejně centralisticky strukturovaný kapitalismus.

⁶¹ Ljapin (1952: 18) cituje Lenina: „První výrobní silou všeho lidstva je dělník, pracující“.

⁶² Ljapin (1952) svůj text otevírá Marxovou fyziologicky znějící definicí: „Práce je především proces, probíhající mezi člověkem a přírodou, proces, v němž člověk svou vlastní činností zprostředkovává, reguluje a kontroluje výměnu látek mezi sebou a přírodou“ (Marx, 1953; v překladu uvedena citace z ruského vydání Kapitálu I.).

⁶³ Ale také v návaznosti na dobové pojetí silně integrované společnosti.

⁶⁴ Linhart (1952b: 71) používá obrat „socialistická etika“.

⁶⁵ Lze však nalézt také rozlišení „živé“, tj. lidské, a „mrtvé“, tj. strojové práce.

Ústřední pozici kategorii práce dává již Marx, když jí provazuje všechny oblasti argumentace. Práce, která v jeho pojetí není čistě kategorií ekonomickou, ale vždy zároveň antropologickou, je klíčem k pochopení Marxovy představy o sebeuskutečnění člověka (Fromm, 2004: 22). U Marxe se již objevuje ambivalence: jen prací se může člověk stát skutečně člověkem.⁶⁶ Práce je Marxovi, podobně jako u Hegela, „aktem lidského sebetvoření“, může být ale také zdrojem odcizení, odumření člověka.

Jak podle obsahu, tak způsobu se vždy jedná o činnost společenskou, protože „[...] mé vlastní jsoucno je společenská činnost; proto to, co ze sebe udělám, dělám ze sebe pro společnost a uvědomuji si přitom sebe jako společenskou bytost“ (Marx, 1961: 45). Být činný společensky znamená být činný jakožto člověk. Skutečný člověk pak vzniká až jako výsledek své vlastní, tj. neodcizené práce.

Práce má proto také dějnotvornou úlohu: Dějiny jsou dějinami lidského sebeuskutečňování. Pro socialistického člověka nejsou Podle Marxe (1961: 38) „celé takzvané světové dějiny ničím jiným než vytvářením člověka lidskou prací, než stávaním se přírody pro člověka, pak má tedy názorný, nevývratný důkaz, že zrodil sám sebe, důkaz o procesu svého vzniku.“⁶⁷

Tento filozofický předpoklad není v Alexandrovově textu vyjádřený, Alexandrov používá rámování politické, resp. politickoekonomické (odkazuje na politické události, revoluci, převzetí politické vlády atp.), filozofickými zdůvodněními se nezabývá. Práce je v jeho textu postavena především jako prostředek výstavby socialismu a s tím spojeným vítězstvím nad kapitalismem.⁶⁸

Pomocí kategorie práce je konstruována také kategorie společnosti, jako *společnost pracujících*. Z konstrukce kategorie společnosti lze jasně vypořádat tendenci vytvářet

⁶⁶ Tento motiv obsahuje také v socialistickém diskurzu často citovaná Engelsova práce *Podíl práce na polidštění opice* (1950).

⁶⁷ Fromm (2004: 23) dále uvádí, že „hlavním bodem Marxovy kritiky kapitalismus není nespravedlivé rozdělování bohatství, ale skutečnost, že práce se zvrátila na práci vynucenou, odcizenou, nesmyslnou a člověk se proměnil ve „zmrzačenou obludu.“ Marxovo pojetí, že práce je projevem lidské individuality, je podle Fromma zhuštěně vyjádřeno v jeho představě, že celoživotní ustrnutí v jedné profesi může být úplně překonáno. Jelikož cílem lidského vývoje je rozvoj celistvého, univerzálního člověka, je zapotřebí, aby se člověk vymanol z mrzačícího vlivu specializace.

⁶⁸ Pachman (1953) v recenzi sborníku textů Lenina a Stalina o práci připomíná, že Lenin o otázce komunistické práce říká, že je to „nejdůležitější otázka výstavby socialismu“. Ljapin (1952: 7) pak práci označuje za „rozhodující osud dějin“.

velmi silné propojení individuí a vymezit jim podřízenou pozici v kvalitativně vyšším celku, který vůči jedinci vystupuje jako nadřazená entita a jehož jednotlivé složky pracují ve prospěch fungování celku. Práce, vždy prezentována jako společenská činnost a tedy jako věc náležející společnosti, je pak určena jako jediný legitimní prostředek obživy.⁶⁹ Tím je také vymezena oblast *nepráce*, kterou nové zřízení podle deklarací odstraňuje jako nedostatek starého režimu.⁷⁰

Producenti pracují s teorií celkové sociální změny, uskutečňující se na základě změny vlastnictví výrobních faktorů, resp. organizace práce, což má podle deklarace důsledek na povahu práce a na postoj člověka k ní (srov. Alexandrov, 1951:24). Podle teorie se „vztah k práci“ za kapitalismu zvrátil (došlo k odcizení) a v socialistické společnosti byl znovu - prostřednictvím vyšší, tj. racionálnější, humánnější organizace práce - narovnan. Práce za socialismu je tak konstruována jako „svobodná práce“ či „osvobozená práce“, „práce pro sebe“, „práce pro (svou) společnost“, „práce pro štěstí své společnosti“, „práce pro svoji vlastní třídu“, „práce pro svůj stát“ (Alexandrov, 1951).

Motiv „práce pro sebe“ jako odstranění odcizení práce (Marx, 1961), k němuž za kapitalismu dochází, je odvozen z Marxe.⁷¹ Přetvoření práce odcizené a nesmyslné na práci tvůrčí a svobodnou je podle Fromma (2004: 23) hlavním Marxovým tématem. Marx nejprve lidské konání nazýval „jemu vlastní činností“, nikoliv prací, a „zrušení práce“ považoval za hlavní cíl socialismu. Později, když začal rozlišovat práci svobodnou a odcizenou, hovořil o „emancipaci práce“.

Použití obratu nebylo u Marxe v rámci rešerše nalezeno. Používá jej ale Lenin (1952a), a to individualisticky, tj. jako „práci pro sebe“.⁷² Stalinovy texty

⁶⁹ Jiná práce než fyzická je pak legitimní jen do té míry, pokud představuje podpůrní činnost. Tzv. „duševní práce“ není z počátku považována za plnohodnotnou a to podle přístupu, který reprezentuje obrat „odstranění rozporů mezi fyzickou a duševní prací“ obsahující nechuť k privilegiím nemanuálně pracujících.

⁷⁰ Kapitalisté jsou tak konstruováni jako ti, kteří nepracují a žijí z „cizí nadpráce“, resp. z práce pracujících.

⁷¹ Čtyři formy odcizení podle Marxe (1961) jsou: (1) odcizení přímého výrobce svému vlastnímu produktu, (2) odcizení výrobce své vlastní pracovní aktivitě, (3) odcizení se výrobcem svému vlastnímu rodu, odlidštění a (4) odcizení se druhému člověku, rozpad mezilidských vztahů.

⁷² Leninovy texty (Lenin a Stalin, 1952; původní texty z let 1896 až 1922) jsou politická prohlášení s velmi silným emotivním nábojem a ostře se vymezující vůči kapitalismu. Jsou úderné, dramatické, často obsahují jednoduché výpočty, které navozují sofistickou argumentaci, položení otázky následuje nekompromisní odpověď. Prohlášení především apelují na splnění „základního úkolu“, tj. vytvoření „vyššího společenského řádu“, „vyšší organizace práce“ a ve spojitosti s tím na „zvýšení produktivity práce“. Na pořadu je tak vytvoření socialistické formy práce, „sobotníky“ (tj. dobrovolná bezplatná práce pro socialismus), „pracovní armády“, „pracovní povinnost“. Lenin tak vyzývá k utužení disciplíny při

(např. 1950) pak již odrážejí etablování nového státu a obsahují také obraty „práce pro celek“, „práce pro společnost“ nebo „práce pro stát“.

Na základě změny v organizaci práce se může objevit socialistická práce, která je „(sebe)obětavá“, „tvůrčí“, „rozvíjející talenty“, „radostná“, „pocitivá“, „čestná“, je „věc cti, slávy a hrdinství“.⁷³ Vedle motivů evokujících úlevu a štěstí se objevuje i motiv služby a veřejně prospěšné činnosti. Kategorie práce je tak (podobně jako všechny ostatní kategorie) nasycena silným morálním nábojem. Nové pracovní podmínky zakládají také nový, socialistický postoj k práci, který je prezentován jako „tvořivý“, charakteristický „tvůrčí iniciativou“, „angažovaností“, vysokým uvědoměním (Alexandrov, 1951: např. 14, 17, 18). Nejmarkantnějším výrazem takového vztahu k práci je pak socialistické soutěžení.

V opozici ke „skutečné“ svobodné práci socialistické stojí nucená a potupná práce kapitalistická, „smlouva z donucení“, „vynucený vztah“, „potupné a těžké břemeno“, „nucená povinnost“,⁷⁴ „práce na druhé“, kterou lidé musejí vykonávat ve strachu a nejistotě (Alexandrov, 1951: 8, 9, 17).⁷⁵ Je zdůrazněna nedobrovolnost, násilná manipulace s člověkem, využívání lidského potenciálu pro individuální prospěch kapitalistů a obecně určení kapitalistických vztahů jako parazitických, založených na olupování a plnění. Kapitalismus je v rámci polemiky obviňován také z vytváření fiktivní kategorie „svobodné práce“, kterou má podle socialistických producentů používat jako nástroj manipulace, což je označeno za „přímý“, „cynický výsměch skutečnému smyslu osvobozené práce“ (Alexandrov, 1951: 13).

Na jedné straně je tu „porážka a smrt“ pracující třídy a na druhé „vítězství a panství“ vlastníků kapitálu (Stalin, 1952b: 530; původní text 1929). Pracující je přirovnáván k otroku „zbídačovaného“ a obíraného kapitalistickými „magnáty“ a „vysavatelé nadpráce“ (Alexandrov, 1951: 9) o své lidství, když je dělník zbavený výrobních nástrojů a výrobních

přechodu k „třetí fázi“ socialistické revoluce, kdy má být dosaženo vysoké pracovní kázně, dosud představující (podle Lenina) závažný problém.

⁷³ Patrně nejopakovanější obrat (v různých variantách). Linhart (1952b: 245): „Práce se stává i u nás věcí cti, hrdinství, slávy a radosti. Kutta (1956): Práce, která v podmínkách kapitalistických vykořisťovatelských vztahů byla vládnoucí třídou přeměněna v hanlivé, těžké břemeno, mění se ve věc cti, slávy a hrdinství. Tučný (1954): Stachanovská práce je „nejlépe organizovaná, práce tvůrčí, práce s vysoce inspirujícími úkoly, jenž se stala věcí cti, věcí slávy, ušlechtilosti a hrdinství.“

⁷⁴ Ljapin (1952: 5): „Práce v kapitalistické společnosti je potupným a těžkým břemenem, nucenou povinností převážně většiny pracujících.“

⁷⁵ Také Jedlička (*K některým otázkám*, 1954: úvod) ličí „anarchistickou“ „kapitalistickou organizaci společenské práce“ jakožto „nejbrutálnější formu vykořisťování“, kde jsou dělníci, podřízeni „despotické kasárnické kázni“, jsou „otroky strojů“ (kdy dochází k podmanění „živé“ práce „mrtvou“) a kde intenzifikace práce ničí předčasně jejich schopnosti. „Zcela jiný obraz dostaneme“, říká Jedlička, „budeme-li zkoumat organizaci společenské práce v socialistické společnosti.“

prostředků nucen prodávat svou pracovní sílu kapitalistům a snášet jeho kapitalistického otroctví.

Antidiskurz týkající se kapitalismuzahrnuje také kritiku taylorismu,⁷⁶ přestože na ni není možné u Alexandrovova výslovně poukázat. Lze ji však rozpoznat v použití Leninovy citace (Alexandrov, 1951: 29), kterou Lenin váže k taylorismu. Leninova recepcí taylorismupředstavuje zajímavý rys v socialistické kritice kapitalismu. Taylorismus vzbuzuje zájem především svojí schopností získat značnou kontrolu nad pracovním procesem a tím využít ve velké míře lidský pracovní potenciál. Lenin taylorismus zpočátku označuje ironicky jako „Vědecký“ systém ždímání potu, jak zní název jeho textu z roku 1913. „V čem je vědecký?“, ptá se v prohlášení *Taylorův systém – zotročení člověka strojem* (Lenin, 1952c: 303-305; původní text 1914) a odpovídá si: „že z dělníka vyždíme třikrát více práce za stejnou pracovní dobu.“ Velmi emotivním popisem praktik pak Lenin demonstruje nehumánní instrumentalitu kapitalistická praxe jako projevu „rafinované bestiality buržoazního vykořisťování“, hledající neekonomičtější a nejproduktivnější způsob práce.

V porevolučním textu *Nejbližší úkoly sovětské moci* (Lenin, 1952b, původní text 1918) se však taylorismus stává předmětem nápodoby. Lenin zde vyzývá, aby Sovětská republika „stůj co stůj“ převzala „všechno cenné z vymožeností vědy a techniky v této oblasti“, aby bylo mnohé použito z toho, co je v Taylorově systému vědecké a pokrokové. Taylorismus, ač nadále zůstává nemorální praktikou zajišťování pracovního výkonu člověka, obsahuje podle Lenina také „řadu velmi cenných vědeckých vymožeností“, dělá např. rozbor mechanických pracovních pohybů, vylučuje zbytečné a neobratné pohyby, vypracovává „správnější pracovní metody“ a zavádí „nejlepší systém evidence a kontroly“.⁷⁷

⁷⁶ V Československu to podle Jedličky (*K některým otázkám*, 1954: úvod) není jen taylorismus, ona „nacistická metoda“ a „vědecký“ systém ždímání potu“, jak jej již nazval Lenin, ale především „neblaze proslulý“ batismus, k tomu viz také Svatopluk (1959).

⁷⁷ O tom, že byl taylorismus předmětem nápodoby ještě ve druhé polovině 50. let, svědčí také Růžičkův (1958: 104) referát o sovětské konferenci zaměřenou na psychologii práce, kde je podána informace o využívání „kinoregistrace pracovních pohybů“ sovětskými psychology.

Kategorií práce jsou rámováni také jednotlivci, jakožto „pracující“. Pojem „pracující“ je však používán především v plurálu. Lidé jsou v zásadě zpředmětněni v obrovský monolit: „milionové masy pracujících“ (Jevstaf'jev a Gatovskij, 1953), „pracující masy“ (*K některým otázkám*, 1954), „všechn pracující lid“, „široká účast pracujících“ (Alexandrov, 1951). Pracující je přitom postaven jako jediný legitimní politický činitel, od něhož je v socialismu každá organizovaná forma teprve odvozena (např. jakožto zástupce, tj. strana, či zřízení, tj. socialismus). Pracující, nadán transformačními schopnostmi, dostává roli hybatele, je reprezentován jako „skutečný tvůrce společnosti“ (Alexandrov, 1951: 7). Je označován jako „veřejný pracovník“ nebo „hrdina práce“ (Alexandrov, 1951).⁷⁸

Pojem *pracující* je obecně vztahován na občany státu, čímž je práce také pevně připojena ke kategorii občanství.⁷⁹ Je tak vytvořena kategorie *člověk-pracující-občan*. Socialistický stát, v němž se podle deklarací uplatňuje socialistická organizace práce, je pak prezentován jako politické vyjádření kolektivity, jako výraz potřeb pracujících. Tento model pak implikuje rovnici *společnost = pracující = stát*, resp. *zájmy společnosti = zájmy pracujících = zájmy státu*.⁸⁰ Práce je tak postavena jako symbol a podstata nového systému vůbec.⁸¹ Do protikladu je přitom položen stát kapitalistický jakožto vyjádření zájmů úzké vládnoucí menšiny kapitalistů.

Práce je tak centrální konstitutivní kategorií socialistického občanství (kdy hodnotu člověku dává práce).⁸² To umožňuje vládnoucímu aparátu nakládat se všemi lidmi uzavřenými státem jako s pracovní silou a zároveň vyvolávat dojem jejich důležitosti: „lidé a kádry“ jsou „nejdůležitějším kapitálem“ opakuje Alexandrov (1951: 24) Stalinovu tezi.

POVINNOST PRÁCE A PRACOVNÍ KÁZNĚ

Důležitou okolností při hodnocení TPM je uzákonění všeobecné pracovní povinnosti, kterou se daný režim významně liší od soudobých západních liberálních režimů. Povinnost

⁷⁸ Je používán také pojem „pracovní hrdinství“ (*K některým otázkám*, 1954: 20).

⁷⁹ Také v oficiálních dokumentech jako jsou projevy vlády nebo ústavy je to pojem, kterým bývají označováni občané státu.

⁸⁰ Červinka a kol. ([1951]: 76) uvádí: „Stát a lid tvoří jednotlivý celek [...]“.

⁸¹ Ljapin (1952: 22-23) používá tezi připisovanou Leninovi: „Základem socialismu je práce.“ Richta koncem 60. let používá jemnější výrok „Socialismus je společenstvím práce.“

⁸² Prostřednictvím kategorie práce je konstruován také princip rovnosti (Alexandrov, 1951: 19): „Rovnost lidí za socialismu znamená rovná povinnost pracovat podle svých schopností a rovné právo všech pracujících dostávat za to podle své práce.“

práce, „jedna ze základních povinností občanů“ (Alexandrov, 1951: 16), je předkládána jako věc společnosti, jako morální povinnost každého práceschopného občana ke společnosti-státu (Alexandrov, 1951: 14) - lidé ji přijímají dobrovolně, je vlastně dobrovolnou povinností.⁸³ Jedinci ukládá zajistit si svoji obživu jediným legitimním prostředkem, tj. prací, a zakazuje - s odkazem na zakotvení imperativu v sovětské ústavě - „převádět“ tuto povinnost na někoho jiného (Alexandrov 1951: 14), jak je upozorňováno. To je vyjádřeno v imperativu „Kdo nepracuje, ať nejí!“⁸⁴ který je připisován Leninovi (Alexandrov, 1951: 14).

Pracovní povinnost je stavěna jako „svatá povinnost před (sovětským) státem“ a jako záruka „skutečně svobodné práce“. Pracovní povinnost je tak prezentována jako civilizační pokrok, odstraňující zcela a navždy nezaměstnanost.⁸⁵ Pracovní povinnost je výrazem principu socialismu, který je prezentován jako jeden ze základních, a to „od každého podle jeho schopností - každému podle jeho práce“. Množství a kvalita práce je tedy také kritériem rozdělování statků ve společnosti - prozatím. Druhá část zásady se za komunismu má změnit a každý má dostat „podle jeho potřeb“.⁸⁶ Z povinnosti pracovat jsou pak legitimně vyvázány pouze skupiny nezpůsobilých k práci (děti, staří lidé a nemocní), které mají nárok z titulu neschopnosti práce na podporu společnosti. Hlavním dělením uvnitř společnosti se tak stává na práceschopné a na neschopné práce, přičemž skupina práceschopných nepracujících je postavena do oblasti nelegitimity, resp. mimo zákon.

K povinnosti pracovat je připojeno právo na práci, které je spolu s povinností pracovat sloučeno do konceptu, kde jedno vplývá do (vyplývá z) druhého⁸⁷ a který také zakládá podstatu demokratického principu rovnosti socialistické společnosti.⁸⁸ Premisy

⁸³ Linhart (1952b: 574) vykresluje ideální obraz komunisty: „Komunista si je vědom významu práce pro společnost a jeho práce je projevem úcty a lásky ke společnosti. Práce je pro něho hlavním smyslem života. V poctivé práci pro společnost se projevuje jeho vědomí a cit odpovědnosti vůči straně, vůči vlasti a vůči společnosti.“

⁸⁴ Jedná se o slovní obrat mající základ v Novém zákoně.

⁸⁵ Ljapin (1952: 23) označuje odstranění nezaměstnanosti jako „největší vymoženost socialismu“ a „přednost před kapitalistickým zřízením“. Lenin (1952b: 366) přitom pracovní povinnost spojuje zvláště s likvidací kapitalistického nepřítele (směrem do vlastních řad zdůrazňuje výchovu k práci): „Měli bychom ihned začít se zaváděním pracovní povinnosti, zavádět ji však velmi poněmáhlu a obezřele, ověřující každý krok praktickými zkušenostmi, a ovšem jako první krok zavést pracovní povinnost pro boháče.“ Zavedení pracovní knížky má být pak „krok v před k úplnému obklíčení nepřítele“.

⁸⁶ Opět se jedná o obraty, které pravidelně rytmizují socialistický diskurz.

⁸⁷ Kalenská (1965) vztah vyjadřuje následujícím způsobem: „Občan plní svou obecnou povinnost účastnit se na společenské práci tím, že uplatní své právo na práci.“ Zákon č. 88/1950 Sb., trestní zákon správní, který upravoval přestupky, obsahoval také § 72 signifikantně nazvaný „Ochrana práva na práci“ (spadající pod oddíl „Ochrana sociálních práv pracujících“), který na prvním místě vymezoval trest pro toho, „kdo se se záměrně vyhýbá práci“.

⁸⁸ Viz poznámka č. 82.

spojené s povinností a právem pracovat jsou zároveň postaveny do základu socialistické a komunistické morálky. V porovnání s povinností však poukaz na právo dostává jen velmi malý prostor.

Důležitým doplňkem povinnosti práce je povinnost dodržovat „pracovní kázeň“. Legitimita požadavku dodržování pracovní kázně je podpořena tvrzením, které má charakter konstatování holého faktu – kázeň je nevyhnutelnou podmínkou souladu každé práce, které se účastní více lidí. V dalším ohledu je to zdůrazňování významu produktivity práce pro pracující, společnost a stát. V socialismu pak lidé podle teoretiků mají tzv. socialistickou pracovní kázeň,⁸⁹ jakožto výsledek nastolení socialistických vztahů.

Prostřednictvím citace se ozývá také Lenin: táborový demokratismus pracujících mas je potřeba spojit s „železnou kázní“ a s „bezodmluvnou poslušností“ vůli vedoucího, resp. „jedné řídicí vůli“ (Alexandrov, 1951: 27, 19). Povinnost zachovávat pracovní kázeň je, podobně jako povinnost práce, také „morální povinnost“.

Vyzývání k pracovní kázní je jedním z charakteristických prvků Leninovy revoluční rétoriky. Vysoké pracovní nasazení má být prostředkem vítězství nad kapitalismem a nastolení vyšší kvality socialismu.⁹⁰ Lze se s ním setkat např. v textu *Velká iniciativa* (Lenin, 1949), v *Pozdravu maďarským dělníkům* (Lenin, 1980), *Stát a revoluce*⁹¹ (Lenin, 1988) nebo v textu *Dětská nemoc „levičáctví“ v komunismu* (Lenin, 1950). Stalin pak v textu *Nové poměry – nové úkoly hospodářské výstavby* (Stalin, 1952a; původní text 1931) začíná dávat důraz na problém odstranění absence v továrnách, zastavení fluktuace, plýtvání a rozkrádání.⁹²

Text *Velká iniciativa* (Lenin, 1949) cituje Alexandrovna úplném začátku svého kompilátu. Ve výňatku Lenin kontrastně staví na jednu stranu „feudální organizaci společenské práce“ udržovanou „kázní karabáče“ a

⁸⁹ Socialistická pracovní kázeň je součástí obecnějšího pojmu socialistické kázně a spadají pod ní dále také kázeň stranická, vojenská, školní, občanská a státní disciplína.

⁹⁰ Donucení a diktatura, ztělesněná státem, a bezpodmínečné podřízení „masy“ „jednotné vůli lidí řídicí pracovní proces“ je již pro Lenina (1952b: 375-380) jediný možný způsob, jak socialismus nastolit.

⁹¹ Obsahuje výzvu na zavedení „železné kázně“, přičemž „továrenská“ kázeň, která má být po vítězství nad kapitalisty rozšířena proletariátem na celou společnost, nemá představovat ideál, ani konečný cíl. Má být pouze „stupínkem, který je nezbytný k radikální očiště společnosti od špatností a ničemností kapitalistického vykořisťování a pro další postup kupředu.“

⁹² Ljapin (1952: 8) uvádí, že to byl Stalin, kdo „odhalil charakter práce a nové podněty k práci v SSSR, ukázal na význam socialistické kázně a zásadu řízení podniku jedinou osobou, formuloval podstatu a význam socialistického soutěžení a stachanovského hnutí“.

„kapitalistickou“, udržovanou „kázní hladu“ a na stranu druhou „komunistickou“ organizaci, která je udržována (a „čím dále tím více bude“) „svobodnou a uvědomělou disciplínou samých pracujících“ (Alexandrov, 1951: nestr.).

Socialistická pracovní kázeň je podle Alexandrovova (1951: 18-29) „přísná“, „uvědomělá“, „dobrovolná“, „samých pracujících“, „soudružská“, založená na „vztazích soudružské spolupráce“ a „socialistické vzájemné pomoci“ pracujících, osvobozených od vykořisťování.⁹³ Je tak předkládáno, že povinnost dodržovat kázeň si ukládají sami lidé: vychází z vlastní iniciativy na základě pochopení svých potřeb, resp. potřeb socialistické státu, a tedy její nezbytnosti.⁹⁴ Výrazným aspektem je opět předpoklad vysoké úrovně vědomí individua, které si je plně vědomé svojí pozice a stavu společnosti.

MOTIVY, MOTIVÁTORY A SANKCE

V Alexanderově textu (jakožto překladu) nejsou použity pojmy „motivace“, nebo „motivační činitelé“, ale např. „způsoby podněcování“, „síly zajišťující splnění“, „metody“ či „opatření přispívající k ukázněné práci“, „podněty“, „činitelé upevňování pracovního řádu“ nebo konkrétně „trest“, „hmotný zájem“ či „odměna“ (Alexandrov, 1951: 16, 18, 30, 37; 19, 20, 20).⁹⁵

Na první pohled se v socialistickém modelu zdá otázka, proč člověk pracuje, jako částečně bezpředmětná: přestože někteří mohou být vedeni dalšími motivy, obecně nikdo nemůže nepracovat. Existuje zde tedy negativní motivace ve formě hrozby postihem. Uzákonění všeobecné povinnosti práce však lze chápat také jako institucionalizaci pojetí práce jako nezbytnosti existence a rozvoje každého člověka.⁹⁶ K tomu je konstruována specifická antropologie, specifická definice práce, specifické pravidlo (jediná legitimní cesta k zajištění materiálních podmínek života je pracovní

⁹³ Linhart (1952b: 291, 301) také uvádí, že je kázní „aktivní a bojovnou“, „kolektivní“, „samostatnou“ a „pevnou“. Dále ji určuje jako jev politický a mravní.

⁹⁴ Ve formulaci Linharta (1952b: 301; kurzíva zdroj) pak „*podstata socialistické pracovní kázně tkví v tom, že vyrůstá z potřeb organizace pracovního procesu v podmínkách, kdy se dělníci sami stali hospodáři na svých pracovištích*“ kdy plně využívají plodů své práce“.

⁹⁵ Linhart (1952b: 88, 89) nicméně pojmy „motivace jednání“ a „motiv“ používá, což ukazuje na to, že tyto pojmy nebyly dosud recipovány politickou ekonomikou.

⁹⁶ Linhart (1952b: 244) si všímá této nuance, když vysvětluje, že v socialistické společnosti povinnost pracovat nemá záporný charakter tupého nátlaku ze strachu před smrtí hladem. „Pasivní stránka“ povinnosti pracovat podle něho postupně mizí (a tedy tam stále nějakým způsobem figuruje) a „do popředí vystupují radostné perspektivy života, uskutečňované svobodou, tvůrčí činností budovatelů socialismu“.

činnost), specifický postoj (vztah k práci) a specifické imperativy (povinnost práce a povinnost zachovávat pracovní kázeň). Zevšeobecnění nutnosti práce pak determinuje konstrukci ostatních motivačních aspektů.

Především se však předkládá, že socialistický člověk již je motivovaný. K tomu dochází v důsledku politicky iniciované změny v organizaci práce, s níž dochází také ke změně tzv. v povaze práce. Ústředním tvrzením tak je, že pracující v novém společenském zřízení pracuje pro sebe a pro společnost – nikoliv na jiné, resp. na kapitalistu.⁹⁷ To se pak rétoricky odráží v oblíbeném obratu „je zrušeno vykořisťování člověka člověkem“. Tím podle teoretiků dále dochází také ke změně vědomí, tj. ke změně v postoji k práci, což se projevuje zvýšením pracovní motivace a zaangażovaností pracujících.⁹⁸ Nejprve tak producenti postaví konstativ, který je vlastně vyjádřením, důkazem úspěšné aplikace teorie, která byla zkonstruována před provedením vlastní politické akce.

Podle deklarace jsou pracující účastní, aktivní, nadšení, iniciativní a tvořiví. Teorie tak jako hlavní motivační činitel předkládá vědomí, že člověk pracuje na svém vlastním projektu, že zabezpečuje a rozvíjí sám sebe.⁹⁹ Jelikož je však kategorie člověka úzce spojena s kategorií společnosti a dále také s vizí spravedlnosti, tento aspekt motivace, který by bylo možné hodnotit jako egoisticky motivovaný ekonomický prospěch, může být producenty prezentován jako altruistický a konstruovat jej v mezích morálky – tj. jako morální či společenský stimul.¹⁰⁰

⁹⁷ Kapitalista je Stalinem (1950) označen jako „vyžírač“. Za sovětského řádu je pracující člověk podle Stalina ve vážnosti: „Zde nepracuje na vykořisťovatele, nýbrž na sebe, na svoji třídu, na společnost. Tady se člověk nemůže cítit opuštěný a osamělý. Naopak, pracující člověk u nás cítí, že je svobodným občanem své země, že je svého druhu veřejný pracovník. Jestliže pracuje dobře a dává společnosti to, co může dát, je hrdinou práce, je zahrnut slávou.“ Naproti tomu za kapitalismu je práce v malé vážnosti, je věcí soukromou a nikdo nemá zájem o ostatní život, nikoho nezajímá osud pracujících.

⁹⁸ Podle Linhart (1952b: 244) uvádí: „Revoluční změny ve výrobních vztazích způsobují, že ovoce práce dělníka již nesklízí kapitalistický parazit, a dělník tedy dostává všechny předpoklady k tomu, aby se jeho práce stala svobodnou, tvůrčí prací.“ Linhart (1952b: 245-246) pak také šířeji zdůrazňuje význam zaměření na cíl: nové společensko-hospodářské podmínky staví před lidi velký a ušlechtilý cíl a proto práce dělníka není již podněcována pouze osobními perspektivami dnešního, nanejvýš zítřejšího dne, nýbrž perspektivami sahajícími až do daleké budoucnosti a tak daleko přesahujícími rámec vlastní osoby, případně rodiny.

⁹⁹ Slavíček (1952: 151) podává vysvětlení vztahu organizace práce a pracovní motivace: „Teprve odstraněním [...] antagonismu [mezi vykořisťovateli a vykořisťovanými] lze doufat i v to, že bude dosaženo pracovní morálky, založené na skutečné ochotě pracovat, bez jakýchkoli donucovacích metod.“

¹⁰⁰ V tomto pojetí se odráží uchopení pracujících jako těch, kteří v každé ekonomicko-sociální formaci tvoří podstatu společnosti.

Obr. 1. Plakát k oslavě 1. máje

Původní konstativ je však producenty vzápětí překlopen na normativ, který to, co bylo stanoveno jako dosažené, předloží jako normu, které je potřeba dosáhnout. Jednu z hlavních motivačních strategií zde představuje právě rámováním mravními kategoriemi – člověk je obklíčen požadavkem, který se má dotýkat jeho morálních citů.¹⁰¹ Kladné morální sebehodnocení je přitom v běžném lidském prožívání podstatné pro to, aby se jedinec mohl cítit jako hodnotný člověk, což je spojeno se sebeúctou atp. Součástí této strategie je přitom konstruování výkladového rámce, který svazuje člověka a společnost, zvyšuje kredit práce a kredit pracujícího (zvláště tím, že je prezentován jako účel, jako autonomní a vítězný aktér boje) a konstruuje požadavky spojené s výkonem práce jako nezbytný požadavek člověka i společnosti.

Jedním z podstatných prvků je zvláštní důraz na uvědomělost, na určitou kognitivní kvalitu, která apeluje na rozum člověka a na sebepochopení (pochopení svých potřeb, svého vítězství, své nové autonomie, své povinnosti) a na pochopení své pozice uvnitř společnosti, resp. pochopení významu společnosti a společenského. Socialističtí pracující jsou tak konstruováni jako nositelé vnitřní motivace, jako nositelé socialistického postoje k práci (jako k „věci společensky důležité“ a jako k „věci všeho lidu“), kteří projevují vlastní vůli, uvědomující si potřebnost vykonávané práce a mající tak hluboký zájem na

¹⁰¹Zcela hlavním zdrojem motivů socialistického člověka je v podání Linhart (1952b: 89) mravně vyspělé, hluboké, pevné a jasné socialistické přesvědčení.

své vlastní práci.¹⁰² Producenti se snaží vytvořit úzké propojení člověka a práce, když deklarují, že práce v socialismu je pro člověka „nejpřednější“ potřeba.¹⁰³¹⁰⁴

To stojí v opozici stavu za kapitalismu (ale také otrokářství a feudalismu), kdy je jedinec nucen nabízet svoji pracovní sílu na trhu a vystavovat se tak nejistotě v důsledku možné ztráty práce, lidé pracují z ekonomického donucení, na základě negativních sankcí - jsou vystaveni strachu z nezaměstnanosti, jsou „biti peněžními tresty“, je jim hrozeno „smrtí hladem“ (Alexandrov, 1951: 12, 29).¹⁰⁵ Zatímco se vylučuje, aby se v kapitalistickém systému pracující nějakým způsobem identifikoval s organizací, v níž je zaměstnán -neboť zaměstnavatel (tj. třída kapitalistů) působí vždy proti zájmu pracujícího,¹⁰⁶ v socialismu se naopak předpokládá, že je s touto organizací plně identifikován.

Vedle vnitřní příčiny vysokého pracovního nasazení jsou dále formulovány také vnější podněty, z nichž jsou zdůrazňovány zvláště ty symbolické. Především jde o společenské uznání, které může mít rozličné formy. Uznání mohou podle významu zásluhy vyjádřit různí činitelé nebo orgány různých úrovní společenské hierarchie, kteří mohou zvolit různé formy od pochvaly po vyznamenání za dlouholetou vynikající práci či za vynikající pracovní výsledky.

Všeobecné honorování a ritualizace práce měly svůj výraz ve veřejném projevování uznání. To mělo podporovat socialistické soutěžení, kterébylo jedním z mechanismů podněcování pracovní iniciativy a mělo v zásadě nahrazovat západní mechanismus konkurence. Do souboru prostředků společenského uznání patřily veřejné projevy vyjadřující dík a uznání pracujícím, a to prostřednictvím nástěnek, projevů nebo slavnostního udělování

¹⁰² Linhart (1952b: 244; kurzíva zdroj): „Práce, o níž má pracující zájem, již má rád, přestává být „biblickým prokletím“ a stává se již ve větší nebo menší míře prací tvůrčí.

¹⁰³ Výklad práce jako životní potřeby přitom u Alexandrovova (1951: 14, 25, 26) směřem k závěru textu postupně lavíruje od „už dávno je“, „stává se“ až ke „stane se“.

¹⁰⁴ Linhart (1952a: 35) uvádí: „Konečně obava před smrtí a hladem jako motiv, který vede dělníka za kapitalismu k pracovní činnosti, je za socialismu a komunismu zaměňována přímo potřebou pracovat, jako jednou ze základních potřeb zabezpečujících rozvoj člověka a dobré výsledky práce jsou záležitostí cti.“ V Linhartově formulaci v nových výrobních poměrech potřeba obživy ustupuje do pozadí, až ztrácí jako motivace svůj význam.

¹⁰⁵ Nezaměstnanost je nazývána „Damoklovým mečem“ a podle Alexandrovova (1951) takový „zastřehovací prostředek neměli ani otrokáři, ani feudálové“. Nezaměstnanost pro socialistické teoretiky představuje patologii a charakteristický rys kapitalistické společnosti, která produkuje „rezervní“, „mnohamilionovou armádu nezaměstnaných“. Za kapitalismu tak podle teoretiků vzniká lidsky absurdní a nemorální situace, kdy je jednotlivec sám zodpovědný za to, aby se uživil, avšak zároveň nejsou splněny objektivní podmínky k tomu, aby tuto svoji potřebu uspokojil.

¹⁰⁶ Pokud se použije termín z teorie her, pak jde o tzv. hru s nulovým součtem.

či propůjčování diplomů, titulů a řádů některým z vládních činitelů či samotným prezidentem:¹⁰⁷

Obr. 2. Řád Lenina¹⁰⁸ Obr. 3. Řád práce¹⁰⁹ Obr. 4. Řád Rudého praporu práce¹¹⁰

Jako další nástroj pozitivní motivace je uplatňováno finanční ohodnocení. Pojem „peníze“ je používán v souvislosti s kapitalismem, taktéž „mzda“, která je však zřídka používána také v souvislosti se socialismem.¹¹¹ Při popisu socialistického pojetí je dáována přednost pojmům jako je „materiální ohodnocení“, které vyjadřuje nutnost materiálních potřeb, nebo pozitivní emoce vyvolávající „odměna za práci“ (v kontrastu s kapitalistickou „cenou pracovní síly“), která je definována jako „podíl na společenském produktu, rozdělený mezi pracující podle množství a jakosti vykonané práce“ (Alexandrov, 1951: 20). To je vyjádřeno také v zásadě *Od každého podle jeho schopností - každému podle jeho práce*, která tak má zajistit „upevnění“ „hmotného zájmu“ (a tedy se předpokládá jeho existence) či „bezprostřední materiální zainteresovanosti“ (Alexandrov, 1951: 20, 37).¹¹² K upevňování kázně má pak přispívat vytvoření řádné mzdové soustavy.¹¹³ Specifické

¹⁰⁷ Např. nařízením č. 24/1955 Sb. ze dne 4. května 1955 se zakládaly řády *Řád Rudého praporu práce*, *Řád Rudé hvězdy práce* a vyznamenání *Za pracovní věrnost* a *Za pracovní obětavost* za účelem ocenění zásluh o budování socialismu dlouholetou příkladnou prací v jednom povolání.

¹⁰⁸ Nejvyšší sovětské ocenění, které mohlo být uděleno také za práci.

¹⁰⁹ Československé státní vyznamenání udělované na základě vládního nařízení číslo 30/1951 Sb.

¹¹⁰ Československé státní vyznamenání udělované na základě vládního nařízení číslo 24/1955 Sb.

¹¹¹ V teorii se pak přepokládá, že za komunismu již nebudou peníze potřeba vůbec.

¹¹² Hmotná odměna je doplněna různými formami materiálního zabezpečení, jako je náhrada v době nemoci, v době dovolených, prémie, bezplatné vzdělání, výdaje na zvýšení kvalifikace, bezplatné lékařské ošetření atp. (Alexandrov, 1951: 22).

¹¹³ Má být přitom vyloučena diskriminace podle rasy, pohlaví, národnosti a věku. Deklarováno je také odmítání rovnostářství jako psychologie primitivního, rolnického „komunismu“ (uvozovky zdroj), který nemá nic společného se socialistickým marxismem (Alexandrov, 1951: 20).

kódování finančního podnětu, včetně vymezení se vůči kapitalistickému pojetí, naznačuje snahu odsunout jej do pozadí, na což ukazuje také předsouvání a zdůrazňování stimulů symbolických, resp. morálních a společenských.

Vedle pozitivních sankcí jsou formulovány také sankce negativní. Ty jsou členěny do dvou kategorií podle stupně „společenské škodlivosti“ (Alexandrov, 1951: 36): jsou to jednak „disciplinární přestupky“ za „méně závažná provinění“, po nichž má následovat disciplinární trest (napomenutí, přeložení na hůře placenou práci), a jednak „porušení, která mají společensky nebezpečnou povahu“, po nichž následuje „odevzdání viníka k soudu“.¹¹⁴ Je přitom zdůrazněno, že porušení pracovní kázně „nesmí“ zůstat bez trestu (Alexandrov, 1951: 32). Uznání a trest jakožto „formy podněcování k dokonalé a ukázněné práci“ (Alexandrov, 1951: 10), jsou konstruovány primárně jako výchovný prostředek, trest pak zvláště jako odpovědnost za porušení povinnosti. Legitimita trestání a jeho forem je pak podpořena deklarací o jednohlasném souhlasu všech pracujících s touto praxí: „s formami trestů souhlasí všechen pracující lid“ (Alexandrov, 1951: 19).

Přestože se na jedné straně tvrdí, že změna výrobních vztahů způsobuje převrat v myšlení lidí, opakovaně zaznívá apel na nedostatečnost uvědomění, na třibení postoje pracujících k práci, na jejich výchovu s cílem vytvořit u pracujících novou disciplínu.¹¹⁵ Jeden z významných prvků motivační strategie je tak výchova.¹¹⁶

¹¹⁴ Povinnost pracovat zakotvovala již ústava 9. května. Zákon č. 88/1950 Sb., trestní zákon správní, který upravoval přestupky, § 72 stanovil: „Kdo se záměrně vyhýbá práci nebo jiným způsobem ruší uskutečnění práva na práci, zejména kdo ztíží nebo ohrozí anebo kdo ruší organizaci práce řízenou státem podle hospodářského plánu, zvláště tím, že ruší plánovité získávání nebo rozmisťování pracovních sil, bude potrestán pokutou do 100 000 Kč nebo oděním svobody až na tři měsíce.“ Od roku 1956 byl v platnosti paragraf § 188a trestního zákona č. 63/1956 Sb., který stanovoval trestný čin příživnictví: „Kdo se žíví nekalým způsobem a vyhýbá se poctivé práci, bude potrestán odnětím svobody na tři měsíce až dvě léta.“

¹¹⁵ Linhart (1952a: 25) uvádí, že ve vývoji lidské psychiky mají rozhodující význam výrobní vztahy a jim odpovídající společenská praxe, společenské ideje a instituce: u dělníků se vytváří „psychologie proletariátu“, která je charakteristická nenávisť ke kapitalismu, vzájemnou solidaritou a kolektivismem, naproti tomu stojí „psychologie buržoazie“, která je charakteristická individualismem a ziskuchtivostí.

¹¹⁶ Nejen výchova, ale také převýchova (Jevstaf'jev a Gatovskij, 1953). Poukaz na výchovu, který ukazuje kontradikce teorie hovořící o změně postoje prostřednictvím změny v organizaci práce, lze nalézt v dalších textech: Pachman (1953) uvádí, že se v celém sborníku *V. I. Lenin - J. V. Stalin o práci: Sborník statí a projevů* „přesvědčujeme“, že „organizace socialistické práce je především výchovou pracujícího člověka“. Sakovův text (1957) uvádí, že „převýchova milionů lidí je jednou z největších úloh organizace socialistického hospodářství“. Text *Marxisticko-leninská teorie a komunistická výchova* (1951) uvádí: „výchova mas ke komunisticky uvědomělému vztahu k práci“. Jevstaf'jev a Gatovskij (1953: 14-15): „Lenin říkal, že nová kázeň nespadne s nebe a nezrodí se jen z našich krásných přání. [...] Aby byla zavedena a upevněna nová pracovní kázeň a rozšířena na všechny pracující, je nezbytně nutné soustavně vychovávat masy v duchu komunistického poměru k práci, neustále zvyšovat jejich pracovní aktivitu, podporovat a zavádět nové pokrokové způsoby a metody práce, vznikají a rozvíjející se na základě socialistického soutěžení.“ V socialistické teorii pak práce vystupuje nejen jako předmět výchovy (tj. jako výchova k práci), ale také jako prostředek výchovy (tj. výchova prací). Výchovu, vzhledem ke svému zaměření psychologa, široce zdůrazňuje také Linhart (1952a, 1952b).

Výchova je akcentována již Leninem. Jestliže ve směru k občanům zdůrazňuje (Lenin, 1952b; původní text 1918) výchovu k práci, k „umění pracovat“, ve směru k politickým nepřátelům pak povinnost pracovat za účelem likvidace jejich původního statutu. Lenin přitom poukazuje na to, že „ruský člověk je špatný pracovník v porovnání s dělníky pokročilých národů“, coby důsledek dědictví nevolnictví a carského režimu.

Linhart (1952b: 62)¹¹⁷ pak uvádí, že „důležitým prostředkem, kterého používá komunistická strana v boji proti těmto projevům neuvědomělosti je výchova mas, spojená s přesvědčováním a zapojením těchto politicky nevyspělých a málo uvědomělých do praktického každodenního budování socialismu, do kolektivní budovatelské práce.“¹¹⁸ Linhart (1952b: 249, 251) také za výchovný prvek považuje socialistické soutěžení, které „vychovává a upevňuje pocit osobní odpovědnosti za práci v kolektivu, vychovává v lidech nové vlastnosti a nový poměr k práci, vnáší do společenských vztahů lidskost, vytváří soudružské poměry a je základem nové komunistické mravnosti.“ V procesu socialistického soutěžení se pak u pracujících „vychovávají společenské socialistické zájmy, vychovává se cit hospodáře“.

Prostředkem výchovy uvědomělé kázně je ve formulaci Linharta (1952b: 314) také sám kolektiv, jedním z prvků je tedy sociální kontrola. V dalším ohledu je to také organizace pracoviště, režim a pracovní řád, účelné a přiměřené požadavky a úkoly a přesný návod k jejich plnění. Linhart oproti Alexandrovovi oslabuje význam změny pozice pracujícího v důsledku změny organizace práce a naopak vyzdvihuje konkrétní pracovní podmínky.

¹¹⁷ Linhart silněji akcentuje prvek výchovy, která má dle teorie vždy třídní charakter, tj. pomáhá upevňovat určitý ekonomický řád (1952b: 71). Uvádí (Linhart, 1952b: 69) přitom, že obecné zásady výchovy jsou stejné jak u dítěte tak i dospělého a že i dospělý člověk musí být k socialistickému světovému názoru vychován. Linhart pak také zdůrazňuje jednotu lidské osobnosti a jeho komplexní vztahy ke společnosti. Podle Linharta (1952b: 300) jsou pak pro přeměnu kapitalistické donucovací kázně v dobrovolnou pracovní kázeň socialistickou za prvé dány hmotné podmínky (především tedy socialistické vlastnictví výrobních prostředků), k nimž však musí přistoupit socialistické uvědomění. Kázně se pak dosahuje celým výchovným systémem, uspořádáním života a všemi vlivy, které na člověka působí (Linhart, 1952b: 313).

¹¹⁸ Linhart (1952b: 66) akcentuje psychologický aspekt: „Nové psychické rysy socialistických lidí se utvářejí na základě socialistických výrobních vztahů a za bezprostředního působení socialistické ideologie, tak vznikají a upevňují se takové rysy, jako je socialistická uvědomělost a ideovost, kolektivismus, socialistické vlastenectví, uvědomělý poměr k práci, nový poměr k vlastnictví, bolševický pracovní styl a uvědomělá kázeň, jež dává novou náplň vůli, citům, zájmům i charakteru socialistického člověka.“

Proti těm, co porušují povinnost práce a pracovní kázeň je pak vyhlášován „neustálý boj“.¹¹⁹ Exemplárně je přitom poukazováno zvláště na jednotlivce („jednotlivé zaostalé živly“), kteří „sami nepracují“, „snaží se pracovat co nejméně a dostávat co nejvíce“, „nutí pracovat jiné a obohacují se na úkor jiných“, „žijí v zahálce a chtějí se mít dobře na úkor jiných“ (Alexandrov, 1951: 14, 31). Tito jedinci pak „narušují“ (nebo „rozrušují“) pracovní kázeň a žijí „na účet práce čestných občanů“ (Alexandrov, 1951: 19).¹²⁰ Zvoleny jsou přitom obraty zdůrazňující okrádání druhých s cílem vyvolat odpor recipientů (pracujících, lidu) jakožto těch okrádaných. Mezi narušitele jsou řazeni jednak političtí nepřátelé (tzv. „záměrní narušitelé“, tj. „vykořisťovatelé“)¹²¹ a také „nedbalci, povaleči a lenoši“ a ti „neodpovědní jednotlivci, kteří se pokoušejí zneužít toho, že u nás neexistuje nezaměstnanost“ (tamtéž). Jsou to ale také ti, kteří „nejsou ještě dostatečně uvědoměli“, co se „nezbavili starých názorů na práci, zděděných po kapitalismu“ (Alexandrov, 1951: 14).¹²²

¹¹⁹ Ljapin (1952: 28) uvádí: „Boj proti absenci, boj za zvýšení produktivity práce.“ Pachman (1953) zdůrazňuje boj za upevnění pracovní kázně, podřízení se vůli jednotlivce, masovou agitaci, využití ideologických zbraní, jako je např. recenzovaná publikace, boj proti pracovnímu marodérství. Podle něho je potřeba spojit „přesvědčovací práci s donucením“ jednotlivých rušitelů pracovní kázně a využívat ekonomických prostředků s politickými a ideologickými.

¹²⁰ Linhart (1952b: 315) pak poukazuje na to, že „u nás“ je „relativně víc“ takových jednotlivců než v Sovětském svazu.

¹²¹ Ljapin (1952: 32) přidává také: „nepřátelé lidu, trockisté, zinověvci, bucharinci a jiní lokajové kapitalismu“.

¹²² Pachman (1953) uvádí, že boj proti kapitalistickým přežitkům v myšlení lidí právě v oblasti práce je „nejmasovější a nejobtížnější formou stále se zostřujícího třídního boje“. Boj je však v jeho formulaci veden dělnickou třídou především proti vlastním nedostatkům a opoždujícímu se vědomí značné části příslušníků dělnické třídy. Českoslovenští autoři v úvodu k textu Jevstaf'jevova a Gatovskiho (1953) uvádí: „Víme, že není snadné vybudovat nový společenský řád s lidmi, kteří jsou zatíženi kapitalistickou výchovou. Tato zkušenost byla již učiněna v SSSR a také u nás. Soudruh Stalin v otázce výchovy a převýchovy pracujících mas řekl: Jedním z podstatných úkolů strany v období diktatury proletariátu je, zahájit převýchovu starších generací a výchovu nových v duchu diktatury proletariátu a socialismu. Staré návyky a zvyklosti, tradice a předsudky, zděděné od staré společnosti, jsou velmi nebezpečným nepřítelem socialismu. Tyto tradice a zvyklosti spoutávají milionové masy pracujících, někdy zachvacují celé vrstvy proletariátu, vytvářejí veliké nebezpečí pro samu existenci diktatury proletariátu. Proto boj proti těmto tradicím a zvyklostem, jejich nezbytné překonání ve všech oblastech naší činnosti, a konečně výchova nových generací v duchu proletářského socialismu jsou naléhavými úkoly naší strany, bez jejichž uskutečnění není možné vítězství socialismu.“ Sakov (1957) mluví o vykořenění „sokromovlastnické psychologie“, „egoistického individualismu“. Linhart (1952b: 58): „Tyto přežitky mají svou příčinu především v tom, že se budování socialismu nutně musí účastnit lidé, kteří byli vychováni buržoazním řádem, kteří spolu s mateřským mlékem sáli i vlastnosti tohoto řádu, kteří proto jak ve svém vědomí, tak i ve svém charakteru dosud nepřekonali buržoazní dědictví.“ I samy dělníci jsou pak podle Linharta (tamtéž) „nakaženi buržoazní ideologií“. Jedlička (*K některým otázkám*, 1954: 9) pak musí také připustit, že je tu část „nevědomých dělníků“, která se „domnívá, že podstata socialistické organizace práce je táž jako v kapitalismu, že se „nic nezměnilo“. Problémem tak je „nepochopení podstaty uvědomělé socialistické pracovní a technologické kázně“, „staré názory“ na odměnu za práci převzaté z doby kapitalismu, snaha po vyšších výdělcích bez zvyšování výkonu, která je vyjádřena ve falešném hesle „urvi, co můžeš“, „maloburžoazní rovnostářské tendence“ nebo odpor k fyzické práci (*K některým otázkám*, 1954: 13). Je kritizován také „nedůsledný boj“ proti „porušování pracovní kázně“.

Staré názory na práci zděděné po kapitalismu, tzv. přežitky v myšlení, jsou producenty označeny jako hlavní příčiny toho, že proč se lze setkat s tím, že deklarovaný socialistický postoj k práci, socialistická pracovní kázeň, vysoká angažovanost a pracovní iniciativa nejsou všeobecně naplňované. Apely na zvýšení pracovní kázně a výkonu – zvláště výchovou a ideologickým působením (přesvědčováním) - přitom představují jednu z hlavních komponent sledovaného diskurzu. Jedním z nástrojů proti nepracujícím má však být také právě stanovení povinnosti práce (s právním postihem), což lze klasifikovat jako uplatnění negativní motivace prostřednictvím právního stimulu.¹²³

4.1.6. Argumentační linie

Obsah analyzovaného fragmentu postupuje v určité gradující argumentační linii, která ukazuje na pozici TPM v textovém kontextu a potažmo na účel jejího použití v daném diskurzu (tj. na pragmatiku propagace, sledující snahu ovlivnit posluchače). Hlavní linii argumentace lze shrnout následovně:

- 1) Lidé jakožto pracující se dokázali vymanit z pozice parazitovaného a stali se autonomním subjektem, vytvořili si vlastní stát (stalo se tak pomocí strany a revoluční události), stát je výrazem jejich potřeb jakožto pracujících, mohou zde pracovat sami pro sebe, mají na to právo a pokládají si to za povinnost.
- 2) Socialismus je jediné zřízení, které je z pohledu pracujícího (resp. celku společnosti) prospěšné. Opakem je kapitalismus, který je prospěšný pouze pro malou část nepracujících lidí.
- 3) Pro udržení státu (a vítězství socialismu) je nutné, aby lidé pracovali. Lidé práci chápou sami od sebe pozitivně jako svojí povinnost, pracují, jsou angažovaní. Ve společnosti jsou ale i ti, kteří pracovat nechtějí.
- 5) Pro zajištění produktivní práce (vítězství socialismu a zvýšení materiální a kulturní úrovně) je nutná pracovní kázeň. Lidé ochotně zachovávají pracovní kázeň. Ve společnosti jsou ale i ti, kteří pracovní kázeň porušují.

„absenci a fluktuaci“, proti „nevyužívání pracovní doby“ a „plýtvání pracovními silami“. Objevuje se také zaklínadlo „skryté rezervy“ (*K některým otázkám*, 1954: 13).

¹²³ Linhart (1952b: 303) na rozdíl od Alexandrovova pak blíže specifikuje pojetí kontroly jakožto prostředek upevnění socialistické pracovní kázně. Jde o kontrolu stálovou, která však ve formulaci Linharta není pro socialistického pracovníka nepřijemným zásahem. Socialistický pracovník si podle teorie naopak zakládá na tom, že je kontrolován, poněvadž se tak ukazuje jeho poměr k práci a jeho pracovní kázeň. Neustálá kontrola má být pak charakteristická pouze pro období socialismu a v komunismu bude nahrazena sebekontrolou.

- 4) Vláda zastupující občany stanovuje všeobecnou pracovní povinnost a povinnost zachovávat pracovní kázeň také jako negativní, ale nezbytné opatření, které je každým správně uvažujícím občanem již morálním principem.
- 5) Každý musí dodržovat stanovené povinnosti a chovat se daným způsobem. Chování pracujících je předmětem pozitivních a negativních sankcí, které mohou mít podobu trestního stíhání.

Text tak představuje občany (resp. společnost pracujících) do role vítězných nabyvatelů práv a autonomních aktérů majících panství nad vlastní pracovní silou. Tím je umožněno, aby požadavky, které budou dále v textu vzneseny, byly přijaty jako takové, které jsou v zájmu občanů nebo dokonce vyplývají z jejich nároků.

K těmto účelům je vytvářen pozitivně ideální obraz socialismu na jedné straně a negativně ideální obraz kapitalismu na straně druhé. Ustavení socialismu jako jediného správného řešení pak legitimizuje vládnoucí garnituru i změny, které tato skupina ve jménu občanů provádí.

Úběžným bodem je stanovení povinnosti pracovat a povinnost dodržovat pracovní kázeň za použití určitých sankcí. Zde již dochází k upozadění konceptu společnost-pracující-stát a začíná být odkazováno na to, že jde o požadavky „zákonodárství“, „socialismu“, „hospodářství“, „kázně“ atp. To má zvýšit legitimitu požadavků jako nutných z podstaty věci, v případě zákonodárství je pak využíváno symbolického kapitálu orgánů státu.

Text v zásadě explicitně říká, že je vyžadováno určité chování a pokud nebude dodržováno, bude za to následovat postih. To je hlavní účel sdělení textu a z tohoto hlediska zde není rozpor mezi manifestovaným a latentním obsahem. Obsahuje nicméně výkladovou rovinu, která má učinit požadavek legitimní. Ta se předně zaměřuje na označení pracujících jako subjektu vůle a objektu ochrany. Argumentační linie tak ukazuje na to, že bezprostředním účelem TPM je vytvořit dojem vysokého statusu a autonomie občanů státu a stabilizovat definici občana jakožto pracujících. Těmito diskurzivními praktikami pak podpořit legitimizaci povinnosti práce a dodržování pracovní kázně.

4.1.7. Závěr - etablování diskurzu

Již v prvním sledovaném období dochází k produkci TPM. Konstrukce této teorie nese prvky obecného postupu v socialistickém diskurzu dané doby, který odráží záměry komunistické vlády v ekonomické oblasti, roli Sovětského svazu v československé

politice, význam osobnosti Stalina jako klíčové autority a politizaci a ideologizaci teorií o člověku a společnosti. To se odráží v povaze místa produkce, které je z geografického hlediska v Sovětském svazu a z hlediska oboru integrující marxisticko-leninistický světový názor. Text, který byl zvolen k analýze tak představuje element procesu etablování nového, z vnějšku (tj. Sovětským svazem), implementovaného diskurzu, který určoval, jak se v dané expertní oblasti mají konstruovat diskurzivní obsahy.¹²⁴

Na to poukazuje také téměř naprostá obsahová uniformita sovětských pramenů ve sledovaném období, nízká úroveň problematizace a eliminace vnitřní konfrontace, konstrukce vyhocené polemiky s monolitně konstruovaným kapitalistickým antidiskurzem, vysoká úroveň deklarativnosti, prikazující dikce, předkládání věci jako dané a značná míra schematismu. Také absence osobitosti přímého autora, který zde jednoduše není přímý autor, ale je jím politické vedení zadávající obsah.

Pro interpretaci TPM jsou klíčové koncepty pracovní povinnosti a povinnosti pracovní kázně. Lze je interpretovat jako politický nástroj vlády (v tomto případě komunistické strany, resp. Ústředního výboru) umožňující instrumentalizovat chování občanů a učinit jej předmětem sankcí za použití právních prostředků: lidé mohou být nejprve legitimně ukotveni do organizace a následně uvnitř organizace legitimně podrobeni disciplíně - legitimně ovšem pouze do té doby, dokud je sama vláda shledána jako legitimní, i proto je pro vládu důležité konstruovat složitou ideovou strukturu. Tu nelze hodnotit jednoduše jako nesmysl, jak může být někdy hodnocena, neboť pak není postřehnut její účel a není možné ani zhodnotit její úspěšnost.

Účelu TPM odpovídají použité diskurzivní strategie, které byly při analýze zaznamenány. Bylo konstatováno, že text jazykově odpovídá již zjištěným závěrům o povaze oficiálního diskurzu dané doby, kdy se hovoří o tzv. oficiálním jazyku totality. Výrazné je používání militantního, revolučního a úderného slovníku, slovníku vyjadřujícího otevřeně disciplinační diskurz (zvláště používání pojmu „kázeň“¹²⁵), používání expresivních výrazů významně souvisejících s vytvářením binarity „kapitalistický“ X „socialistický“, časté užívání superlativ, kolokací, opakování (slov, kolokací i, s drobnými rozdíly, celých větných celků), používání

¹²⁴ Podle Kopečka (2003) vytváření specifického politicko-kulturního diskurzu prosazovaného administrativně mocenskými prostředky především zaručovalo, že každý, kdo chtěl být v tomto diskurzu akceptován, musel respektovat jeho pravidla. Nemusel však již ale nutně věřit v jeho základní ideologická východiska.

¹²⁵ V současném zákoníku účinného od 1. 1. 2007 je pojem „pracovní kázeň“ nahrazen pojmem „povinnosti vyplývající zaměstnanci z právních předpisů vztahujících se k jím vykonávané práci“.

institucionalizovaných zvolání, používání metod umožňujících zakrýt původce požadavků nebo s cílem zvýšit kredit tvrzení. Jednou z hlavních složek textu jsou citace autorit, zvláště vůdčích osobností (Stalin, Lenin) a pramenů práva. Autorita textu je zvyšována také použitím neodiskutovatelných tezí a společenského apelu.

Konstrukce TPM je tvořena souběžně s širší konstrukcí teorie o společnosti. Tato diskurzivní programově vytvářená struktura (jakožto soustava idejí), definuje nový řád hodnot a významů, vyjádřený jako celek v marxismu-leninismu. Součástí této praxe je také vytvoření nového slovníku, kde socialistické ostře kontrastuje s kapitalistickým. Teprve uvnitř tohoto diskurzivně vymezeného prostoru se určuje, co je legitimní a co nikoli. Typická je nemožnost volby: teoreticky jediný legitimní způsob existence uvnitř státu je ztotožnění se s názorem oficiální ideologie, které se realizuje přijetím zákonné povinnosti pracovat a povinnosti dodržovat pracovní kázeň. Jediní je odejmuta možnost legitimně stát mimo oficiální organizační strukturu, nad níž dohlíží strana. Porušení (alespoň teoreticky) znamená vyloučení, uvedení do nelegitimity.¹²⁶

Centrální kategorií programově vytvářené diskurzivní struktury je učiněna práce, kterou producenti předně potřebují pevně připojit k člověku. Zde bylo ukázáno, jak je prostřednictvím práce definován člověk a občan, společnost a stát a jak je vytvářena komplexní kategorie *člověk-pracující-občan*, resp. *společnost-pracující-stát*. Tím je vymezen prostor legitimacy člověka vzhledem k jeho občanství. Vytvoření této komplexní kategorie umožňuje všechny nacházející se uvnitř státu klasifikovat jako pracující a podřídit je doзору státu.

Důležité je, že kategorie práce je konstruována velmi abstraktně, zvláště jako práce fyzická (která je určujícím rysem dělnické třídy), jako atribut těch, kteří byli původně podřízeni kapitálu a byli nepracujícími kapitalisty okrádáni. Práce jako nutný předpoklad reprodukce společnosti a jako humanizující, resp. civilizující prostředek je pak naturalizována jako aspekturčující lidství. Odkazem k tomu, že práce je vlastní věc každého pracujícího, má být docilováno základní identifikace konečného adresáta promluvy s předkládanými tezemi, resp. požadavky.

Prostřednictvím konstrukce TPM se pak producenti snaží zvýšit kredit práce a pracujícího současně: člověk je hodnocen hlavně vzhledem k práci, legitimní občané jsou pracující (případně jako budoucí nebo minulé pracující), stát je společenství pracujících.

¹²⁶ Vedle ztráty legitimacy jako občana jsou to také správní a trestní sankce, tomu viz Havelková (2009).

Proti tomu jsou vymezeny negativní kategorie vymezující prostor nelegitimity: nepráce, kapitalisté, povaleči, neuvědomělí, stát jako struktura podporující vykořisťovatelskou třídu.

Součástí diskurzivní strategie konstrukce TPM je zvláště specifická konstrukce subjektu práce, a to již tím, že je označen jako „pracující“. Jeho parametry jsou (alespoň jako potence): teprve prací se stává skutečně lidským, potřebuje pracovat, pracuje rád, pracuje pro sebe, resp. pro společnost, pro stát, je hrdinou a tedy odvážný, je nezávislý, vítězný, svobodný, volný, morální, vytvořil si stát, který je výrazem jeho zájmu. Pracující je ukazován jako vítěz boje o vlastní autonomii a jako neustále bojující o běh dějin.

Subjekt je téměř vždy pojímán jako (bojující politická) zpředmětněná kolektivita obrovských rozměrů, jako „masa“,¹²⁷ je tak konstruován subjekt bez subjektu (kvazi subjekt). Tato konstrukce pak umožňuje diskurzivně docílit řady efektů. Umožňuje zpředměnit všechny občany státu v jeden monolitní celek a zacházet s nimi jako s jedním objektem (pracovní silou). Plurál umožňuje vytvářet dojem jednohlasné a jednoznačné podpory a zajišťovat tak legitimitu společenským apelem, což je jeden z obecně známých argumentačních klamů. Důraz na obrovitost a váhu navozuje dojmy silné jednoty a všeobecnosti.

Kvazi subjekt jakožto (ti) „pracující“ je pak postaven jako zadavatel, tj. jako výchozí bod, od něhož se všechno odvozuje, je subjektem práva i povinnosti, hlavní rozhodčí, vlastník, poživatel. To jednak umožňuje vyvolat dojem autonomie a panství pracujících nad vlastní pracovním potenciálem a konstruovat je jako vítěze, zároveň však také přenést na občany odpovědnost za předkládaná tvrzení, postavit tvrzení jako jejich vlastní nebo jimi odsouhlasená - je tak vytvořena situace, kdy se subjekt podřizuje sám sobě.

Absolutní překryv občanů a státu jednak vyvolává dojem jednoty jejich zájmů a jednak zvyšuje morální kredit nového státního zřízení, resp. vládnoucího aparátu jako morální autority a garanta, který vykonává konkrétní politické řešení ve prospěch zadavatelů. Podle potřeby je přitom kategorie *společnost-pracující-stát* také rozvolňována, zvláště v situaci, kdy se stát (reprezentovaný zástupci, orgány a legislativními dokumenty) staví do pozice proti jednotlivci, zvláště v případě nedodržování uložených povinností. To je však také zároveň moment, kdy se člověk dostává do oblasti nelegitimity a problematizuje se jeho pozice jako občana a koneckonců i jako člověka. Neplnění povinností spojené s výkonem práce umožňuje s člověkem, jakožto amorálním a

¹²⁷ Pojem „masa“ znamená hmotu a používá se např. v geologii.

zrazujícím společnost, zacházet jako s objektem represe. Povinnost pracovat tak může být prezentována současně jako nástroj kontroly i jako výraz morální hodnoty jednotlivce.

Typickou obecně používanou strategií konstrukce obsahů, nejen tedy TPM je užití kognitivního a morálního hodnocení - správné je přitom úzce spojeno s morálním. Je tak používán naléhavý apel na vědomí člověka a odkazováno na nízkou úroveň vědomí těch, kteří nedodržují požadovanou normu. Současně s tím je apelováno na morální povinnost všech lidí pracovat, vyjadřující závazek třídního altruismu, zdůrazňující prospěch celku a práci pro druhé, ale také odpovědnost za vlastní existenci. To umožňuje všechny, kteří se nepodřizují zaváděnému hodnotovému řádu, označit za méněcenné z hlediska vědění a situovat je mimo legitimní diskurz na základě kognitivní nedostatečnosti, a zároveň také za nedostatečně morální a situovat je tak mimo legitimní diskurz na základě morálního selhání.

Diskurzivně je tak určeno, že nelze legitimně existovat mimo daným způsobem vymezenou společnost: buď je člověk podřízen jedinému možnému řádu, a to vědomě a rád (protože si ten řád sám stanovil, je tedy teoreticky podřízen sám sobě), nebo je prezentován jako kognitivně nedospělý anebo má jeho pozice amorální a tudíž společensky nebezpečný (podvratný) charakter. To pak umožňuje, aby člověk, který odmítá nebo záměrně ztěžuje požadované plnění práce, byl předmětem morálně zdůvodňované represe.

V socialistickém manažerském diskurzu existuje výrazná forma TPM, která je jediným a oficiálně požadovaným výkladovým modelem. Přestože podle oficiální deklarace je revolučně zabarvená a holisticky pojatá teorie o společnosti a jejím vývoji prezentována jako vědecká, TPM zde nepředstavuje seriózní vědecký problém řešící řízení lidí v organizacích vědeckými metodami. Lze ji tedy klasifikovat jako kvazi teorii.

Nejprve je přitom producenty postaven konstativ, který je vlastně vyjádřením úspěšné aplikace teorie konstruované před provedením vlastní politické akce. Konstativ je následně překlopen na normativ, který to, co bylo stanoveno jako dosažené, předloží jako normu, které je potřeba dosáhnout. Ukazuje se tak i hlavní rozpor výkladu: na jedné straně jakoby bylo dosaženo cíle, všichni jsou motivovaní a výkonní, ale na straně druhé je široce rozvíjen diskurz o výchově, o ideologickém působení a o dědictví kapitalismu.

V socialistické TPM se lze setkat s aspekty, které se vyskytují také v jiných teoriích pracovní motivace, ale také s takovými, které se v nich nevyskytují. V socialistickém manažerském diskurzu sledovaného období je operováno především s podněty, které neleží mimo pracujícího (v současné terminologii jde o tzv. intrinsické motivy), a s pozitivní

motivací. To je dáno do kontrastu se stavem za kapitalismu, kde jsou podle socialistické teorie lidé motivováni k práci vnějšími podněty (tzv. extrinsickými) a negativní motivací.

Podle teorie je hlavní zdroj motivace k práci v organizaci práce, neboť výrobním vztahům odpovídá také určitá psychologie. Základní myšlenkou je tvrzení, že pokud výsledky práce náleží člověku samému, resp. společnosti jako jeho rozšíření, je ochoten pracovat sám od sebe. Pokud člověku chybí vědomí toho, že pracuje na svém vlastním projektu, pak musí přistoupit vnější donucení, které však nemůže nikdy vytvořit takovou ochotu pracovat jako v prvním případě. Vědomí práce pro sebe je pojmáno jako vnitřní motiv přímo podněcující pracovní výkon. Tento aspekt se v této podobě v běžných teoriích pracovní motivace neobjevuje, neboť v sobě zahrnují předpoklad výkonu práce pro cizí subjekt. Motivace člověka k práci je tak primárně prezentována jako sociálně-ekonomický problém, neboť na vlastním projektu člověk začíná pracovat až se změnou vlastnictví výrobních prostředků a organizace práce, k níž dochází politickým aktem revoluce. Tím se mění povaha práce a postoj k práci, resp. dochází ke změně ve vědomí lidí.

Teorie tak předkládá, že existuje silné vědomí člověka o své nové pozici ve společnosti a že dochází k vytvoření nového (socialistického) postoje k práci, resp. k nové (socialistické) pracovní kázni - typicky je používán konstativ, tedy prohlášení o tom, že daná věc je, tj. lidé jsou již angažováni. Předně tak motivy jako je strach před smrtí či hladem, což jsou motivy připisované člověku pracujícímu za kapitalismu, ztrácejí podle teorie svůj význam a na místo toho nastupuje sama potřeba pracovat jako jedna ze základních potřeb zabezpečující rozvoj člověka, což evokuje hlubší zakotvení motivace k pracovní činnosti. Lze tak poukázat na paralelu s motivem naplnění smyslu života, seberealizace a potřeby jistoty, ale také zaměření na smysluplný cíl, jak jsou uváděny v současné manažerské literatuře (Bedrnová, Nový a kol., 2002: 262). V socialistickém manažerském diskurzu sice představují seberealizační motivy jedny z nejakcentovanějších předností socialistické organizace práce, na druhou stranu lze však uzákonění pracovní povinnosti chápat jako institucionalizaci pojetí práce jako existenční potřeby člověka - typický motiv ohrožení existence je zde tak zabalen, schován a opatřen vnějším morálním imperativem.

To je podpořeno konstruováním práce jako hodnoty (srov. Schmiedtová, 2007) s vysokým morálním nábojem. Člověk tak sám cítí povinnost pracovat, aby dostal závazků, které plynou z života ve společnosti, a tento pocit povinnosti je postaven jako součást socialistické (resp. komunistické) morálky. Lze tak hovořit o propojení poslušnosti výkonu práce s hodnotovou orientací (pracující práci vysoce hodnotí) a kognitivní

determinací (pracující si uvědomuje nezbytnost práce). Vědomí člověka je však nutné - navzdory prohlášení o změně vědomí změnou výrobních vztahů - stále zvyšovat ideologickým působením. Velmi silně proto vystupuje také prvek výchovy, zvláště v tom smyslu, že je potřeba k práci vychovávat (ale objevuje se také motiv práce jako výchovného prostředku). Předpokládá se tedy aktivní formování názoru člověka na práci, které zajistí správnou kognitivní a hodnotovou determinaci.

Nový postoj k práci je spjat s vysokou angažovaností, identifikací s vizí, cíli a úkoly organizace (resp. společnosti), což jsou atributy, které se v západním manažerském diskurzu objevují kolem 80. let ve spojitosti se silnou organizační kulturou. Silná organizační kultura předpokládá vytvoření vnitřní motivace, která snižuje význam vnější kontroly a je spojena s plochou organizační strukturou. V socialistickém diskurzu je však apel na vysokou angažovanost (resp. deklarace vysoké angažovanosti) nápadně doprovázen otevřeným důrazem na poslušnost, kázeň a disciplínu, podřízení se jedné řídicí vůli a stálou kontrolu, asociující instituci armády a silnou hierarchii.

To jsou však také atributy připisované klasickému modelu řízení jako je taylorismus, který zde vystupuje jako antidiskurz. Ukazuje se pak, že původně kritizované metody taylorismu se stávají předmětem nápodoby, přestože je i nadále zavrhován jako nemorální. Teorie, která je původně založená na celkové sociální změně, tak konkrétní řešení pracovního postupu nejenže neruší (zde se ukazuje také charakter oné deklarované změny povahy práce, resp. vágnost definice pojmů), nýbrž se jej snaží ve směru taylorismu (způsobu jeho instrumentality) posílit. Reálný význam motivů a motivátorů se tak ukazuje svojí pozicí v socialistickém kontrolně-motivačním mechanismu, v němž je příznačně hlavní důraz kladen na zákonnou povinnost a na dodržení zákonných norem, které lze klasifikovat jako negativní motivaci obavou z trestu.

K posílení pracovní motivace jsou dále využívány pozitivní a negativní sankce, což je obecným prvkem motivačních strategií označovaným jako metoda „cukru a biče“ (srov. Nakonečný, 1992, Bedrnová, Nový a kol., 2002). Zdůrazněny jsou především pozitivní sankce, zvláště různé formy symbolického, resp. společenského uznání. Za důležité je považováno i materiální ohodnocení, je však jinak rámováno než při výkladu kapitalistických poměrů a není, na rozdíl od symbolických stimulů, dále rozváděno, což ukazuje na tendenci neklást na materiální ohodnocení hlavní důraz. Celkově lze shrnout, s využitím McGregorovy teorie X a Y, že zatímco je kapitalismu přisuzován pracovník typu X, socialismu pracovník typu Y. Socialistický kontrolně-motivační mechanismus jako celek však vykazuje rysy, které jsou charakteristické pro pracovníka typu X.

Vzhledem k již dosaženým zjištěním o charakter režimu a vládní moci ve sledované době, v níž zároveň dochází k masivnímu podřízení ekonomického sektoru centrálnímu řízení a implementaci modelu řízení lidí obsahující analyzovanou TPM, lze učinit závěr, že zde popsaná TPM je především součástí strategie legitimizace všeobecného donucení k výkonu práce a požadování pracovní kázně implikující možnost použít negativní sankce.¹²⁸ Bezprostředním účelem TPM je vytvořit dojem vysokého statusu a autonomie občanů státu a stabilizovat definici občana jakožto pracujícího, a tím následně podpořit legitimizaci povinnosti práce a dodržování pracovní kázně. Deklarace prezentující občany jako vysoce angažované na základě vlastního přesvědčení mohla být také použita za účelem aktivizace příkladem a působením na morální city.¹²⁹

4.2. Text 2: Josef Škrlant - Společenská práce za socialismu (1957)

4.2.1. Charakteristika období a hlavní události

Druhý analyzovaný text náleží do období charakteristického určitým zmírněním totalitních praktik a destalinizací. Podle Balíka a kol. (2006) oscilovalata léta mezi kvazi-totalitním a konzultativně-posttotalitním autoritativním režimem. Československý stát byl inadále vázán linií Sovětského svazu, kde se však po smrti J. V. Stalina stal po následujících pět let vůdčí osobností N. S. Chruščov.

Transformace sociální a ekonomické soustavy, započatá v předcházejícím období po nástupu komunistické vlády k moci, byla v zásadě dokončena a začaly se výrazněji projevovat narůstající problémy vyvolané přestavbou průmyslu a úpadkem zemědělské výroby. Nevyhnutelnost války s Američany se nepotvrdila, a přestože nadále existovala tendence postupovat ve stalinské politice přípravy na válku a překážet změnám, ekonomický tlak byl silnější. Na základě sovětského pokynu, který vytkl nereálné hospodářské plánování a přílišný důraz na těžký průmysl, byl také v Československu vyhlášen nový politický kurz, orientovaný na lehký průmysl, na zvyšování životní úrovně a dodržování zákonnosti. Reálně však proběhly změny pouze minimální, převaha těžkého průmyslu zůstala zachována,¹³⁰ dodržování zákonnosti zůstalo pouze deklarací a neustále kritizovaná mzdová nivelizace odstraněna nebyla.

¹²⁸ Zde je potřeba upozornit na to, že zatímco z Linhartova textu (1952a, 1952b) je cítit idealismus a přesvědčení, z Alexanderova (1951) větší instrumentalita a plochost.

¹²⁹ Viz použití v masových médiích.

¹³⁰ Tzv. „ocelová koncepce“ (zaměření na těžký průmysl) se pak objevuje znovu v letech 1957-1959 v době tzv. boje proti revizionismu.

V roce 1956 na XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu (KSSS) Chruščov vystoupil s kritikou Stalina (tzv. odhalení kultu osobnosti) a tím dal podnět k započetí procesu destalinizace. Sebekritika vedení KSČ však nepřinesla žádné výraznější změny. Událostipřítom mělydopad na důvěru v legitimitu vládyKSČ a diskuze o potřebných změnách se začaly rozbíhat i mimo její rámec. Na červnové Celostátní konferenci KSČ v roce 1956, kterou lze po smrti Stalina a XX. sjezdu KSSS, považovat za jednu z hlavních diskurzivních událostí, byla přijata řada usnesení o likvidaci byrokratizmu a změnách v řízení ekonomiky a odstraňování překážek rozvoje aktivity v podnicích.Sovětský model plánování i nadále zůstal v platnosti, došlo však k částečné decentralizaci ústředního řízení, k posílení důrazu na hmotnou zainteresovanost podniků i jednotlivců, ke změnám v systému řízení a plánování a ke mzdové přestavbě, jejímž cílem bylo zvýšit roli centrálně stanovených mzdových tarifů.

Po kratičkém uvolnění dochází koncem 50. let k opětovné snaze o důslednou kontrolunesenou ve jménu boje proti tzv. revizionizmu (tj. snaze revidovat myšlenky marxizmu-leninizmu). Boj proti revizionizmu prakticky znemožňoval jakékoliv snahy o zavedení kombinace plánování a tržního mechanismu, nepřipouštěl jakékoliv oslabení centralistického plánování a samosprávu výrobních podniků(Kaplan, 2000). Za revizionistické byly postupně označeny i pokusy o zásahy do centrálního řízení ekonomiky, které se původně zdály jako jediná opatření, která mohla mít určité uplatnění.

Období 50. let je pak završeno přijetím nové ústavy v roce 1960, podle níž „pracující lid Československa“ slavnostně prohlásil, že „společenské zřízení, za které bojovaly celé generace našich dělníků i ostatních pracujících a které měly od vítězství Velké říjnové socialistické revoluce před očima jako vzor, stalo se pod vedením Komunistické strany Československa skutečností i u nás.“ Ústava deklarovala dokončení výstavby socialismu.

4.2.2. Místo produkce a producenti

V druhé polovině 50. let začíná být problém pracovní motivace sice reflektován obnovující se psychologii práce, zájem však zatím zůstává pouze v rovině plánů a úkolů. Jedná se však o období, kdy je již etablován socialistický diskurz a kdy se již ve větší míře rozvíjí také československá produkce. Politická ekonomie je stále produkována autoritami v dané oblasti, uznanými vedením strany, což je dále podpořeno změnami ve školství. Analyzovaný text je vydán Vysokou školou politickou ÚV KSČ, založenou v roce 1953, která představovala nejvyšší stranickou instituci zajišťující produkci tzv. politických kádrů.

Odsouzení osobnosti Stalina se pak obecně projevuje absencí odkazů na Stalinovy teze. V analyzovaném textu pak dostává větší prostor naopak Marx, Lenin zůstává i nadále součástí, přidávají se citace MaoCe-tunga a zvláště se objevuje ÚV KSČ, který tak určitým způsobem nahrazuje autoritu Stalina. Z hlediska autorství pak má větší prostor sám autor, který odborným zpracováním tlumočí nová politická stanoviska přijatá na zasedání ÚV KSČ (srov. Škrlant, 1957: 50). Za bezprostřední adresáty lze tak označit oficiální expertní struktury, které mají recipovat změnu diskurzu či postupů řízení lidí v organizacích a dále ji distribuovat směrem k horním úrovním managementu.

4.2.3. Charakterizace textu

Společenská práce za socialismu (1957) je původní českojazyčný text politického ekonomy Vladimíra Škrlanta působícího na Katedře politické ekonomie Vysoké stranické školy při ÚV KSČ o celkovém rozsahu 123 stran. Jedná se o upravenou přenášku a osvětový tisk KSČ vydaný *Státním nakladatelstvím politické literatury n.p.* Text, jehož produkce je vyvolána nastoupením nového směru v politice, je tak stále součástí mechanismu distribuce politiky jedné strany.

Obálka publikace je bez ilustrace, pastelové zelenožluté barvy, s malým, symbolicky neutrálním, ozdobným motivem. Analyzovaná část textu zahrnuje kapitoly *Společenský charakter práce za socialismu* (5-21), *Společenské podněty k práci za socialismu* (21-38), *Socialistická kooperace práce* (38-46), *Charakter řízení a pracovní kázně v socialistické výrobě* (46-56), *Zdroje růstu produktivity společenské práce a vliv socialistické organizace práce na růst společenské produktivity práce* (116-120).

4.2.4. Jazykové charakteristiky fragmentu

Slovník analyzovaného fragmentu odráží transformaci původní struktury oficiálně používaného totalitního slovníku. Navazuje na původní text a obsahuje tak prvky známé z původního diskurzu, zároveň volí nové způsoby jako např. odsunutí určitého obsahu z, a umístění nového obsahu do centra pozornosti. To se projevuje rozvedením vybraných původních tezí při zachování ostatního obsahu předlohy. Producent tak potvrzuje, že respektuje původní diskurzivní obsah, odsouvá však původní argumentační linii stranou a vyjímá téma, které potřebuje akcentovat.

Významně je oslabeno používání militantního slovníku (ale zcela nechybí, např. „boj o novou pracovní disciplínu“, „boj proti starému myšlení“), dochází k jeho zcivilnění a zevšednění. Podobně jsou omezeny expresivní lexémy, a přestože je

dualismus „kapitalistický“ X „socialistický“ i nadále platný (zůstává „práce na vykořisťovatele“, „nucená práce“, „kázeň hladu“ atp.), hlavní důraz se soustřeďují na vnitřní problémy socialistické organizace práce. V použitém slovníku je patrná snaha odlišit jej od západního, což je sice rys socialistického slovníku jako celku, nicméně zde lze poukázat na to, že ve sledovaném období dochází k určitému přiblížení k západní praxi, proto zde tato snaha dostává nový výraz.

Změna kurzu se odráží také v tom, že jsou častěji používány nové (nebo nově uchopené) výrazy jako je „řízení“, „samostatnost“, „funkce“, „systém“, „organismus“, „ekonomika“, „výroba“, „podnik“, „neantagonistické rozpory“, „lidé“, „jednotlivec“, „individuální“, „vlastní“, „potřeba“, „zájem“, „hmotný zájem“, „mzda“, „růst životní úrovně“.¹³¹ Velmi často jsou stále používány pojmy „společnost“, „společenský“; „socialismus“, „socialistický“.

Opakování zůstává, nicméně je také oslabeno a především je jednoznačně pozorovatelné, že se přesouvá na jiné téma. Opakují se tak kolokace jako je „společenský zájem“, „hmotné podněty“, „materiální zájem“, „hmotná zainteresovanost“, „objektivně nutný“, „socialistická výroba“. Typické výrazy jako „pracovní iniciativa mas“, „společenská práce“, „široká účast pracujících“, „produktivita“ tvoří nadále častou součást výraziva analyzovaného fragmentu.

Stále časté je i opakování celých větných celků v různých obměnách, opět s tematickou změnou: „Hmotný zájem na výsledcích vlastní práce má nutně každý jednotlivec proto, že práce za socialismu zůstává prostředkem k životu.“ (Škrlant, 1957: 24); „Otázku společenských podnětů k práci nelze zjednodušit tak, že je to vždy vlastní zájem obživy, který nutí lidi pracovat. Je sice pravda, že vlastní hmotný zájem je základní silou, která nutí lidi k práci; pokud je práce ve společnosti prostředkem k životu, pracují lidé proto, aby získali prostředky nezbytné k vlastní obživě.“ (Škrlant, 1957: 21) atp.

Text je živější a více komunikuje se čtenářem (autor pokládá otázky, na které podává odpověď), což koresponduje s formátem přednášky, která byla podkladem publikovaného textu. Shrnující teze, které autor pokládal za důležité vyzdvihnout po argumentaci, jsou pak zdůrazněny kurzívou („*Hmotný zájem na výsledcích vlastní práce má nutně každý jednotlivec proto, že práce za socialismu zůstává prostředkem k životu, jak již bylo řečeno.*“ Škrlant, 1957: 24; kurzív zdroj; „*Pracovní disciplínou rozumíme podřízení se*

¹³¹ Pojmy „organismus“, „systém“ a „funkce“ také ukazuje na recepci funkcionalistického paradigmatu.

každého pracovníka nutnému systému organizace společenské práce, podřízení se vůli řídicích orgánů výroby.“ Škrlant, 1957: 53; kurzíva zdroj).

Oslabena je také citace autorit, přestože zcela nechybí (zcela ovšem chybí citace Stalina), nápadně se mění forma. Ve Škrlantově textu již Lenin nepromlouvá přímou řečí a neprovolává hesla, naopak se civilněji, nerevolučně a v minulém čase např. „zabýval problémy“ nebo „zdůrazňoval“. Popřípadě je Leninovo jméno uvedeno v poznámce pod čarou a ocitována pouze teze, čímž je od ní původní mluvčí oddělen a vystupuje tak jako všeobecně platná, aniž by bylo nutné její kredit zvyšovat autoritou. Klasikové tak již přímo nezasahují do aktuálně konstruovaného diskurzu, jakoby jejich osoba aktuálně existovala. Je k nim zaujat odstup, který je posouvá více po pozice historických autorit. Bezprostředně naopak vystupuje politický orgán ÚV KSČ či jednoduše strana. V textu se také neobjevují hesla a institucionalizovaná zvolání s cílem vyvolat dojem masové vůle typu „Kdo nepracuje, ať nejí“, objevuje se naopak civilnější např. české přísloví „Bez práce nejsou koláče“ (Škrlant, 1957: 5).

Oproti textu Alexandrovova lze zaznamenat znatelný rozdíl ve struktuře textu a revizi obsahů. Přestože některé části působí jako poskládané z floskulí a určitá šablona je zachována, jedná se o osobitější, pestřejší a bohatší text.¹³² Působí odborněji, více zapojuje filozofickou perspektivu, podává komplikovanější obraz, polemizuje s některými tezemi, více vysvětluje, problematizuje, navrhuje řešení. Je tak oslabena manifestační či deklarační funkce textu a objevují se prvky praktického řešení.

4.2.5. *Teorie pracovní motivace*

Základní teoretický rámec marxismu-leninismu zůstává, nicméně dochází ke změně konstrukce některých hlavních pojmů a k přesunutí důrazu. V konstrukci kategorie práce se projevuje zcivilnění, když Škrlant (1957: 5) již v první, úvodní kapitole podpoří nezbytnost práce lidovou moudrostí: „Známé české přísloví praví, že bez práce nejsou koláče. To je samozřejmá věc, platná pro všechny časy.“ Dochází také k odklonu pojetí práce především jako fyzické či dělnické a k problematizaci rozlišení mezi produktivní a neproduktivní prací. Z hlediska marxistické politické ekonomie je podle Škrlanta (1957: 7) nutno se zabývat především produktivní prací, tj. výrobní činností lidí vytvářející

¹³² Což je ovšem rys, s nímž se lze setkat i u jiných československých autorů také v první polovině 50. let.

materiální užitné hodnoty, za důležité však považuje také další oblasti jako je administrativa, kultura, zdravotnictví nebo armáda.¹³³

Co se týče hlavních kategorií, především se problematizuje, transformuje a rozpadá původní rovnice *společnost = pracující = stát*. Na jedné straně dochází k rozlišení několika typů subjektů. Více se individualizuje, do centra pozornosti se dostává jednotlivec a jeho zájem, dále se objevují „jednotlivé skupiny pracujících“ a „podnik“. Je přitom reflektováno, že tyto subjekty mají své specifické zájmy, které se mohou dostat do konfliktu se zájmy společnosti.¹³⁴ Použití pojmu „pracující“ je omezen na minimum, což poukazuje na jeho zproblematicování. Hovoří se o „lidu“, „lidech“, „jednotlivcích“, „podniku“ a „skupinách“ (objevuje se napříč celým textem). To signalizuje reflexi různých zájmových skupin a vnitřní diferenciaci společnosti.

Různorodost zájmů a jejich nesoulad či kontrapozice, která se tak stává jedním z hlavních témat analyzovaného textu, je však diskurzivně řešena jako „neantagonistický rozpor“ (tedy něco jako neprotichůdná protichůdnost; nominační strategie je zde založená napostupu, kdy je jedno slovo opsáno cizím pojmem), který je charakterizován jako „objektivně nutný“.¹³⁵ Zdůrazňuje se, že zájmy individuální, podnikové a celospolečenské nelze mechanicky ztotožňovat.

Škrlant však zároveň velmi dbá na to, aby nebyla zpochybněna jednota všech zainteresovaných subjektů, a činí tak prostřednictvím pro socialistický diskurz typické konstrukce společného zájmu (Škrlant, 1957: 27): „Zájem jednotlivce, podniku, jednotlivých společenských tříd a zájem celé socialistické společnosti jsou v podstatě totožné, tvoří vzájemnou dialektickou jednotu.“ Zároveň to však podle Škrlanta (tamtéž) neznamena, že každý individuální zájem je absolutně a automaticky v souladu se zájmem společnosti. Tento postup umožňuje nezpochybnit původní diskurz a zároveň postavit do centra pozornosti zájmy jednotlivých skupin.

Výklad „rysů práce za kapitalismu“ i nadále opisuje tradiční strukturu. V případě výkladu socialistické povahy práce se objevuje komplikovanější přístup, směřující

¹³³ Původní důraz na dělnictvo mohl mít nejprve za cíl aktivizovat tu skupinu lidí, která bude nejvíce slyšet na revoluční rétoriku. Posléze, kdy vládnoucí garnitura zahrnuje do své řídicí činnosti také všechny ostatní skupiny, přibližuje se rétorikou širší profesní skladbě.

¹³⁴ Vedení podniků si tak vytvořilo již jistou autonomii a uplatňuje takové strategie, které jsou za daného ekonomické prostředí pro ně výhodné, jako je snaha o co nejnižší plán výroby nebo vytváření tzv. skrytých rezerv.

¹³⁵ Výraz *objektivně nutný* působí v textu jako zaklínadlo, pravidelně rytmičuje text, zřetelně je nadužíván. Odkazuje to k potřebě zakotvit tvrzení v obecně platné teorii, která zůstává platná i poté, co klasici odpustili výlučné místo v diskurzu jako přítomné hlasy.

k nastolení většího prostoru pro téma rozdělení společenského produktu mezi jednotlivé zainteresované subjekty. Je tak např. rozváděna charakteristika práce za socialismu jako „nutné“ (tj. že všechna práce, která se uskuteční, je nutná pro existenci jednotlivce a celé socialistické společnosti) a přikládána větší pozornost identifikaci vztahů mezi jednotlivcem, společností a podnikem z hlediska jejich potřeb a zájmů.

V konstrukci TPM se začíná více vyčleňovat a explicitně reflektovat existence různých podnětů, které na výkon práce mohou mít vliv. Pojem „motiv“ či „motivace“ Škrlant nepoužívá, zůstává u „podnětů“ a „sil“. Výklad se přitom snaží vystavět pro materiální podněty legitimní pozici a postavit je jako hlavní problém. Typicky se hovoří o „hmotné zainteresovanosti“, „hmotném zájmu“, „materiálním zájmu“ (masivní výskyt variant napříč textem), teoreticky znamenající i jiné typy kompenzace, než je peněžní.¹³⁶ Nejprve je tradičně odlišen hmotný zájem v kapitalismu a socialismu,¹³⁷ a následně zdůrazněn hmotný zájem jako objektivní vlastnost každého jednotlivce (Škrlant, 1957: 24; kurzíva zdroj): *„Hmotný zájem na výsledcích vlastní práce má nutně každý jednatel proto, že práce za socialismu zůstává prostředkem k životu.“* Škrlant přitom staví výklad velmi civilně. Říká: „U lidí nutně vzniká otázka: Co mi přinese práce, kterou vykonávám pro společnost?“

Důležitým rysem výkladu je neustálé napětí mezi společenskými (resp. morálními) a materiálními podněty. Autor se totiž snaží udržet spojení mezi zájmem společnosti a jednotlivce, resp. udržet celek altruistických a egoistických aspektů, jehož kompaktnost je snahou o změnu diskurzu ohrožena. Je uznáno, že jednotlivé subjekty mají osobní materiální zájmy, které mohou legitimně sledovat, ale je jim ale zároveň uložena povinnost, uvádět je do souladu se zájmy společnosti. Zájmy společnosti jsou přitom prezentovány jako zájmy jednotlivce - společný materiální zájem všech členů socialistické společnosti totiž „existuje objektivně, i když si jej ještě všichni pracující zcela neuvědomují“ (Škrlant, 1957: 33). Tento všelidový materiální zájem společnosti je pak prezentován (opět v tradiční linii) jako „rozhodující podnět“ v rozvoji socialistické výroby (Škrlant, 1957: 26).

¹³⁶ Že je na mysli především mzda a že jde jednoduše řečeno o to, dostatečně lidem za práci zaplatit, lze odvodit z jiných vyjádření, viz např. Škrlant (1957: 35), kde se hovoří o mzdových fondech a zvyšování peněžních příjmů ve společnosti.

¹³⁷ Za kapitalismu absentuje hmotný zájem společnosti jako celku. Je zde pouze hmotný zájem kapitalistické třídy na jedné straně a hmotný zájem dělnické třídy na straně druhé. Jedno přitom vylučuje druhé, formát hry s nulovým součtem je zachován.

Škrlant často položené teze následně oslabuje.¹³⁸ Signifikantní je již otevření této problematiky (Škrlant, 1957: 21): „Otázku společenských podnětů k práci nelze zjednodušit tak, že je to vždy vlastní zájem obživy, který nutí lidi pracovat.“ Následuje kritika (1957: 34-38) přeceňování hmotné zainteresovanosti, resp. názorů „některých pracovníků“, kteří se domnívají, že vzhledem k velkému významu hmotné zainteresovanosti jsou peníze univerzálním lékem, a zdůrazňuje význam „revolučního uvědomění mas“. Zdůraznění velké úlohy ekonomických podnětů, nesmí podle Škrlanta (1957: 33) vést k podceňování uvědomění lidí. Nechybí tak deklarace o zvyšujícím se uvědomění stále větší části „pracujících“,¹³⁹ které se projevuje v socialistickém soutěžení, ve zlepšovatelském hnutí nebo v dobrovolné pracovní disciplíně.

A pokračuje (1957: 34): „Socialistické soutěžení by přestalo existovat, jestliže by se mělo rozvíjet jen na základě uvědomění lidí, bez současného uspokojování jejich individuálních hmotných zájmů. V socialistickém soutěžení se zdaleka ne vždy projevuje uvědomění lidí, vědomí nutnosti zvyšovat produktivitu práce a pracovat novým způsobem. [...] Nový poměr k práci, socialistické soutěžení, dobrovolná pracovní disciplína se tedy nebudou rozvíjet, nebude-li správně využíváno individuálního hmotného zájmu, nebude-li co nejtěsněji spojován se zájmem společnosti.“

Tímto zpochybňováním výlučnosti materiálního zájmu a zároveň nastolením jeho nevyhnutelnosti je vlastní hmotný zájem ukázán jako legitimní a po zhodnocení dalších z „rozmanitých sil podněcujících rozvoj výroby“ může být uveden do centra pozornosti. Posun ve výkladu je přitom řešen obraty odkazující k všeobecně přijímané zkušenosti: Podle Škrlanta (1957: 29) nelze vycházet pouze z celospolečenských zájmů a „popírat“ existenci individuálních a podnikových zájmů. „Jak je známo“, podceňování individuálních bezprostředních hmotných zájmů v praxi socialistické výstavby podlamuje podle Škrlanta (1957: 24) zájem lidí na zvyšování výroby, čímž je brzděn rozvoj pracovní iniciativy. Za hlavní motiv k pracovní činnosti pak není označena vlastní tvůrčí potřeba pracovat a snaha co nejvíce pro společnost vykonat, nýbrž získání prostředků k obživě.

Škrlant tak neustále balancuje mezi důrazem na hmotnou zainteresovanost a důrazem na uvědomění lidí, odmítá oba přístupy pojímat jako soupeřící. Naopak se je snaží udržet jako bezkonfliktní a nevylučující se, konstruuje je jako symbiotické či kooperativní.

¹³⁸ Jednou z taktik změny diskurzu je právě vyslovení souhlasu s tradičním tvrzením, které je následně oslabeno novou formulací obsahující pouze vybrané elementy tradičního tvrzení. To umožňuje začít rozvíjet požadované téma, aniž by došlo k jasnému rozchodu s původními tezemi.

¹³⁹ Použití pojmu „pracujících“ je často právě v souvislosti s potvrzením tezí původního diskurzu.

Uvědomění a hmotný zájem jakožto dva hlavní propojené aspekty podněcující jednotlivce k práci se podle něho stávají mocnou společenskou silou v rozvoji výroby, jaká dosud v dějinách neexistovala, skrývající ohromnou účinnost, nemyslitelnou v kapitalistické společnosti.

Změna přístupu se odráží v hledání příčin nízké produktivity. Škrlant (1957: 34) původní tezi o přežitcích kapitalismu výslovně nevyvrací: „Často se příčiny tohoto jevu hledají v přežitcích kapitalismu ve vědomí lidí. Vědomí lidí se opoždí za jejich novým postavením v socialistické výrobě. Lidé již pracují na svém a pro sebe, avšak často jednají tak, jako by ještě pracovali na kapitalistu. Projevuje se to ve snaze co nejméně pro společnost vykonat, ale co nejvíce od společnosti získat, v porušování pracovní disciplíny, v ničení a rozkrádání socialistického vlastnictví atd. Různé pracovní návyky, které v lidech vypracoval kapitalistický systém, se v nich udržují ještě dlouho po vítězství dělnické třídy nad kapitálem.“ Je však patrné, že potřebuje téma posunout k problému špatně instrumentalizované hmotné zainteresovanosti. O tom svědčí již to, že v citaci to již nejsou jednotlivci, kteří mají ono opožděné vědomí, ale „lidé“, kteří prostě „často“ jednají, jakoby nedošlo k osvobození jejich práce.¹⁴⁰ Koncept práce „pro sebe a pro společnost“ spojený s vysokou angažovaností se tak rozpadá, přestože je i nadále udržován.¹⁴¹

Škrlant (1957: 24) tak také vysvětluje, že příčina hmotného zájmu lidí je v ekonomice společnosti a ve společenských podmínkách práce lidí a nelze jej hodnotit jako přežitky kapitalismu. Příčina nedostatečné pracovní iniciativy není ale v tzv. „objektivních podmínkách socialistického způsobu výroby“ (ta nesmí být zpochybněna), nýbrž v „nedostatecích řízení a plánování výroby, ve stupni poznání ekonomických zákonů, v nedostatečném a ne vždy ekonomicky účinném systému hmotné zainteresovanosti, v byrokratismu“ (Škrlant, 1957: 37).¹⁴²

¹⁴⁰ Zde je vidět opět důsledek typicky vágní definice pojmů, zde konkrétně pojmu „materiální podmínky“: zatímco dříve bylo prohlašováno, že byly především vytvořeny materiální podmínky pro to, aby se práce stala hlavní potřebou (člověk již nepracuje na kapitalistu), nyní tyto podmínky sice jsou také (člověk již nepracuje na kapitalistu), ale vlastně zároveň ještě nejsou (práce je ještě stále prostředkem k obživě).

¹⁴¹ Typické je nekritické převzetí některých východisek, které je ostatně dané nastoupenou cestou politiky, z níž se obtížně sestupuje. Zpochybnění konceptu práce „pro sebe a pro společnost“ by znamenalo revidovat celý systém.

¹⁴² Witz a Hromada (1955) ještě hodnotí lenost jako „přežitek nesvobodného poměru k práci“. O deset let později se Kalenská (1965) stále potýká s „přežitky minulosti“, které nemůže prostě jednoduše ignorovat; uvádí: „V teorii i praxi byly však dlouhou dobu otázky pracovní kázně idealizovány, [...] dovozovalo se, že nedostatky v pracovní kázni se vyskytují jen ojediněle jako projevy nesvědomitých jedinců a že příčinou těchto nedostatků jsou pouze přežitky minulosti v myslích lidí, [...] úroveň pracovní kázně je ovlivňována ještě celou řadou dalších významných faktorů.“

Jedním z důležitých rysů analyzovaného textu druhého období je tak problematizace socialistické organizace práce, která se stává východiskem pro nutnost nastolení změny. Vyzdvíženo je potýkání se s pozůstatky živelně se rozvinuvší kapitalistické ekonomiky,¹⁴³ projevující se „zejména“ v dělbě práce. Toto zdůraznění umožňuje při hledání příčin nedostatečnosti produktivity práce přesunout pozornost z jednotlivce jako výjimečného případu na povahu pracovních postupů, řízení nebo úrovně dosažených znalostí. V důsledku dosud omezených pracovních podmínek a znalostí, jejichž aplikací by bylo možné tyto podmínky transformovat, je podle Škrlanta (1957: 19) značná část lidí nucena vykonávat stále tutéž práci, i když jde o práci, která plně neumožňuje rozvoj všech duševních schopností. Existuje tak pořád velký rozdíl mezi manuální a nekvalifikovanou prací na jedné straně a kvalifikovanou a duševní prací na straně druhé. To podle mluvčího problematizuje také přeměnu práce v první životní potřebu, k níž proto zatím nedochází.

Změna přístupu se konečně odráží také v navrženém řešení: zkvalitnění hospodářsko-organizátorské činnosti státu, stále dokonalejší poznávání a uplatňování ekonomických zákonitostí v hospodářské praxi (tamtéž). Škrlant apeluje, a to na základě usnesení celostátní konference strany z roku 1956 a usnesení plenárních zasedání ÚV KSČ z února 1957, na vytvoření systému opatření v oblasti odměňování práce, řízení a plánování výroby. Tato opatření mají zajistit (v rámci dlouhodobého procesu) spojení zájmu jednotlivce a podniku (a společnosti jako celku) tak, aby tyto spojené zájmy podněcovaly rozvoj výroby (Škrlant, 1957: 28; kurzíva zdroj): *„Čím těsněji je spojen zájem jednotlivce a podniku s tím, co je nezbytné pro rozvoj celé společnosti, tím větší silou žene tento zájem socialistickou výrobu kupředu.“*¹⁴⁴

Je tedy potřeba „ekonomicky správně zaměřit pracovní iniciativu“ a všestranně uplatnit hmotnou zainteresovanost jednotlivců i podniku na co nejefektivnějších výsledcích jejich práce pro společnost (Škrlant, 1957: 117). Je to pak nedostatečná nebo nesprávně zaměřená pracovní zainteresovanost, která je podle Škrlanta (1957: 55) „živnou půdou“, ze které vyrůstá nekázeň a narušování pracovního procesu (nedodržování pracovní doby, absence, fluktuace, špatné plnění pracovních úkolů). Následuje kritika současného způsobu

¹⁴³ Škrlant používá Marxovu tezi o „mateřských znaménkách“ kapitalismu, které na sobě nese rodící se socialistická společnost.

¹⁴⁴ Některá Škrlantova vyjádření působí jako domácí cvičení na téma „vytvořte větu, která bude obsahovat následující prvky.“

odměňování (nesprávné formy mezd, nedostatečná pobídkovost prémiových systémů, aj.) a zdůraznění potřeby nového tarifního systému.¹⁴⁵

Škrlant (1957: 49) vyslovuje požadavek vytvořit správné formy řízení, které by umožňovaly spojit centrální řízení s co nejširší účastí lidí v řízení výroby a s maximálně účelnou samostatností podniků. Je přitom vysloven požadavek, aby konkrétní formy řízení národního hospodářství uplatňovaly principy demokratického centralismu, a zároveň ujištění, že centralismus není překážkou pro rozvoj výrobní iniciativy podniku a že zásada jediného vedoucího předpokládá podíl „širokých mas“ na řízení výroby (Škrlant, 1957: 117).¹⁴⁶

V souhlasu s celkovou strategií konstrukce motivačních činitelů zůstává i nadále v platnosti ideologická práce jakožto nástroj zvyšování uvědomění lidí. Zvláště pak co se týče zvýšení uvědomění si jejich „skutečného zájmu“ (Škrlant, 1957: 33). „Růst uvědomění, vytváření nového poměru k práci“ je podle Škrlanta (1957: 35) obtížný a dlouhotrvající proces, který je zpomalován přežitky v myslích lidí. Správné zaměření na hmotný zájem může tyto rozšířené, maloměšťácké a individualistické názory všeho druhu, „které v lidech vypěstovala kapitalistická společnost“ a které „nepřestávají bujet ve vědomí lidí ještě dlouho po vítězství revoluce“ odstranit (Škrlant, 1957: 35-36): „Síla zvyku milionových mas je nestrašlivější silou, zdůrazňoval V. I. Lenin. Socialistický vztah k práci se může vytvářet jen při správně uplatňované individuální hmotné zainteresovanosti a v procesu ideologického boje proti všem pozůstatkům odumírající kapitalistické společnosti.“

Součástí motivačních mechanismů tak dle deklarace zůstává i nadále formování vnitřních postojů, resp. zvyšování kognitivní a morální úrovně jednotlivců. Cílem ideologické práce je ale zvláště identifikace jednotlivce s organizací či společností, kdy zájmy, když ne stejné, jsou v alespoň souhlasu. Řešení je však viděno zvláště v oblasti finanční kompenzace.

Se změnou kurzu dochází také v posunu důrazu na pracovní kázeň. Předně se pozornost soustředí zvláště na problém kooperace práce a na plánovité,

¹⁴⁵ Zdůrazněn je také ekonomický význam cen produktů, kdy cena není jen evidenčním činitelem, ale ovlivňuje hmotnou zainteresovanost podniku.

¹⁴⁶ Přílišný centralismus, který byl podle Škrlanta (1957: 49) nutný v počátcích, se prý nyní stává brzdou a problémem se stává byrokratismus. „Přítom nejde o to,“ vyjednává Škrlant (1957: 117) pozici novému přístupu, „že by se základní principy dosavadního způsobu řízení ukázaly v průběhu vývoje jako zásadně nesprávné. Nejde o odstranění principů demokratického centralismu při řízení socialistické výroby. Naopak je třeba ještě důsledněji využívat těchto zásad, ovšem pomocí nových forem řízení.“

centralizovaného řízení výroby.¹⁴⁷ Hlavní teze pojící se k pracovní kázni, tak jak ji bylo možno zaznamenat u Alexandrovova, zůstávají sice v platnosti, nemají však stejnou údernou sílu a dostávají méně prostoru. Jde civilněji zvláště o „podřízení se vůli řídicích orgánů výroby“, přičemž základní charakteristiky, jako je rostoucí uvědomělost a dobrovolnost (kdy naproti tomu opět zazní Leninova „kázeň hladu“ a ekonomické donucení charakteristické pro kapitalismus), je dána opět do souvislosti s hmotným prospěchem (Škrlant, 1957: 55): „Typickým rysem socialistické pracovní kázně je dobrovolnost a uvědomělost. Lidé se dobrovolně podřizují jednotné vůli tak, jak si stále více uvědomují, že je to nutné pro jejich vlastní hmotný prospěch.“

Nadále je ponecháno v platnosti použití „určitých sankcí, určitého donucení s výchovným cílem“ (Škrlant, 1957: 56), upevnění pracovní kázně je však závislé zejména na správném řízení výroby a v systému odměňování práce.

4.2.6. Argumentační linie

Argumentace je sofistikovanější, propracovanější a věcnější. Nařizovací dikce je oslabena, výraznější je potřeba vyargumentovat pozici pro hlavní téma hmotného zájmu a prosadit pragmatičtější perspektivu. Zopakování původního narativu o vyvedení pracujících z těžkých podmínek kapitalismu a o nastolení socialismu, který napravuje podmínky pro lidskou práci, se do jisté míry jeví jako úlitba etablovanému diskurzu, jako to, co je nutné říci, aby se následně mohlo vyjmout téma, které má být předmětem zájmu.¹⁴⁸ Zároveň je patrná snaha výklad promýšlet a nalézat v teorii nějakou logiku. Hlavní linii argumentace lze shrnout následovně:

- 1) Socialismus umožnil nové podmínky pro práci, ale práce ještě zůstává prostředkem k životu, což je důležitou vlastností práce za socialismu. Socialistická ekonomika ještě nevytváří pro přeměnu pojetí práce ve společnosti dostatečné materiální předpoklady, protože se musí vypořádat s dědictvím kapitalismu.
- 2) Společnost je podmínkou rozvoje jednotlivce. Jednotlivec se nemůže rozvíjet na úkor ostatních. Vytvořená hodnota se využívá jednak pro potřeby jednotlivce (mzda) a druhá pro potřeby společnosti. Rozdělování výsledků produkce podle práce zajišťuje hmotnou zainteresovanost.

¹⁴⁷ Řízení je charakterizováno jako „funkce společenské práce“ (Škrlant, 1957: 47), což je stejné jako za kapitalismu, kde je řízení navíc ještě funkcí kapitálu.

¹⁴⁸ Opět lze klasifikovat jako nutnost producenta vyrovnat se s nastoupeným směrem, který se (z řady důvodů) špatně mění.

- 3) Není to jen hmotný zájem, který nutí lidi pracovat. Hmotný zájem má ale nutně každý jednotlivec proto, že práce za socialismu zůstává prostředkem k životu. Hlavním podnětem k práci lidí je jejich vlastní hmotný zájem. Tento hmotný zájem je jiný, než v kapitalismu, kde absentuje hmotný zájem společnosti jako celku.
- 4) Ve společnosti existují ale jednotlivci, skupiny, podniky, které mají vlastní zájmy. Tyto zájmy jsou v podstatě totožné se zájmy společnosti, tvoří vzájemnou dialektickou jednotu. Je mezi nimi ale neantagonistický rozpor.
- 5) Důvodem toho, že se pracovní iniciativa mas rozvíjí nedostatečně, je povaha dělby práce, nedostatky v řízení a plánování výroby, ve stupni poznání ekonomických zákonů, nedostatečný nebo ekonomicky neúčinný systém hmotné zainteresovanosti, byrokratismu.
- 6) Pracovní disciplína je nutná, jednotné vedení je nutné. Lidé se podřizují dobrovolně tak, jak si stále více uvědomují, že je to nutné pro jejich vlastní hmotný prospěch.
- 7) Nekázeň a narušování pracovního procesu pochází z nedostatečné nebo nesprávně zaměřené pracovní zainteresovanosti. Při vytváření socialistické pracovní kázně má mimo jiné významnou úlohu zvláště správně používaný systém hmotné zainteresovanosti.
- 8) Význam hmotné zainteresovanosti je potřeba posílit.

Analýza argumentační linie ukazuje, nakolik se text Škrlantův odlišuje od textu Alexandrovova.¹⁴⁹ Jde o zcela jiný postup, kdy je hlavním cílem posílit prvek finanční kompenzace. Oslaben je důraz na občany jako na politického činitele, což odpovídá etablování vlády strany i diskurzu. V úvodu tak do popředí není dán důraz na revolučnost a politický moment, nýbrž na samozřejmost práce.¹⁵⁰ Argumentačními postupy je učiněna výměna pozice hlavních motivačních faktorů: původní vědomí transformované změnou výrobních vztahů ztrácí hlavní pozici a na jeho místo se dostávají materiální stimuly. Specificky je rozehráván výklad o různosti zájmů a potřebě materiálních podnětů. Posilování pracovní kázně je nahrazeno posilováním pracovní iniciativy a jako východisko

¹⁴⁹ Resp. textu Ljapina, který je i vzhledem k argumentační linii analogický textu Alexandrovova.

¹⁵⁰ Alexandrov svůj text otevírá monumentálně a slavnostně formulovaným prohlášením o tom, jak Velká říjnová socialistická revoluce poprvé po staletích nevolnické práce pro vykořisťovatele otevřela před pracujícími možnost práce pro sebe (Lenin in Alexandrov, 1951: 7). Škrlant (1957: 5) začne velmi suše: „Problémy společenské práce a její produktivní účinnosti v socialistické výrobě jsou důležitou oblastí ekonomie socialismu.“ a zařadí české přísloví s koláči.

pro prosazení hlavního tématu, tj. posílení hmotné zainteresovanosti, zde figurují vnitřní problémy socialistické ekonomiky (nerozvinutost, špatné řízení, špatný motivační systém).

4.2.7. Závěr - změna diskurzu

Druhý analyzovaný text zachycuje snahu o změnu již etablovaného diskurzu, zahájenou změnou politického kontextu, odsouzením stalinismu a jistým uvolněním totalitní vlády. Text, který je již původní československou produkcí, je stále součástí mechanismu distribuce politiky jedné strany. Zatímco však první analyzovaný text spadá do procesu implementace sovětského vzoru a je charakteristický sumou deklarací s důrazem na inscenovanou polemiku se socialistickou konstrukcí kapitalismu, druhý obsahuje poměrně výraznou problematizaci socialistických podmínek a centrem textu se stává zvláště polemika uvnitř socialistického diskurzu.¹⁵¹

V této polemice jde na jedné straně o to, nezpochybnit správnost marxisticko-leninistického diskurzu (a tedy věrohodnost politiky strany), ale zároveň se vymezit vůči původnímu stalinistickému diskurzu a nastolit problém pracovní motivace serióznějším způsobem. Autor se však zároveň snaží vymezit tendencím, které by zpochybnily jeden z principů, na němž je postavena teorie o vývoji společnosti, a to význam vědomí člověka v procesu socialistické transformace. Vedle vnějšího antidiskurzu kapitalistického lze tak identifikovat vnitřní antidiskurz stalinistický a revizionistický.¹⁵² Dichotomie „socialistický“ X „kapitalistický“ se přitom zdá vystupovat spíše jako utvrzení návaznosti na původně zavedený diskurz.

Škrlantův výklad je oproti Alexandrovovu charakteristický zapojením filozofického výkladu (větší odkaz na Marxe) a zdůvodňováním, větší osobitostí a vyloučením Stalina z citovaných autorit. Oproti původnímu diskurzu, který zdůrazňoval uvědomělost, je zacílen především na vystavění pozice hmotné zainteresovanosti. To je doprovázeno změnou slovníku, konstrukce hlavních kategorií i změnou argumentační linie. Charakteristická je problematizace rozpad původní rovnice *společnost = pracující = stát*, zcivilnění, ztráta údernosti a revolučnosti. Projevuje se oslabení důrazu na „pracující“, do popředí se dostávají „lidé“, „jednotlivec“, „podnik“ a jejich zájmy.

¹⁵¹ Srov. Mlejnek (2015: 12, 34).

¹⁵² Sommer (2010: 115) uvádí, že v oblasti ideologie po roce 1956 byl patrný rozpor mezi počínající a oficiálně požadovanou destalinizací a snahou udržet tento proces v určitých hranicích, aby nedošlo k delegitimizaci nejen stávajícího stranického establishmentu, ale i komunistického politického projektu jako takového.

Z hlediska motivačních faktorů zdůrazňuje Alexandrovův text především podněty plynoucí z politickoekonomické transformace působící na změnu vědomí člověka a na jeho postoj k práci. Tyto podněty sice nejsou v druhém textu zpochybněny, je však konstatováno, že úroveň rozvoje socialistické ekonomiky a trvání pozůstatků kapitalismu neumožňují tyto motivy efektivně využít. Slabší pracovní motivace (vyjádřená obratem, že práce se ještě nestává první potřebou) již tak není určena jako výlučně mentální či morální zaostalost v jinak příhodných socialistických podmínkách jako u Alexandrovova, nýbrž jako problém vyskytující se v podmínkách organizace práce (úroveň dělby práce, charakter pracovních postupů), který se nestihl transformovat do požadované podoby.

Hlavním rysem tak je argumentace ve prospěch finanční kompenzace s odkazem na materiální zájem jako významné síly účinné v dosavadních podmínkách. Je však zdůrazněno propojení společenských (a tedy morálních) stimulů s materiálními. Do centra pozornosti je tak postaven vlastní hmotný zájem, přestože ihned následuje požadavek, aby individuální zájem byl podřízen zájmům celé společnosti, resp. aby oba zájmy byly co nejtěsněji spjaty. Význam výchovného zvyšování kognitivních schopností a morální odpovědnosti, které se má uskutečňovat ideologickým působením, je u druhého textu sníženo, přestože stále uváděn jako jeden z důležitých faktorů. Zatímco v prvním textu je motivačním prvkem, jako je veřejné uznání a tresty, dáno poměrně dost prostoru, do výkladu druhého textu nejsou zahrnuty, resp. jsou řešeny jednou zmínkou o možnosti použití určitých sankcí a donucení. Vyjadřování uznání vyznamenáním a nespokojenosti trestáním není na (diskurzivním) pořadu dne. V druhém textu jde tak vlastně o obsahové zúžení tématu motivů a motivátorů na vnější ekonomický stimul a rozšíření problému na oblast řízení.

Přestože povinnost práce a povinnost pracovní kázně zůstávají stabilními prvky diskurzu, není na ně v pozdějším Škrlantově textu položen hlavní důraz. Škrlant naplní návaznost na původní diskurz teoretickým (ideovým) vymezením socialistické pracovní kázně (co je socialistická pracovní kázeň, v čem se liší od kapitalistické, jaký význam má v řízení výroby), zdržuje se však pro první text typických revolučních zvolání. Velký prostor naopak dostává požadavek na změnu ve způsobu řízení, které u Alexandrovova není předmětem kritiky. Okrajovým se stává vlastně všechno, co bylo původně položeno jako hlavní obsah.

Je přitom patrné, že nastolení nového tématu vyžadovalo vypořádání se s původní stylizací TPM. Navenek se tak nový text snaží čtenáře přesvědčit, že nedochází k revizi původního učení, nýbrž pouze o jeho rozvinutí, o dodání důrazu na to, co tam přece jen již

původně v nějaké formě bylo. Jestliže první text vyjadřuje snahu nastolit specifická pravidla diskurzu (zvláště vymezit oblast legitimacy a roli pracujícího), druhý se snaží udržet platnost diskurzu komunistického projektu ale zároveň změnit jeho původní znění (zvláště legitimizovat roli peněz a odsunout ideologické působení jako motivační strategii na druhé místo). Ač se jedná z hlediska problematizace o stále málo rozvinutou TPM, přibližuje se alespoň poziciseriózně postaveného problému.

Dochází také k posunu v teorii subjektu. Subjekt již není vnímán jednoznačně jako aktivní a zaangažovaný, zdůrazněním materiálního zájmu naopak dochází k určitému návratu ke každodennosti člověka. Zatímco u Alexandrova je subjekt zvláště revolučním a politickým subjektem, u Škrlanta je subjekt, ve shodě s ostatními prvky výkladu, zcivilněn, zevšedněn, ekonomizován.

Primárně politický socialistický manažerský diskurz se tak v některých ohledech v druhé polovině 50. let přibližuje perspektivě západního primárně ekonomického manažerského diskurzu. Jestliže u Alexandrova bylo možné TPM označit především jako součást strategie legitimizace všeobecné povinnosti práce a požadování pracovní kázně implikující možnost použít negativní sankce, u Škrlanta se stává součástí strategie zvýšení produktivity práce konkrétních subjektů.

5. Kontexty

5.1. Exkurz I: Ke společnosti pracujících

Diskurzivní analýza konstrukce TPM v socialistickém manažerském diskurzu ukázala, že v prvním sledovaném období je jednou z diskurzivních strategií konstrukce TPM uchopení občanů státu jako pracujících. Když v roce 1948 převzala vládu Komunistická strana Československa, dostalo se instituci práce nové perspektivy. Na piedestal byla postavena fyzická práce a nad českou krajinou se dlouho vznášel revoluční symbol srpu a kladiva. Ne všechno však bylo v nové rétorice skutečně nové. Cílem následujícího exkurzu je ukázat, že některé prvky lze identifikovat již v diskurzu předcházejícího období.

Industrializace a institucionalizace dělnického hnutí a jeho politické zastoupení, první světová válka a její důsledky a konečně ustavení samostatného československého státu na demokratických principech, kdy se legitimním nositelem politické moci stali občané, dodaly práci nový význam. V této době, kdy bylo vypořádání se s důsledky první světové války a vystavění vlastního fungujícího hospodářského systému považováno za hlavní úkol nového státu, začal budovatelský důraz na práci mohutněji rezonovat společenskými komunikačními kanály. Instituce práce se stala předmětem státního zájmu, který měl zastřešovat kolektivitu emancipovaného národa. Problém zvýšení pracovní výkonnosti byl přitom rámován důrazem na morální povinnost občanů a jejich výchovu k odpovědné práci. Usilovná práce měla přitom sloužit pro všeobecné blaho celého národa.

Jednou z výrazných osobností těchto let byl inženýr Stanislav Špaček, který usiloval o využití taylorismu a fordismu v praxi československých podniků.¹⁵³ Špaček (1920: 11), který inženýra chápal jako reformátora práce, kladl práci za hlavní základ státu a otázku pracovní výchovy a nauku o organizaci práce považoval výhradně za státní problém. Špaček (1920: 4-9) hovoří o „dnešní nechuti pracovní“, kterou považuje za přechodnou a o „zanedbání pracovní výchovy u dělnictva“, které se podle něho věnuje „velmi málo pozornosti, ač dlužno ji považovati za nejdůležitější část výchovy“. Základním prvkem pro všeobecnou organizaci výchovy a práce byla podle něho již výchova charakteru a citu pro občanskou zodpovědnost. Špaček vyzdvihuje pracovitost pracovníků před první světovou

¹⁵³ Taylor podle Špačka (1920: 5) „přesně dokázal, že od toho, jakým způsobem jest práce vykonávána, záleží nejen na existence a blahobyt zaměstnavatele a pracovníků, ale i celého národa [...]“. Na pražském kongresu pro vědecké řízení práce pak přednesl příspěvek s názvem *Význam vědeckého řízení práce pro lidstvo a pro světový mír* (Špaček, [1924]).

válkou a poukazuje na destruktivní důsledky zahálení v době války, které podle něho lze do jisté míry chápat jako demonstraci proti válce.¹⁵⁴ První podmínkou „odstranění kořene zla“ bylo by podle něho „uskutečnění všeobecné pracovní povinnosti dle hesla: Kdo nepracuje, ať nejí [...]“ (Špaček, 1920: 11). Později pak také kladně hodnotí Leninův příklon k zavádění Taylorova systému (Špaček, 1929: 51).

V roce 1920 byla z iniciativy českých inženýrů, také „pro zachování pracovní energie a životní síly duševní i fyzické celého národa“ (*První ročenka*, 1924: 6), založena Masarykova akademie práce (MAP) při nově založené Masarykově univerzitě v Brně. Jejím úkolem bylo organizovat „technickou práci k hospodárnému využívání schopností veškerého lidu i přírodního bohatství československého státu k nejvyššímu obecnému prospěchu“ (Československo. Předpis č. 86/1920 Sb.) a podle jejích představitelů (*První ročenka*, 1924: 3) vznikla „z nutnosti, pociťované v československých kruzích technických a průmyslových dotčených světovou válkou, z nutnosti žádající, aby urychleno bylo hospodářské povznesení země účelným využitím přírodního bohatství, zvýšením prvovýroby a náležitou organizací“. Výzkum lidské tělesné i duševní výkonnosti se stal náplní Ústavu psychotechniky, který měl navazovat na výsledky a aktivity rozvíjející se za první světové války v zahraničí, ve Spojených státech amerických, Francii a Německu. InSTITUTE práce tak i v českém prostředí vstoupila do dalšího stadia racionalizace, využívání lidského pracovního potenciálu se mělo zračit v nové technologii práce, jejíž hnací silou měla být věda.¹⁵⁵

Význam, jaký byl politickou elitou v raném období státu přikládán problému využití lidské práce, odráží dopis Masaryka z roku 1918 Přípravnému výboru MAP (*První ročenka*, 1924: 10-12): „Pořád více si uvědomuji, že Váš plán zorganizovat všechny pracovní síly celého národa, je pokračováním pansofických tužeb Komenského. Na vědeckém základě musí být vybudována nejvyšší výkonnost celého národa a státu; všechna

¹⁵⁴ Špaček (1920: 11) uvádí: „Až do války měli jsme nadbytek pracovníků ve všech oborech lidské práce fyzické i duševní, kteří měli vyvinutý smysl pro poctivost, cítili v sobě povinnost pracovat, [...] jakákoli zahálka se jim protivila.“ „Naučili jsme se bez uzardění a bez výčitek svědomí zahálet a přijímati za tuto zahálku plat – bylo to v době války do jisté míry promyšlenou demonstrací proti válce, což však hodně pokazilo nejlepší naše lidi, takže dnes toneme ještě v tom víru celkové demoralizace a přenášíme nezodpovědnost za práci i do nového života republiky.“

¹⁵⁵ Ullrich (1947: 9-10) reflektuje „moderní epochu úvah o práci“ a poukazuje na to, že „práci se dostává organizace, jest podrobena vědecké analýze a státním veřejným zákrokům“. To nazývá jako zvědečtění a socializaci práce. Zvědečtění je podle něho důsledkem průmyslové revoluce, politických revolucí kolem přelomu 18. a 19. století a rychlého vývoje sociálních věd. Práce se tak stává předmětem racionálních úvah, technických a sociálních věd (Ullrich poukazuje na pokusy vytvořit psychologii práce), je včleňována do právních systémů moderních států a to nejen jako součást práva soukromého, ale i veřejného, a dokonce často státní ústavy.

praxe má být soustavně vybudována na vědecké teorii, veliký plán má vést všechny pracující a sjednocovat jejich úsilí v přesný pořádek a harmonii.“ Masaryk zdůrazňuje nezbytnost práce „uvědomělé“, „sloužící velkému cíli mravního přerodu“, „tvořivé práce pro stát a celou veřejnost“. Píše dále, že „nestačí pracovat z donucení, z hladu“, že práce a zvláště „pracovitost“ je „mravní povinností každého uvědomělého občana Československé republiky“. Kolektivistický étos pracujícího národa pak kulminuje v Masarykově prohlášení: „Láska k bližnímu, láska k národu, oddanost lidstvu musí být činnou - kdo nepracuje, kdo vykořisťuje práci jiných, není Čech a Slovák, není člověk.“ Masarykova rétorika tak prorůstá silným morálním apelem, nesnášejícím alternativu, tak známým z pozdější socialistické literatury.¹⁵⁶

Odráží se zde zkušenost uvolnění české společnosti z područí habsburské monarchie a ustavení vlastní československé vlády i organistické vnímání společnosti jako relativně koherentní a jasně ohraničené, nacházející se na cestě, kterou lze popsat kategoriemi pokroku. A také předpoklad, že lidská práce je nutným prostředkem k reprodukci společnosti, která nabývá politickou suverenitu. Práce má malý národ postupnou, nerevoluční cestou dovést k velkému politickému i hospodářskému významu na mezinárodním poli. Československá hospodářská produkce se přitom v tomto období posouvá od převážně zemědělského charakteru k převaze průmyslové výroby. Devastující účinky světové hospodářské krize, dopadající na Československo 30. let silněji než na jiné kapitalistické země, ještě zdůrazní problém práce a pracujících. Do vývoje však zasáhne 2. světová válka.

Během druhé světové války sepisuje sociolog z pražského okruhu Zdeněk Ullrich text *Osvobození práce* (1947), který je věnován vývoji názorů na práci.¹⁵⁷ Text je příhodnou reflexí soudobého názoru na práci, jak mu podle Ullricha (1947: 16) rozumí

¹⁵⁶ Co se týče bratrů Baťů, lze pak poukázat na podobnost techniky propagandy a obsahu s prostředky, které používal sovětský režim (Holubec, 2009: 49).

¹⁵⁷ Hodnocení či názory na práci pojímá Ullrich (1947: 18) jako součást „mravního zákoníku určité společnosti, skupiny či vrstvy“, kterou nelze podle něho pochopit jinak, nežli „z celé struktury společenského života a ve vzájemném působení s touto strukturou“. K hodnocení práce navrhuje (Ullrich, 1947: 7) přistupovat jako k jiné „sociální ideologii a mravnímu názoru z celé společenské struktury, v níž se zrodily“. Názor na práci není podle něho nic náhodného, vyplývá zákonitě z určité sociální situace jako ostatní sociální jevy. Problému se věnuje „sociologickým způsobem rozboru“. Sociologii Ullrich (1947: 7) chápe jako vědu „zkoumající sociální jevy pod celkovým zorným úhlem“, která studuje „vztah jednotlivých stránek sociálního života, nevšímá si tedy pouze stránky hospodářské, politické, právní, umělecké, mravní, nýbrž snaží se postihnouti vzájemné působení a souzvuk všech složek společenského dění.“ Po vzoru Webera chápe sociologii jako nehodnotící vědu, která se nezabývá praktickými aplikacemi („neléčí“).

„dnešní člověk“, tj. jako „sociální povinnosti“.¹⁵⁸ Ullrich (1947: 5-6) uvádí do tohoto názoru: „Dnes považujeme práci za samozřejmou povinnost všech členů národa. Právě tímto vztahem k národnímu celku se jí dostává posvěcení, neboť nemá sloužiti jen k obohacení jednotlivce a k jeho sociálnímu povznesení, nýbrž především musí míti cenu pro společnost. Přitom je lhostejné, o jakou práci jde, zdali o rukodělnou či duševní. Jako jest dnes rolník, dělník, úředník, vědec i umělec plnoprávným členem národa a stejně platným a nezbytným údem jeho celku po stránce politické i sociální, tak i jejich práce jest hodnocená jako rovnocenná, jestliže tomuto celku prospívá. O to se snažiti jest povinností každého.“

Osvobození v titulu textu souvisí s plným oceněním mravní ceny práce. Podle Ullricha (1947: 267-268) přestává být práce mravním problémem jednotlivce a stává se mravním problémem celé společnosti. Idea práce se tak stala sociálním problémem prvního řádu a jednou z nejdůležitějších mravních idejí společnosti, vyznáním moderního pokrokového člověka. Závěrem Ullrich (1947: 268) prohlašuje, že v žádném kulturním okruhu nedosáhla lidská práce takového hodnocení a pracovní etika takového sociálního významu, jako v moderní evropské kultuře. K tomu se však dospělo dlouhým vývojem, v němž se práce z pohrdavé činnosti nebo činnosti sloužící pouze k asketickým účelům stala nakonec „modlou moderní společnosti“. Ullrich tak vystihuje orientaci doby, která se soustředí na pracovní etiku jakožto základ pracovní motivace.

Důsledky hospodářské krize a rozpoutání 2. světové války nastoluje v západních liberálních demokraciích otázku po parametrech spravedlivějšího uspořádání společnosti a úlohy státu v zajištění společenského řádu. Po konci války se tak západní kapitalistické státy orientují ve směru Keynesovy koncepce, vypracovávají koncepty sociální bezpečnosti spojené se značnými zásahy státu do ekonomiky, a vydávají se na cestu posilování sociálního státu (Kalinová, 2003: 122). Jedním z klíčových aspektů je formování systému zaměstnávání, jak například zaznívá z názvu velmi kladně přijímaného Beveridgeova textu *Plná zaměstnanost*, která byla vnímána jako podmínka zvýšení sociální bezpečnosti (Kalinová, 2007: 35). Poválečné zvýšení zásahů do ekonomiky a sociální sféry bylo přitom usnadněno návazností na řízené hospodářství za války.

¹⁵⁸ Ullrich (1947: 17) přitom soudobé pojmání práce dává do protikladu k dřívějším názorům, kdy „minulé doby nikdy nepochopily onen abstraktní obecný pojem „práce“, který vešel do platnosti až s moderními společnostmi, a uvažovaly spíše o konkrétních jednotlivostech. Pokračujícím „vědeckým myšlením, ale i rostoucím všelidským uvědoměním a zrovnoprávněním všech sociálních vrstev došlo se v moderní době k ideám abstraktním, všeobecně platným [...]“

Prosazením sociálního státu v západním světě se tak dovršuje se proces, kdy se občan stává (nejpozději od druhé světové války), v důsledku rozšiřující se role státu v oblasti péče o každodenní potřeby občana, „klientem státní moci“ (Heumos podle Prečana, 2009: 553; poznámka pod čarou). Řešením klasické sociální otázky se tak stala společnost zaměstnání, která postupně „dokázala vcelku spolehlivě integrovat masy dělníků a ve stále širší míře jim zajišťovala životní úroveň a stupeň bezpečí a jistot, jež byly charakteristické pro pozici stabilních zaměstnanců“ (Keller, 2009: 119). S koncem druhé světové války začal ale také vznikat bipolární svět v čele se dvěma supervelmocemi – Spojenými státy americkými a Sovětským svazem. Vývoj válečných událostí přitom posunul vliv Sovětského svazu hluboko do střední Evropy, což ovlivnilo události v Československu na dlouhá desetiletí. Formování nové poválečné československé vlády tak předznamenává převzetí moci komunistickou stranou v roce 1948.

Již za války se v domácím i zahraničním odboji utvářejí koncepce poválečného hospodářského a sociálního vývoje, postupně stále více počítající se Sovětským svazem jako záštitou nové obrody. Již počátkem 40. let načrtává Edvard Beneš při bilanci politického vývoje demokracie v evropské společnosti obrysy „nové hospodářské organizace poválečné demokracie“ se systémem plánovaného hospodářství, která integruje strukturální kolektivizující a socializující opatření. Beneš (1946: 272) přitom předpokládá značnou proměnu dosavadní společnosti i její systém právní nadstavby, která „bude doplněna zejména do důsledků uplatněnou zásadou práva na práci a povinnosti práce [...]“.

V prvních letech poválečného období, které lze podle Balíka a kol. (2006) označit jako pretotalitní,¹⁵⁹ se pak myšlenka svorně pracující společnosti aktualizuje také nutností konsolidovat hospodářské podmínky. Ožívují se i vzpomínky na nedávnou hospodářskou krizi spojovanou s kapitalistickým hospodářským systémem, zanechávající hořkost masové nezaměstnanosti zvláště průmyslového dělnictva. Otevírá se tak i prostor pro upevnění pojetí občanů státu jako „pracujících“.

V roce 1945 deklaruje nová vláda (*Program vlády*, 1945), že program obnovy státu sleduje „prospěch všech pracujících vrstev“ a zabezpečení práce považuje za hlavní podmínku sociálních jistot. Zároveň je také ohlašováno „nové“ pojetí práce, které se snaží vymezit jasnou dělicí čáru mezi tmavou minulostí a osvětlenou cestou vpřed: práce se ze

¹⁵⁹ Typickým rysem je vysoký stupeň mobilizace společnosti, vysoká míra ideologie nutná pro dosažení legitimacy systému a omezený pluralismus.

všední povinnosti, zaručující nejistou mzdu stává „radostným a povznášejícím úkolem a mocným pramenem nové mravní síly“. Přelomovost je také zdůrazňována přijetím nového přístupu k hodnocení práce a zaváděním nových pracovních metod a nastolením „zcela nového postoje všech pracujících k jejich denním úkolům“. V novém stavu řízené ekonomiky s tržními prvky přitom nejde pouze o obnovu výrobní kapacity, ale také o překonání rozvrácené „pracovní morálky“ coby dědictví protektorátu, v němž platilo heslo „pracuj pomalu“ (Sirůček, 2007: 172).

Silný hospodářky a sociálně reformní společenský konsenzus dodává také legitimitu poválečnému znárodnění, které bylo chápáno jako akt sociální spravedlnosti, jako vyvlastnění „vykořisťovatelů“ a jako „předání výsledků práce lidu do jeho rukou“ (Sirůček, 2007: 172). Od počátku znárodnění průmyslu přitom existoval problém efektivity produkce, zvláště produktivity práce. Sladění hospodárnosti a sociální funkce, kterou hospodářství muselo plnit a která se projevovala jako skrytá sociální přezaměstnanost, bylo však podle Širůčka (2007: 81) za dané situace nereálné. Rekonstrukce hospodářských podmínek legitimizovala také zavedení všeobecné pracovní povinnosti (Československo. Předpis č. 76/1945 Sb.), kdy vláda mohla nařídit výkon práce, jejíž „neodkladné provedení“ vyžadovaly „důležité zájmy veřejné“. Institut pracovní povinnosti přitom představoval i v prvních poválečných letech první republiky způsob, jak normalizovat poválečnou situaci společnosti.

V programovém prohlášení Gottwaldovy vlády (*Budovatelský program*, 1946) je pak práce hlavní charakteristikou občana, když se prohlašuje za vládu „Národní fronty Čechů a Slováků,“ tj. vládu „všech pracujících složek našich národů“. Program předjímá, že „nová ústava vysloví zásadu, že všem občanům přísluší právo na práci“ (*Budovatelský program*, 1946). Zároveň se deklaruje, že „občanským právům musí odpovídati povinnost všech občanů republiky přispívatí svou prací k blahobytu celku“, což se později projeví jako legitimizační nástroj k nakládání s výkonem práce jednotlivců podle potřeb vlády komunistické strany. Nová Ústava 9. května z roku 1948 pak zakotvila všechny státoprávní, politické, hospodářské a sociální změny. Článek II. stanovil povinnost práce ve prospěch celku na jedné straně a právo na práci na straně druhé.

Rákosník (2010: 82-83) uvádí, že dikce Ústavy 9. května jakoby byla převzata z temných dob protektorátu a poukazuje také na celou další řadu rysů kontinuity v chápání práce mezi protektorátem a třetí republikou. Poukazuje však na prvek akceptace takového omezujícího ustanovení obyvatelstvem: tehdejší obyvatelstvo bylo ochotno přijímat či dokonce podporovat opatření radikálně omezující jeho osobní svobodu také proto, že

v sociální praxi jejich každodennosti nepředstavovala omezující opatření často žádné revoluční změny, nýbrž trvající fakt, který navíc nyní mohl být legitimizován tím, že se už dále děje pro blaho národního celku (Rákosník, 2010: 82). Lidově demokratický režim se už od počátku zcela programově přikláněl k absolutizaci sociálních práv a byl jim ochoten podříditi také ostatní základní svobody. Jestliže je tehdy bylo nejprve možné legitimizovat či spíše omlouvat dočasností a výjimečnou situací způsobenou poválečnou nouzí, po roce 1948 se staly trvalými nástroji komunistické hospodářské a sociální politiky (tamtéž).

Tento vývoj ukazuje, že prosazení socialistického diskurzu o práci bylo umožněno obecnějšími společenskýmipodmínkami a že přechod ke komunistické rétorice nebyl ostrý. Socialistický diskurz implementovaný představiteli sovětské vlády, založený na transformaci Marxových myšlenek do snadno přístupných hesel, dopadal na půdu, která jej dokázala snadno recipovat. Analyzovaný socialistický diskurz tak není charakteristický tím, že by zaváděl zcela nové pojmy,¹⁶⁰ hlavní příspěvek představitelů nové vlády po roce 1948 může být viděn spíše v tom, že pomocí Marxovy teorie vývoje společnosti (která sama pochází z poloviny 19. století) fixuje a konzervuje již uplatňovaná diskurzivní schémata počátku 20. století.

5.2. Exkurz II: Vznik teorií pracovní motivace

V 18. a 19. století, v prostředí českém až v druhé polovině 19. století, dochází k zásadní reorganizaci produktivní činnosti. Produkce dříve většinou soustředěná v domácnosti se v souvislosti se zavedením námezdní práce přemístila do rozvíjejících se podniků průmyslové výroby. Přejchod od tradiční zemědělské k moderní industriální společnosti znamenal vznik nových forem organizace ekonomických podniků i jejich řízení (Bendix, 1956). Inovační centrum produkce manažerských přístupů se přitom vytvořilo v USA, které v druhé polovině 19. století prodělalo opožděnou, avšak intenzitou bezprecedentní industrializaci. V druhé, tzv. rychlé fázi industrializace (Tilly, 2010), kterou lze pro Evropu datovat od roku 1870 až do roku 1915, začaly vznikat úzké vazby mezi průmyslem a vědou, čímž byl urychlen technologický rozvoj, který povzbudil vznik velkých podniků schopných absorbovat velké množství lidí.

Problém lidské práce se, také vlivem velkých válek, stává nejen předmětem zájmu vlastníků podniků, ale také státního a vědeckého zájmu. Vzniká tak diskurz zabývající se zvláště otázkou organizace výrobních postupů, psychických a fyzických faktorů vyššího

¹⁶⁰ Viz také již např. hrubé konstruování pojmu práce.

výkonu, selekce nebo distribuce pracovníků podle kvalit pracovníka a pozice.¹⁶¹Tato změna je doprovázena také vznikem nových přístupů v organizaci práce, položen je základ personálního řízení podniků (Vojtovič, 2011). Psychologie zaměřená na pracovní prostředí nejprve rozvíjí jako tzv. psychotechnika, jejíž největší rozmach nastává ve 20. letech a jejímž úkolem je tzv. „racionalizace“ a „zefektivnění“ průmyslu. Jak již napovídá název „psychotechnika“, důraz je kladen na technologický problém začlenění člověka do výrobní soustavy, problém motivace k práci není významněji tematizován.¹⁶²

Postupně se začíná rozvíjet také manažerský diskurz zahrnující problém pracovní motivace. Z počátku je teorie produkována lidmi z praxe a proto jsou i TPM rozvíjeny nejprve intuitivně těmito praktiky. Klíčovou osobností raného období je americký inženýr Frederick W. Taylor, který společně se svými spolupracovníky prosazoval principy tzv. vědeckého řízení, po zakladateli pojmenovaného taylorismus. Podle Tureckiové (2004: 11) byly v centru zájmu tohoto modelu spíše oblasti řídicích procesů, uspořádání organizace a koordinace činností a člověk byl upozadován ne-li přímo přehlížen.¹⁶³ Nicméně problému zvyšování výkonu práce člověka se taylorismus věnoval zvláště pečlivě.¹⁶⁴ V základě organizaci práce vědeckého řízení je rozložení komplexních činností do množství dílčích úkonů (stanovené parametry vycházejí z časových a pohybových studií), pro které jsou potřeba malé a rychle osvojitelné schopnosti. Úkony tak mohou být vykonávány přesně podle požadavků a s maximální rychlostí (Taylorovi je připisován tzv. princip „pracovního popoháněčství“).

Pro výkon práce tak byly důležité především mechanické schopnosti těla a jednoduché kognitivní úkony pracovníka. Značná část subjektivity pracujícího, která se nehodila k výkonu práce, tak byla ignorována, případně eliminována. Řízení uplatňované

¹⁶¹ Miller a O'Leary (1987) se snaží ukázat, že taylorismus nebyl jen logickým výstupem potřeby koordinovat úkoly ve velkém podniku nebo efektem vnitřních potřeb kapitalismu pro zvýšení kontroly nad pracovištěm. Taylorismus byl podle nich zároveň součástí širších politických programů, které vyžadovaly využití vědeckých poznatků za účelem zvýšení národní účinnosti produktivnějším využitím materiálních a lidských zdrojů. Podle autorů to byl první z řady pokusů sladit vnitřní život podniku s hodnotami demokracie, který získal legitimitu tím, že byl postaven na racionálním základu, umožňoval eliminovat plýtvání a mohl tak podpořit státní zájem. Na zavádění principů taylorismu do československého prostředí a jeho spojení s národním zájmem poukazuje první exkurz této práce.

¹⁶² To souvisí také s tím, že v dané době bylo problémem zvláště zapojení nekvalifikované, etnicky různorodé pracovní síly migrující z venkova do rostoucích továren (srov. Link, 2011).

¹⁶³ Přestože učebnice zaměřené na řízení lidských zdrojů taylorismus často prezentují jako styl počátku 20. století, po němž následovaly další a další přístupy, taylorismus nelze chápat jako historickou záležitost, která by byla opuštěna pro jiné humanizující přístupy. Řada témat taylorismu zažívá revitalizace a řada prvků se i nadále se uplatňuje v praxi v rámci průmyslového inženýrství.

¹⁶⁴ Taylor stanovil také tři principy efektivního řízení lidí: (1) vyber nejlepšího jednotlivce pro daný typ práce, (2) zajisti, aby si osvojili nejefektivnější metody a nejekonomičtější pohyby, (3) motivuj ostatní ve formě vysokých platů pro nejlepší pracovníky.

v taylorismu lze charakterizovat jako odosobněné, panoptikální, direktivní a autoritativní, doplněné finanční motivací. Člověk představoval „prodlouženou ruku stroje“, z hlediska motivace pak čistě ekonomickou bytost.¹⁶⁵

Problém pracovní motivace začíná více akcentovat psychologie, která se s rozvojem průmyslu začíná orientovat na novou oblast, pracovní prostředí. Za první teoretickou práci předznamenávající zájem o pracovní motivaci lze považovat *Psychology and industrial efficiency* (1913) Huga Münsterberga, která ovšem zůstala další dvě dekády nepovšimnuta. Také např. učebnice *Principles of Employment Psychology* H. E. Burtta z roku 1926 pojem motivace stále ještě neobsahuje (Latham, 2012: 8-11).

Koncem 30. let se objevuje tzv. hnutí *human relations* (HR), které začíná s *Hawthorne Studies* (1939), které uskutečnil psycholog a teoretik organizace George Elton Mayo v hawthornské továrně *Western Electric*. Toto organistické pojetí organizace zaujalo proti mechanisticky založenému taylorismu odlišnou perspektivu. Na pracujících se více zaměřilo jako na lidskou bytost, která je zapojena do sítě vztahů ke spolupracujícím, nadřízeným atp., a zdůraznilo taksociální a psychickou stránku člověka. Podle tohoto hnutí lze za nejvýznamnější motivační faktor považovat právě mezilidské vztahy (Tureckiová, 2004: 11, 18). Mayo v experimentech zjistil, že skupinové normy a sociální pozice mají vliv na výši pracovního výkonu. Zájem o udržení či zvýšení této pozice přitom převažoval nad finanční odměnou, která by v případě ignorování sociálně ustavených neformálních norem byla vyšší (Keller, 2007: 33).

Dopředí setak dostávají lidské atributy subjektu, jako jsou pocity a sociální sounáležitost (srov. Link, 2011). Přestože HR tak podnítilo humanizaci práce a uplatnění sociálních motivů v oblasti pracovní motivace, do manažerské praxe a teorie se tzv. sociálně-psychologické přístupy (viz dále Tureckiová, 2004: 18) dostávají až v období 50. až 60. let. Bylo tomu zvláště v důsledku dominujícího tlaku na efektivitu produkce, jež dobře zajišťovalo vědecké řízení, a v důsledku nepříznivé ekonomické a politické situace.

Poválečné období přineslo značný rozvoj sociálně-psychologických přístupů v řízení organizací a ve vědách o člověku a jeho chování. Období 60. a 70 let je pak považováno za zlatý věk teorií pracovní motivace (Steers a kol., 2004). Již v 50. letech jsou vydána klíčová díla jako často v manažerské literatuře citovaná Maslowova práce *Motivation and Personality* (1954), kde plně vyjádřil svoji teorii hierarchie potřeb, nebo práce Herzberga a

¹⁶⁵ Dalším směrem byl fordismus, který rozvinul masovou pásovou produkci, přičemž není jasné, nakolik byl fordismus ovlivněn taylorismem. Taylorismem a fordismem se inspiroval také Tomáš Baťa (batismus).

kol. (1959) *The Motivation to Work*, která tak zároveň dokládá etablování nového odborného zájmu psychologie, pracovní motivaci. Své teorie pak prezentují také White, Vroom, McGregor a další (Tureckiová, 2004: 19) pracovní motivace se tak postupně stává centrálním tématem psychologů i expertů na management.

Taylorismus, který se v socialistickém manažerském diskurzu objevuje jako antidiskurz a reprezentant kapitalismu, se brzy stal předmětem revize či kritiky také v západním prostředí. Na jedné straně to byly podněty přicházející ze strany iniciativ, které měly zájem na rozvinutí vědeckého řízení. Takt tomu bylo např. u Institutu pro průmyslové vztahy (*International Institute of Industrial Relations*, zal. 1925), který se začal zabývat studiem lidských podmínek v průmyslu a který přistupoval k vědeckému řízení ze zvláštního hlediska, které bylo nazváno „lidský faktor“ (Oldenzel, 2000). Dále to byly podněty vedené především z oboru psychologie, jako bylo právě HR.

Další skupinou byli kritici stavící na marxismu či kritické teorii, kteří se vymezovali i vůči humanizujícím snahám vycházejících z oblastí sociálních věd, které podle nich i nadále zůstávaly v rámci vymezeném potřebami podniku, resp. vlastníka. Předmětem této kritiky bylo tak i vytvoření úzkého spojení psychologie (a také sociologie)s managementem, kdy psychologie poskytovala vědecké poznániamanagement jej recipovala aplikovalna proces řízení lidí v organizacích za účelem využití pracovního potenciálu lidí (Wetherell, 2004; Latham, 2012: 11).Doba 60. letje pak charakteristická ostrými kritikamisměřovanými na sociální vědce obecně a industriální psychology zvláště, jako těch, kteří byli ochotní zaprodat své schopnosti průmyslovým elitám s cílem manipulace a omezení svobody pracujících (viz např. Baritz, 1960).

Kritickým vůči kapitalistické organizaci práce, a z hlediska metod pak konkrétně vůči taylorismu, byl také na marxismu stavící zde analyzovaný socialistický diskurz. Ten produkuje socialistickou TPM v době, kdy na západě dochází k opouštění východisek taylorismu a začínají být akcentovány sociálně-psychologické přístupy. Sám přitom obsahově předznamenává teorie vznikající po roce 1950, které směřují ke konceptu vysoce angažovaného pracovníka identifikovaného s cíli organizace a zdůrazňují potřebu seberealizace a nastavení cílů. Na druhé straně ale také větší autonomii v rozhodování, odpovědnost anižší vnější kontrolu, spojenou se změnou organizačních struktur ekonomických podniků, se změnou produkce, se zvyšováním životního standardu a se změnou v kvalifikaci pracovní síly.

V taylorismu ztělesňujícím na počátku 20. století kapitalismus, který na problém organizace práce nahlíží z perspektivy produkční soustavy konstruované s proximativním

cílem tvorby produktu a ultimativním cílem tvorby zisku, lze spatřovat jeden krajní pól pojetí člověka jako součásti stroje. V marxismu, který na problém organizace práce nahlíží z perspektivy člověka, pak druhý krajní pól pojetí člověka jako svrchované bytosti, kterou nikdy nelze pojímat pouze jako účel k něčemu jinému. Vláda komunistické strany však obrazautonomního a vysoce angažovaného pracovníka využila k tomu, aby legitimizovala všeobecnou povinnost práce a pracovní kázeň. Vlastní pracovní proces přitom zůstal nezměněn nebo měl být dokonce taylorizován, nehledě na násilněvytvořenou masivní a hierarchizovanou řídicí strukturu, které československé podniky podléhaly, a na progresi těžkého průmyslu za účelem potenciální války.

6. Diskuze

Socialistickému manažerskému diskurzu první poloviny 50. let lze porozumět pouze z hlediska potřeby etablování nové vlády, která si vzala za cíl proniknout do všech oblastí společnosti, aby získala úplnou kontrolu nad ekonomikou a občany státu.¹⁶⁶ TPM proto vzniká jako součást programově ustavované širší diskurzivní struktury vymezené teorií o vývoji společnosti (marxisticko-leninistický světový názor) a vyznačující se proto také specifickým kódováním obecných kategorií jako je člověk, společnost, stát. Hlavním prizmatem, kterým je na tyto kategorie nahlíženo, je přitom práce. TPM je vyvíjena jako politický nástroj legitimizující donucení k výkonu práce a požadování pracovní kázně. Je součástí inscenace či obrazové projekce, která v lidech měla vytvářet pozitivní emoce spojené s privilegováním práce pocukrované tvořivým štěstím z pokroku a budování. Pozitivně laděný diskurz práce přitom obecně korespondoval s diskurzem mírusměřovaným do řad občanů.

Nakolik komunistická vláda musela řešit přijatelnost implementovaného sovětského modelu vůči stávajícímu diskurzu, ukazuje pohled na uplatňování některých diskurzivních schémat rozvíjených kolem „pracujícího občana“ v předcházejícím období československého státu. Již zde je akcentován soubor představ, které lze shrnout pod označení *pracovní etika* (srov. Ullrich, 1947: 268),¹⁶⁷ zdůrazňující výkon práce jako morální povinnost občanů ke svému státu a výchovu k práci.¹⁶⁸ V prostředí Československa mají výsadní postavení ještě v první polovině 50. let. Poté se zvláště v důsledku zvětšujících se problémů v socialistické výrobě objevuje snaha o proměnu a nastolení seriózněji

¹⁶⁶ Stále zůstává v platnosti, že komunistický režim dokázal vytvořit mohutnou a komplexní diskurzivní stavbu, která rekódovala původní významy a na čtyřicet let znemožnila legitimní produkci alternativních ideových systémů. Totalitní politika vyžadovala totalitní ideologii a ta zase vyplnění všech důležitých diskurzivních míst.

¹⁶⁷ Je pak otázka, nakolik byl vývoj diskurzu o práci v Československu před rokem 1948 odlišný od diskurzu rozvíjeného v západních státech. Bylo zde přitom ukázáno, že některé prvky byly společné, jako např. určité propojení manažerského a státního či veřejného diskurzu, kdy zvyšování výkonnosti a produktivity (i soukromých) podniků bylo vnímáno jako zvyšování produktivity národa, celku.

¹⁶⁸ Lze však uvažovat o širším pojmu pracovní etiky, charakterizující širší epochu v lidských dějinách. Jak uvádí např. Svatoň (2008: 99), oceňování píle a pracovitosti dlouho patřilo k základním hodnotám moderního západního člověka a podle Weberova výkladu zásadním způsobem odlišovalo okcidentální společnost od společností jiných. Svatoň (tamtéž) pak poukazuje na současný odklon od „společnosti práce“, o pomalém odvracení se společností od tradičního vnímání práce jako základní lidské cnosti. Ve „společnosti práce“ je podle Gorze (Petrušek, 2006: 396) práce chápána jako mravní závazek, jako sociální povinnost, jako legitimní cesta k osobnímu úspěchu.

postaveného problému pracovní motivace, akcentujícího finanční stimuly.¹⁶⁹ Teorie tak začíná respektovat princip reality, aniž by však disponovala potencií ji významněji změnit.

Důraz na finanční motivování se přitom v západních demokraciích objevuje např. v tzv. vědeckém řízení počátku 20. století, které formuluje finanční motivaci vázanou na výkon (zavádí úkolovou mzdu). Na liberálním západě tak TPM vzniká nejprve sice v jednoduché, ale již explicitní podobě v praxi podniků (z úvah ovlivněných mj. dostupností pracovní síly, charakteru produkce a charakteru výrobního postupu, který sám byl výsledkem racionální úvahy). Brzy na to se začíná rozvíjet také odborný zájem psychologů a sociologů, který začíná zohledňovat psychosociální stránku člověka v pracovním prostředí. Léta 50. lze pak považovat za období etablování teorie pracovní motivace jako významné oblasti pracovní psychologie a postupného prosazování sociálně-psychologických přístupů v manažerské praxi.

Odlišný cíl komunistického režimu se odráží také ve volbě diskurzivních strategií. V návaznosti na koncept Foucaulta, dále rozpracovaného Rosem, zde bude vyzdvihována produkce socialistické TPM jako snahy o vytvoření, resp. upevnění specifické subjektivity člověka jakožto „pracujícího“. TPM obecně operují se subjektem jako s pracujícím, omezují se však na specifikaci toho, jaké faktory nebo podmínky ovlivňují výkon práce jednotlivce či skupiny v konkrétních organizacích ekonomické produkce. Práce je tak pouze jedna ze společenských rolí, kterou však ve svém volném čase opouští, a nestává se definičním rysem občanství. Konstruování člověka jako subjektu práce má v socialistickém diskurzu naopak klíčovou roli.

Nejprve dochází k etablování určitého výkladového rámce, kde je člověk – za hrubé vnitřní diferenciací kategorie práce – programově definován jako subjekt práce *par excellence*. Producenti diskurzivně konstruují zvláštní sociální identitu (srov. Fairclough, 2003a), kdy je práce velmi těsně připojena k člověku již jako podmínka jeho humanizace a civilizace. Prostřednictvím (částečně fikčního) narativu o politické revoluci změně vlastnictví výrobních prostředků je pak otevřen prostor pro konstrukci práce jako potřeby, která se objevuje jako potlačená přirozenost: socialistický pracující subjekt pracuje rád, je zaangažovaný, aktivní, protože pracuje pro sebe, resp. pro společnost, pro stát. Je nezávislý, svobodný a volný, protože je taková jeho práce. Všeobecným honorováním

¹⁶⁹ Jak už bylo v průběhu práce nastíněno, v 60. letech dochází ke zrychlené produkci či recepci a reprodukci teorií také v této oblasti. Příkladnou aplikací ve specializované manažerské literatuře 70. let pak může být využití Herzbergovy dvoufaktorové teorie v publikaci *Moderní sekretariát vedoucího* (Pavelka a Svatuška, 1970).

práce je přitom vytvářen dojem hodnoty pracujícího, zdůrazňováním nezbytnosti práce a sounáležitosti člověka se společností ukotvována morální povinnost pracovat.

Přestože tomu tak není vždy, individuální subjekt je v konstrukci v zásadě rozpuštěn a lze jej chápat jako subjekt bez subjektu či kvazi subjekt. Toto zpředmětnění je dále podpořené otevřeně disciplinačním diskurzem využívajícím militantního slovníku, asociujícího instituci armády (např. také používání odznaků za pracovní iniciativu). Armáda přitom podle Foucaulta (Dreyfus a Rabinow, 2002) představuje souhrn těl jakožto objektů, ke kterým je žádoucí přistupovat stejným způsobem a stejným způsobem je vychovávat. Pozornost je tak sice soustředěna na jednotlivce, postrádá však rozměr subjektivace.

Vzniká tak politicky rámovaná kolektivita masivních rozměrů, která je ukazována jako vítěz boje o autonomii (specifikované jako autonomie nad vlastní prací) a jako neustále bojující o běh dějin (o ustavení konečného vítězství pracujících nad vykořisťovateli práce). Pracující je postaven jako výchozí bod, od něhož se všechno odvozuje - socialističtí producenti tak deklarují důraz na subjekt (srov. Rose, 1999: 56). Podmínkou konečného vítězství není nic menšího než práce, která tak zakládá hrdinství a odvážnost pracujícího člověka. Důležité však je, že práce je začleněna do kategorií občana a státu, je z ní učiněn definiční znak občanství. Ustavovány jsou tak komplexní kategorie *člověk-pracující-občan*, resp. *společnost-pracující-stát*.¹⁷⁰ Tím je vymezen prostor legitimacy člověka jak vzhledem k jeho lidství, tak i občanství.

V druhém sledovaném období dochází ke zřejmému posunu, původní diskurz se přitom zdá překážet novým potřebám. Je znatelná snaha subjekt zcivilnět a ekonomizovat. Není již vnímán jednoznačně jako aktivní a zaangažovaný a zdůrazněním materiálního zájmu naopak dochází k určitému návratu ke každodennosti člověka a k jeho nižším potřebám. Zároveň se rozpadá původně absolutní překryv jeho zájmů se zájmy společnosti a státu, i homogenní pojetí společnosti - objevují se jednotlivci, skupiny a podnik jako subjekty se specifickými zájmy. Z hlediska zhodnocení motivačních faktorů se zároveň jedná o velmi ploché uchopení subjektivity pracujícího, které odkrývá nakolik je tato problematika slabě rozvinuta: do popředí je dán finanční stimul jako východisko pro zvýšení produktivity práce, přičemž hlavní důraz je položen vůbec na přijetí tohoto motivačního faktoru, aniž by byl hlouběji analyzován.

¹⁷⁰ „Státem pracujících“ jakožto politickou konstrukcí a inscenováním se zabývá první sekce sborníku *Arbeiter im Staatssozialismus: ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit* (Hübner a kol. 2005).

TPM tedy obecně představují poměrně fenomén spojený se vznikem velkých ekonomických podniků zaměstnávajících v časech rozvinuté industrializace velké množství lidí. V dané době vznikají také manažerské ideologie a ideologie práce (jak o nich hovoří Anthony, 2001), které v případě socialistického diskurzu nelze jednoznačně rozlišovat. Podle Bendixe(1956) přitom manažerské ideologie jak na východě, tak ty západní více méně zatemňovaly centrální fakt, a to nutnost podřízení a disciplíny, byť to činily odlišnými způsoby. Na základě analýzy lze však říci, že producenti socialistického diskurzu stavěli svoji rétoriku jako otevřeně disciplinační, snažili se ale zakrývat toho, kdo podřizuje (producenti tak odváděli pozornost sami od sebe), a vytvářeli dojem, že se jedná o vlastní vůli těch, kteří mají disciplíně podléhat.

Přestože účinek analyzovaného diskurzu, resp. konstrukce teorie pracovní motivace zde nebyly předmětem výzkumu, lze k tomuto problému připojit několik poznámek alespoň závěrem. Na základě zjištění o účelu TPM, lze nejprve poukázat na to, že co se týče konstruování TPM v době etablování socialistického diskurzu, je nutno účinek hodnotit z hlediska toho, nakolik byla zpochybňována legitimita požadavku povinnosti práce a pracovní kázně. Bylo však také ukázáno, že TPM byla součástí širšího narativu o vítězství pracujících nad kapitálem, a proto se daným diskurzem ustavovaly i významy související s hodnotou práce, s hodnotou člověka jako pracujícího, s vymezení legitimní a nelegitimní práce a konečně také s legitimizací vytvořeného státního útvaru a vlády. Ve druhém období lze dále také zhodnotit, nakolik se deklarace o nutnosti posílení finančních stimulů promítla do výrobní praxe, a to jednak jako implementace konkrétních řešení a jednak jako zvýšení výkonu pracujících.

Zájem Sovětského svazu prosazovat vlastní státní a společenský model cílil podle Heumose (2006: 28) na centrální politické, ekonomické a administrativní oblasti, a proto hloubka proniknutí institucionálních forem do nitra společnosti mohla být někdy dokonce téměř nulová (např. masová organizace jednotných oborů). Na základě řady důvodů¹⁷¹ se KSC musela mocenskopoliticky uskrovnovat a následovně neměla k neomezené dispozici ani instrumentář prostředků teroru (Heumos, 2006: 26). Rigidita pracovních poměrů byla podle Heumose (2006: 23) tak vysoká, že požadovaná disciplína nemohla být prosazena, v řadě oblastí byly podporovány a stabilizovány tradiční technickoekonomické struktury,

¹⁷¹ Heumos (2006: 27) uvádí vysoké náklady na násilné potlačování nepokojů v průmyslu (nepřetržitých od roku 1948), z dlouhodobého hlediska nedosažitelný systémový imperativ ekonomického dohánění západních zemí pouze vynucenou „spoluprací“, široký odpor průmyslového dělnictva proti přímé politizaci výrobního procesu a neúspěšná výchova ideologicky pevných a průbojných kádrů v závodech, prostřednictvím kterých by KSC mohla účinně politicky formovat celé osazenstvo.

kontexty sociálního jednání a hodnotové orientace (Heumos, 2006: 30). Sovětsko-socialistický státní a společenský model tak podle něho zůstal jistým způsobem systematicky spjat s původními vzorci (srov. Friedland a Alford, 1991; Whittle, 2005: 1302).

Podle Heumose (2006: 22), který se vymezuje vůči představě rigidního formování společnosti prostřednictvím monolitického institucionálního systému stalinistického období a zpochybňuje častá tvrzení o vysoce represivním charakteru pracovních poměrů v průmyslu, nebylo v první polovině 50. let přizpůsobení a bezodmluvné podřizování převládajícím rysem chování dělnictva. V tzv. vrcholném stalinismu (jak je období často označované) byl podle něhonaopak především v těžkém průmyslu poměrně rozšířený bojkot práce ve směnách, masová fluktuace a odpor proti prověřování pracovních norem, který byl doprovázen značnými vnitrozávodními nepokoji, protestními a stávkovými hnutími. To poukazuje na slabě vyvinutou poslušnost vynucovanou strachem. Heumos poukazuje také na případy, kdy se setkávaly s odporem také pracovní iniciativy, stachanovské hnutí, resp. socialistické soutěžení atp. Otázkou pak je, nakolik byly tyto projevy všeobecné. Na základě některých svědectví se např. zdá, že někteří obyvatelé měli, alespoň z počátku, v novou politiku důvěru a do nastavené organizace práce se zapojovali s přesvědčením. Heumos (2006: 23) pak také uvádí, že politické požadavky na rozdíl od sociálních hrály ve stávkách jen nevýznamnou roli.

Podle provedené analýzy se ani nezdá, že by účelem konstruované TPM bylo zvýšení výkonu pracujících. Jakožto součást strategie legitimizace pracovní povinnosti a pracovní kázně představovala spíše projekci pozitivních atributů, sloužící k přenesení a zmatení pozornosti recipienta. Jestliže pakkomunistická vláda usilovala o takový způsob hospodaření (ať už proto, že to vyžadoval Sovětský svaz), který nepadá s nižší produktivitou práce, ale stojí na velké spotřebě surovin a zapojení velkého množství pracovní síly mobilizovatelné centrálními plánovacími aparáty, a bude přijato tvrzení, že TPM sloužila pouze jako působivá clona, za níž bylo možno operovat podle vnitřních politických plánů, pak lze danou konstrukci považovat i za úspěšnou.¹⁷² Vyplnila totiž ve fikční diskurzivní struktuře důležité místo, přímo se týkající původce diskurzu: za politiky dosazovala lid. Z tohoto hlediska byl dopad konstrukce obsahující TPM značný (řadu lidí ovlivňovala ještě po roce 1989). Je však potřeba zmínit, že diskurzivní praxe začala být po

¹⁷² Pokud pak byla součástí strategie převzetí kontroly nad územím, po kterém měly přijít na řadu zvláště fyzické prostředky kontroly, její účinek mohl být producenty uvažován i jako krátkodobý, resp. nemuseli nutně uvažovat o její trvanlivosti.

převzetí moci komunistickou stranou podporována postupně monopolizovaným komplexním instrumentáři (právní systém, správní struktury, armáda a policie, mediální infrastruktura atp.), bez něhož by se dále pravděpodobně neprosadila.

Druhé období 50. let se vyznačuje snahou uchopit problém pracovní motivace pragmatictější způsobem a posílit finanční stimul. Mzdy byly stanovované centrální administrativou, přičemž Československo se vyznačovalo největší obecnou nivelizací mezd (zvláště mezi manuálními a nemanuálními pracujícími) ze všech zemí východního bloku (Havelková, 2009: 502).¹⁷³ V 50. letech sice došlo k nárůstu a vyrovnání mezd, neodráželo však skutečné výsledky ekonomiky a tak přispělo k prohloubení finančních problémů státu. Předpisy o povinnosti pracovat a pracovní kázní, o právu na práci a nivelizace mezd pak podle Havelkové (2009: 503) vytvořily systém pobídek, který nepřispíval k produktivitě a efektivitě. Lze se podle ní dokonce domnívat, že v pracujících vzbudil pocit oprávnění (co se týká sociálních práv jako např. plné zaměstnanosti či rovnosti mezd) a jeho antimeritokratičnost (např. absence navázání kvalifikace a výkonu na výši individuální odměny) vytvořila specifickou pracovní morálku.

K významným změnám nedošlo, ani když se v roce 1958 přistoupilo k realizaci reformy vypracované týmem Kurta Rozsypala, která se soustřeďovala zvláště na zdokonalení plánovací činnosti a normování a na vytvoření systému hmotných pobídek podniků i zaměstnanců. Ideologické bariéry však neumožňovaly hlouběji analyzovat skutečné příčiny problémů, reforma se zhroutila a byla počátkem 60. let byla odvolána. Heumos (2006: 56) pak poukazuje na rovnostářské smýšlení a hodnotové sociální morální vzorce dělnictva, které měly také výraz v blokování diferenciací výkonu a v odporu k opatřením proti nivelizaci mezd chápané jako útok proti dělnictvu. Lze tak poukázat na negativní vedlejší účinky původního socialistického diskurzu, který se tak mohl do jisté míry obracet proti producentům diskurzu v podobě požadavků, které byly vnímané jako oprávněné. Na druhé straně je však možné také ukázat pozitivní účinek v tom, že upozadění ideologické clony a vyzdvižení problému finanční motivace připravily prostor pro další revizi.

Často se upozorňuje zvláště na selhání režimu v řízení ekonomického systému. Daný diskurz práce, zacházející s lidmi jako s pracujícími, nad nimiž pomáhal ustavit kontrolu,

¹⁷³ To bylo podle Connora (1979: 217 in Havelková, 2009: 502) dáno egalitaristickým smýšlením mezi pracující třídou a obecnou absencí elitismu, pocházející již z doby před rokem 1948, dostatkem kvalifikovaných pracovníků (zvláště ve srovnání se Sovětským svazem) a snahou režimu kompenzovat vysokou míru nesvobody obyvatelstva absolutní rovností v odměňování.

směřoval také k legitimizaci zákazu vykonávat pracovní činnost pro soukromé účely a v soukromých subjektech, ale také možnost svobodně se rozhodovat ve volbě zaměstnání (srov. Havelková, 2009: 497). Jedním ze závažných důsledků komunistického režimu tak bylouvržení pracovního potenciálu lidí do zajetí a znemožnění seberealizace v podobě vlastní kariéry, a to ať už na základě např. odborné nebo podnikatelské činnosti (podnikání bylo v zásadě zakázané slovo). Lze tak hovořit o deprivaci celých skupin lidí, které nemohly uplatnit vlastní motivy k výkonu práce a musely setrvávat ve vynuceném pracovním poměru k socialistické organizaci či svazu a podléhat uznávaným společenským normám a zvláštním technikám administrativní a sociální kontroly (umístěnky, pracovní knížky, hlášení nezaměstnanosti). V této inhibici byl režim, zdá se, podstatně úspěšnější, než v excitaci pracovního výkonu; ještě větší dokonalosti pak zaznamenal v trestání prací, k níž nutilmj. také hrozbou fyzické likvidace (srov. Foucault, 2000).

Práci jako nástroj sociální kontroly akcentuje také Mareš (2004: 40), podle něhož právě v totalitních projektech nabývá dokonalé podoby. Poukazuje přitom na posílání intelektuálů a živnostníků na manuální práci do továren v 50. letech, aby tam získali dělnickou identitu, a na univerzalitu zaměstnání a státu v reálném socialismu jako jediného všemocného zaměstnavatele. Rétorika převýchovy prací se pak v nacistických koncentračních táborech, v sovětských pracovních táborech, v čínské „kulturní revoluci“ nebo Kambodži snoubila s pokusy o genocidu ras či tříd (tamtéž). Socialistický model se přitom sám v návaznosti na Marxe vymezoval vůči zpředmětnění člověka v procesu produkce a svoji legitimitu postavil na deklaraci svobodné práce. Podle Fromma (2004) pak nemůže být většího nepochopení a dezinterpretace Marxe, než jaké se skrytě nebo výslovně objevuje i v myšlení sovětských komunistů, neboť Marx se podle něho zabýval „osvobozením člověka od každé formy práce, která ničí lidskou individualitu, člověka přeměňuje ve věc a dělá z něj otroka věcí“.

Komunistická vláda se však na jedné straně snažila svoji moc ustavit prostřednictvím obrazu dobrého hospodáře, který měl jakožto zástupce lidu zajistit prostřednictvím nové organizace práce nejlepší využití pracovního potenciálu, na straně druhé však masivní manipulací s jejich pracovním potenciálem sledovala vlastní zájmy. Lze namítnout, že zapojení populace do aparátu produkce a přizpůsobení populace ekonomickým procesům (a s tím související poslušnost pracujících, disciplinace) bylo ve skutečnosti na poměrně primitivní úrovni odvíjející se od extenzivního hospodářství, špatných kontrolních mechanismů a koneckonců i demotivujících aspektů, mezi něž je obvykle řazen i

kolektivismus jako takový.¹⁷⁴ Přesto lze danou praxi hodnotit jako specifickou strategii distribuce pracovní síly zajišťující masovou produkci těžkého průmyslu.¹⁷⁵

Účinek diskurzu lze však také hodnotit z hlediska jeho schopnosti vytvářet kulisy každodennosti. Rozšířením diskurzu práce v médiích, v pracovních provozech a obecně ve veřejném prostoru se jeho prvky integrovaly dovnímání obyvatel. Přestože se postupně stávaly vyprázdňenými deklaracemi, spoluvytvářely (za eliminace odlišných diskurzů) specifické kulturní prostředí zaplněné angažovanou rétorikou, vítěznými obrazy a jistě někdy i přesvědčením. Macura (1992: 7) tak hovoří o „tragédii Utopie“, jakožto společné zkušenosti a v různé míře společném dílu všech aktérů dané doby. To podle Macury již neumožňuje „únik k alibi, k jakému ještě pootvívá vrátka omezení předmětu analýzy na „jazyk propagandy““, který lze ještě považovat za cizí, neakceptovaný kód, kterým prostě hovoří „oni“. „Svět socialismu“ tak jako sémiotický konstrukt nemůže už být podle Macury (1992) chápán jako něco útěšně vnějšího: „Je náš, byli jsme jeho spoluvůrci. Jeho analýza se nás dotýká jako skalpel obrácený k vlastnímu tělu.“

Případ socialistického diskurzu uplatňovaného v Československu tak ukazuje, že význam jazyka nesmí být na jedné straně přeceňován, na druhé však ani podceňován. Jazyk lze chápat jako užší skupinu výrazových prostředků, kterými lze ustavovat mocenské vztahy. Ty jsou ustavovány již vymezením fyzického prostoru, nonverbálním chováním nebopravidly exkluze z infrastruktury zdrojů, které privilegovaní mocnější aktéři mají k dispozici. Úspěch přijetí nových významů tak spočívá v možnostech změny, resp. v míře rezistence řady prvků již ustavených struktur sociálního života, anebo také kontinuity, jak bylo ukázáno v této práci. Je přitom možné poukázat na nízkou transformativní schopnost takových diskurzivních obsahů, které nemohou být recipovány již z toho důvodu, že nerespektují meze možného, tedy určitý stavový prostor aplikovatelných konstrukcí (nerespektování sociální a psychologické povahy ovlivňovaného subjektu a vztahů, v nichž je ukotven, nebo omezenosti zdrojů atp.). Nakonec účinek diskurzu může být také nezamýšlený nebo z hlediska potřeby producenta dokonce negativní.

Cesta ke komunismu byla v Československu předčasně ukončena politickou revolucí a motivační strategie postavené na odpovědnosti k národu či společnosti jsou tak patrně již historickými konstrukcemi minulého století. Pracovní potenciál člověka a motivační

¹⁷⁴ Daný způsob disciplinace by možná bylo možné označit za extenzivní v protikladu k intenzivní disciplinaci, kdy extenzivní se soustředí zvláště na rozsah a kvantitu, intenzivní pak na hloubku a kvalitu.

¹⁷⁵ Lze přitom poukázat také na to, že v 50. letech došlo (za cenu velkých extenzivních nákladů a při nízké produktivitě práce) k ekonomickému růstu.

strategie je však i nadále v centru pozornosti těch, kteří jej potřebují k realizaci svého záměru.

7. Závěry

Předložená práce se zaměřila na charakterizaci a změnu způsobu konstrukce teorie pracovní motivace v socialistickém manažerském diskurzu v průběhu 50. let. Za tímto účelem byly vybrány dva reprezentativní texty (1951, 1957), které byly podrobeny kritické diskurzivní analýze. Ta se zaměřila na identifikaci místa produkce a charakterizaci producentů, obsahu a způsobu konstrukce teorie. Bylo ukázáno, že již v prvním sledovaném období je produkována TPM, u níž pak dochází ke změně, korespondující obecně se změnou v socialistickém diskurzu v průběhu 50. let.

Konstrukce TPM nese prvky obecného postupu v socialistickém diskurzu dané doby, který odráží záměry komunistické vlády v ekonomické oblasti, roli Sovětského svazu v československé politice, význam osobnosti Stalina jako klíčové autority a politizaci a ideologizaci teorií o člověku a společnosti. Vzorem se stává sovětský model distribuovaný texty sovětských autorů, geograficky se tak produkce nalézá v Sovětském svazu.

Zatímco na liberálním západě vznikají TPM v jednoduché explicitní podobě v praxi podniků a brzy na to se začíná rozvíjet také odborný zájem psychologů a sociologů, v Československu je po roce 1948 zlikvidována původní manažerská třída, destruována původní organizace vědních oborů a vytvářena integrující názorová platforma marxismus-leninismu, v rámci něhož byla situována TPM. Význam jednotlivých elementů je proto dán již specifickou konstrukcí obecných kategorií, jako je člověk, společnost, stát, občan a práce. Socialistický model je přitom rozvíjen v úzké vazbě na ostře opozitně konstruovaný antidiskurz kapitalismu.

V prvním období TPM nepředstavuje výstup vážně řešeného vědeckého problému řešící řízení lidí v organizacích vědeckými metodami, nýbrž jako diskurzivní clona a lze ji klasifikovat jako kvazi teorii. Hlavním prvkem TPM je původně deklarace o změně ve vědomí pracujících v důsledku změny materiálních podmínek, zvláště nastolením socialistického vlastnictví výrobních prostředků. Již to má podle teorie způsobovat vysokou zaangażovanost plynoucí v zásadě z vysoké identifikace lidí se socialistickou organizací, což je možné charakterizovat jako deklarované potvrzení TPM konstruované před politickou revolucí. TPM je přitom zasazena do otevřeně disciplinačního diskurzu militantního charakteru, kdy je hlavní důraz kladen na povinnost pracovat a dodržovat pracovní kázeň, a tedy na morální podněty k práci. Problém dalšího motivování k práci přesto představuje jeden z významných prvků, na což ukazuje i neustálý apel na dodržování pracovní kázně. Mezi mechanismy zajišťující motivaci pak patří zvláště

používání symbolických podnětů a cílené formování prostřednictvím výchovy spojené s ideologickým působením.

TPM v prvním období lze charakterizovat především jako součást strategie legitimizace donucení k výkonu práce a požadování pracovní kázně implikující možnost použít negativní sankce; v širší perspektivě pak jako nástroj legitimizace vlády a jí vytvořeného státního útvaru. Za tímto účelem byly mocenským aparátem využity specifické diskurzivní strategie, které cílily ke stabilizaci definice práce jako přirozené a nutné součásti člověka, ke stabilizaci občana jakožto pracujícího, k vytváření dojmu autonomie a vysokého statusu občanů a k vytváření dojmu jednotnosti zájmů jedince, společnosti a státu. Bylo také ukázáno, že recepci daného modelu umožňovalo uplatňování některých diskurzivních schémat v období před nástupem komunistické strany k moci.

Změna diskurzu v druhé polovině 50. let se projevuje zcivilněním a zvláště vyzdvižením finančních stimulů. Původní narativ o autonomii pracujících nastolené politickou a sociální revolucí ustupuje do pozadí a do centra zájmu se dostává problematizace jednotnosti zájmů. Objevují se jednotlivci, skupiny a podniky, které se svými zájmy mohou dostat do konfliktu se zájmem společnosti jako celku. TPM tak přestává vystupovat jako diskurzivní clona, vytvářená za účelem vyvolat pozitivní reakci a závazek recipientů, a orientuje se na nižší úroveň konkrétního zájmu jednotlivce, resp. jednotlivých skupin. Původně etablovaný diskurz je tak předmětem změny vyvolané novými potřebami státního aparátu, přičemž se objevují také nové, vnitřně orientované antidiskurzy, a to původní stalinistický antidiskurz a revizionistický antidiskurz.

V návaznosti na Foucaultovy koncepty subjektivace a disciplinace pak bylo ukázáno, že socialistický diskurz o TPM lze chápat jako způsob konstruování specifické subjektivity „pracujícího“ jako vysoce autonomního a revolučního aktéra coby součásti totalitně mocenské strategie. Ta byla zaměřena na distribuci lidského pracovního potenciálu všech občanů státu, která odpovídala uplatňování extenzivního hospodářství založeného na široké, nicméně málointenzivní disciplinaci. Posléze, se změnou potřeb strany, resp. s ekonomickými problémy, dochází v konstrukci subjektu k zevšednění a ekonomizaci.

8. Použité zdroje

8.1. Datové zdroje

8.1.1. Publikace

- Aleksandrov, Nikolaj Grigor'jevič. (1950, [v tir. spr.] 1951). *Socialistická pracovní disciplína*. 1. vyd. Praha: Práce. 19, [1] s. Odborář; Sv. 27.
- Alexandrov, Nikolaj Grigor'jevič. (1951). *Socialistická pracovní kázeň*. 1. vyd. Praha: Práce. 38, [1] s. Knižnice socialistického hospodářství; sv. 12.
- Beneš, Edvard. (1946). *Demokracie dnes a zítra*. 2. vyd. Praha: Čin. 349 s.
- Budovatelský program Gottwaldovy vlády: [předneseno předsedou vlády Klementem Gottwaldem v Ústavodárném Národním shromáždění dne 8. července 1946]*. (1946). Praha: Orbis. 31 s.
- Bureš, Zbyněk. (1967). *Psychologie práce a její užití*. Praha: Práce. 229 s. Knižnice ekonomiky práce; sv. 20.
- Červinka, Antonín. [1951]. *Politická ekonomie socialismu: podle přednášek na VŠHV ve stud. r. 1949-50*. Praha: Vysoká škola politických a hospodářských věd. 112 s.
- Engels, Friedrich. (1950). *Podíl práce na polidštění opice*. 5. vyd. Praha: Svoboda. 21, [2] s. Malá knihovna marxismu-leninismu; Sv. 12.
- Chalupa, Bohumír. (1979/1980). Rozvoj a další perspektivy psychologie práce v Československu, *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity*, I, roč. 28-29 č. 114-15. 115-124.
- Jevstaťjev, Georgij Nikolajev, Gatovskij, Lev Markovič. (1953). *Lenin a Stalin o socialistickém soutěžení a komunistické pracovní kázni*. Praha: Úroda. 70 s.
- Kalenská, Marie. (1965). *Socialistická pracovní kázeň*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd. 170 s.
- K některým otázkám ekonomiky práce*. (1954). Připraveno kabinetem společenských věd při SKSV za spolupráce katedry ekonomiky práce Vysoké školy ekonomické v Praze. Praha: Práce. 184 s. Předmluva Alois Jedlička.
- Ljapin, Andrej Pavlovič. (1951). *Socialistická organizace práce*. 1. vyd. Praha: Práce. 77, [1] s. Knižnice socialistického hospodářství; sv. 18.
- Ljapin, Andrej Pavlovič. (1952). *Práce za socialismu*. 1. vyd. Praha: Svoboda. 130, [2] s. Malá knihovna politické ekonomie; sv. 25.

- Lenin, Vladimír Iljič. (1949). *Velká iniciativa*. 3. autorizované vyd. Praha: Svoboda. 34s. Malá knihovna marxismu-leninismu; sv. 18.
- Lenin, Vladimír Iljič. (1950). Dětská nemoc „levičáctví“ v komunismu. 4. vyd. Praha: Svoboda, 1950. 89 s. Velká knihovna marxismu-leninismu; sv. 12.
- Lenin, Vladimír Iljič. (1952a). Jak organizovat soutěžení? In: Lenin, Vladimír Iljič, Stalin, Josif Vissarionovič. (1952). *V. I. Lenin - J. V. Stalin o práci: Sborník statí a projevů*. 1. vyd. Praha: Práce. 783 s.
- Lenin, Vladimír Iljič. (1952b). Nejbližší úkoly sovětské moci. In: Lenin, Vladimír Iljič, Stalin, Josif Vissarionovič. (1952). *V. I. Lenin - J. V. Stalin o práci: Sborník statí a projevů*. 1. vyd. Praha: Práce. 783 s.
- Lenin, Vladimír Iljič. (1952c). *Taylorův systém – ztročení člověka strojem*. In: Lenin, Vladimír Iljič, Stalin, Josif Vissarionovič. (1952). *V. I. Lenin - J. V. Stalin o práci: Sborník statí a projevů*. 1. vyd. Praha: Práce. 783 s.
- Lenin, Vladimír Iljič. (1980). *Vybrané spisy v pěti svazcích, 4*. Svoboda, Praha. 478 s.
- Lenin, Vladimír Iljič. (1988). *Stát a revoluce: marxistické učení o státu a úkoly proletariátu v revoluci*. 2. vyd. Praha: Svoboda. 470 s. Knižnice marxismu-leninismu.
- Linhart, Josef(ed.) a kol. (1952a). *Vývoj osobnosti a její rozvoj v socialismu, I*. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. 180 s. Pedagogická přítomnost; sv. 14a.
- Linhart, Josef (ed.) a kol. (1952a). *Vývoj osobnosti a její rozvoj v socialismu, II*. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. 582 s. Pedagogická přítomnost; sv. 14b.
- Marxisticko-leninská teorie a komunistická výchova. (1951). *Sovětská věda: pedagogika-psychologie*, roč. 1, č. 5. 68.
- Marx, Karl. (1953). *Kapitál: kritika politické ekonomie, I. Výrobní proces kapitálu*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury. 902 s.
- Marx, Karl. (1961). *Ekonomicko-filosofické rukopisy z roku 1844*. 1. vyd. Praha: Státní nakladatelství politické literatury. 167 s.
- Na cestu novému časopisu. (1957). *Československá psychologie*, roč. 1, č. 1. 1-3. Za redakční radu podepsán vedoucí redaktor prof. Dr. Jan Doležal.
- Pachman, Vladimír. (1953). Práce v kapitalismu a za socialismu, *Politická ekonomie*, roč. 1. Recenze sborníku Lenin, Vladimír Iljič, Stalin, Josif Vissarionovič. (1952). *V. I. Lenin - J. V. Stalin o práci: Sborník statí a projevů*. 1. vyd. Praha: Práce. 783 s.
- Pavelka, Karel, Svatuška, Ladislav. (1970). *Moderní sekretariát vedoucího*. 1. vyd. Praha: Svoboda. 446 s. Členská knihovna nakladatelství Svobody.

- Program vlády Národní fronty Čechů a Slováků v obrazech.* (1945). Praha: Svět v obrazech. 96 s.
- První ročenka Masarykovy akademie práce [M. A. P.]: Zpráva o založení a činnosti za léta 1920-1923.* (1954). Praha: Masarykova akademie práce. 168 s.
- Růžička, Jiří. (1958). Konference o psychologii práce, *Československá psychologie*, roč. 2, č. 1. 100-105.
- Sakov, M. (1957). Budování socialismu a účast nás na řízení společenské výroby, *Politická ekonomie*, roč. 5. s. 370.
- Slavíček, Pavel. (1952). *Kritika taylorismu a jiných systémů řízení a organizace práce s hlediska psychologie.* Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Katedra psychologie. 171 s. Dizertační práce.
- Stalin, Josif Vissarionovič. (1950). *Otázky leninismu.* 8. autorizované vyd. Praha: Svoboda. 621, [2] s. Velká knihovna marxismu-leninismu; Sv. 2.
- Stalin, Josif Vissarionovič. (1952a). Nové poměry – nové úkoly hospodářské výstavby. In: Lenin, Vladimír Iljič, Stalin, Josif Vissarionovič. (1952). *V. I. Lenin - J. V. Stalin o práci: Sborník statí a projevů.* 1. vyd. Praha: Práce. 783 s.
- Stalin, Josif Vissarionovič. (1952b). Soutěžení a pracovní nadšení mas. In: Lenin, Vladimír Iljič, Stalin, Josif Vissarionovič. (1952). *V. I. Lenin - J. V. Stalin o práci: Sborník statí a projevů.* 1. vyd. Praha: Práce. 783 s.
- Svatopluk, Tomáš. (1959). Pravá tvář batismu. Zotročující systém vysávání lidí, *Politická ekonomie*, roč. 7. s. 679.
- Škrlant, Vladimír. (1957). *Společenská práce za socialismu.* 1. vyd. Praha: Státní nakladatelství politické literatury n.p. 123, [2] s. Vysoká stranická škola při ÚV KSČ. Katedra politické ekonomie.
- Špaček, Stanislav. (1920). *Organisace práce a podmínky hospodářského rozkvětu doma a v cizině.* Praha: František Borový. 31 s.
- Špaček, Stanislav. (1929). *Racionalisace a vědecké řízení práce.* Praha: Jednota přátel Masarykovy akademie práce. 55 s. Knihovna Nové práce; sv. 26.
- Špaček, Stanislav. [1924]. *Význam vědeckého řízení práce pro lidstvo a pro světový mír: Přednesený na pražském mezinárodním kongresu pro vědecké řízení práce ve dnech 21. - 24. července 1924.* Praha: Masarykova akademie práce. 8 s.
- Tučný, Petr. (1954). Estetický odraz a jeho vztah k práci, *Filozofický časopis*, roč. 2, č. 2. 98-118.

Witz, Karel, Hromada, Jiří. (1955). *Československé pracovní právo: [Určeno] pro právnickou fakultu*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. 258 s. Učební texty vysokých škol.

8.1.2. Legislativní dokumenty

Česko. Předpis č. 262/2006 Sb. Zákon zákoník práce ze dne 7. 6. 2006. In: Sbíрка zákonů, 2006, částka 84.

Československo. Předpis č. 65/1965 Sb. ze dne 30. 6. 1965. Zákoník práce, částka 32.

Československo. Předpis č. 24/1955 Sb. ze dne 4. května 1955. Vládní nařízení, kterým se zakládají Řád Rudého praporu práce, Řád Rudé hvězdy práce a vyznamenání Za pracovní věrnost a Za pracovní obětavost.

Československo. Předpis č. 86/1920 Sb. Zákon ze dne 29. 1. 1920 o Masarykově Akademii Práce, částka 16.

Československo. Předpis č. 100/1960 Sb. Ústavní zákon ze dne 11. 7. 1960. Ústava Československé republiky, částka 40.

Československo. Předpis č. 150/1948 Sb. Ústavní zákon ze dne 9. 5. 1948. Ústava Československé republiky, částka 52.

Československo. Předpis č. 63/1956 Sb., kterým se mění a doplňuje trestní zákon č. 86/1950 Sb. Trestní zákon ze dne 23. 12. 1956, částka 33.

Československo. Předpis č. 76/1945 Sb. Dekret presidenta republiky ze dne 1. 10. 1945 o všeobecné pracovní povinnosti, částka 35.

Vlček, Eduard, Schelle, Karel. (1994). *Dokumenty ke studiu moderních dějin státu a práva. II., Ústavy a normy ústavního charakteru*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita. 382 s. Učebnice právnické fakulty Masarykovy univerzity v Brně; č. 93. ISBN 80-210-0859-8.

8.1.3. Obrázky

Plakát k oslavě 1. máje: Pečinka, Bohumil. (2008). Léta nadšeného teroru [on-line], *Reflex*, 6. listopadu, [cit. 15. 6. 2016]. Dostupné z: <http://www.reflex.cz/clanek/stary-reflex-tema-reflexu/32095/leta-nadseneho-teroru.html>.

Řád Lenina: Leninův řád [on-line], *Wikipedie*, poslední aktualizace 25. 11. 2015, [cit. 15. 6. 2016]. Dostupné z: https://cs.wikipedia.org/wiki/Lenin%C5%AFv_%C5%99%C3%A1d.

Řád práce: Řád práce [on-line], *Wikipedie*, poslední aktualizace 22. 3. 2014, [cit. 15. 6. 2016]. Dostupné z:

https://cs.wikipedia.org/wiki/%C5%98%C3%A1d_pr%C3%A1ce.

Řád Rudého praporu práce: Řád Rudého praporu práce[on-line], *Wikipedie*, poslední aktualizace 5. 9. 2015, [cit. 15. 6. 2016]. Dostupné z:

https://cs.wikipedia.org/wiki/%C5%98%C3%A1d_Rud%C3%A9ho_praporu_pr%C3%A1ce.

8.2. Sekundární literatura

Albiston, Catherine. (2012). Institutional Inequality, *Wisconsin Law Review*, 25. 2. 1094-1095. Dostupné z: <http://wisconsinlawreview.org/wp-content/files/1-Albiston.pdf>.

Alvesson, Mats (ed.). (2009). *The Oxford Handbook of Critical Management Studies*. Oxford: Oxford University Press. 604 s.

Alvesson, Mats, Willmott, Hugh. (2003). *Studying Management Critically* [on-line]. London: Sage Publications, Inc. [cit. 15. 6. 2016]. Dostupné z: <http://site.ebrary.com/lib/natl/Doc?id=10076711>.

Anthony, Peter D. (2001). *The Ideology of Work*. London: Routledge. 340 s. Reprint původního textu z roku 1977.

Armstrong, Michael. (2012). *Řízení lidských zdrojů*. 10. vyd. Praha: Grada. 787 s. ISBN: 978-80-247-1407-3.

Balík, Stanislav a kol. (2011). *Politický systém českých zemí 1848-1989*. 3. vyd. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav. 178 s. Monografie; sv. 9. ISBN 978-80-210-5438-7.

Barták, Jan. (2002). Průvodce minovým polem propagandy: In: *Média jako překážka v komunikaci. Sborník textů k mezinárodní konferenci*, Litoměřice 2002. Praha: Votobia.

Baritz, Loren. (1960). *The Servants of Power: A History of the Use of Social Science in American Industry*. Middletown, Connecticut: Wesleyan University Press.

Bedrnová, Eva, Nový, Ivan a kol. (2002). *Psychologie a sociologie řízení*. 2. vyd. Praha: Management press. 586 s. ISBN 80-7261-064-3.

Bendix, Reinhard. (1963). *Work and Authority in Industry: Ideologies of Management in the Course of Industrialization*. New York: Harper and Row. 464 s.

- Berger, Peter L., Luckmann, Thomas. (1999). *Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii vědění*. 1. vyd. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury. 214 s. ISBN 80-85959-46-1.
- Bruner, Tomáš, Šoltys, Otakar. (2011). *Srovnání jazyka komunistické a nacistické propagandy v úvodních a vybraných komentářových textech deníku Rudé právo (leden - červenec 1950) a deníku Venkov (srpen - prosinec 1941)*. Praha: Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Mediální řada MED - 022, edice PSSS. 56 s.
- Brychnáč, Vlastimil a kol. (1978). *Marxisticko-leninská filozofie: učebnice pro vyšší stupeň stranického vzdělávání*. 1. vyd. Praha: Svoboda, 1978. 426, [5] s.
- Burt, Harold Ernest. (1926). *Principles of Employment Psychology*. Boston: HoughtonMifflin.
- Casey, Catherine. (1999). Come, Join Our Family: Discipline and Integration on Corporate Organizational Culture, *Human Relations*, 52, 2. 155-178.
- Criders, Andrew B., Goethals, George R., Kavanaugh, Robert D., Solomon, Paul R. (1989). *Psychology*. 3rd ed. Glenview: Scott, Foresman and Company.
- Connor, W.D. (1979). *Socialism, Politics, and Equality. Hierarchy and Change in Eastern Europe and the USSR*. Columbia University Press: New York.
- Čermák, František, Cvrček, Václav, Schmiedtová, Věra. (2010). *Slovník komunistické totality*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. 302 s. Korpusová lexikografie; sv. 3. ISBN 978-80-7422-060-9.
- Deetz, Stanley A. (1995). *Transforming Communication, Transforming Business: Building Responsive Responsible Workplaces*. Creskill, NJ: Hampton Press.
- Delumeau, Jean. (2010). *Tisíc let štěstí*. 1. vyd. Praha: Argo. 451 s. Edice Každodenní život; sv. 44. ISBN 978-80-257-0237-6.
- Dreyfus, Hubert L., Rabinow, Paul. (2002). *Michel Foucault: za hranicemi strukturalismu a hermeneutiky*. Překlad Jan Hasala. Praha: Herrmann. 262 s.
- Du Gay, Paul. (1996). *Consumption and Identity at Work*. London: Sage Publications, Inc.
- Dudová, Radka. (2012). *Interrupce v České republice: zápas o ženská těla*. 1. vyd. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky. 177 s. ISBN 978-80-7330-214-6.
- Fairclough, Norman. (1989). *Language and Power*. London: Longman Group UK. 259 p. ISBN 0-582-00976-6.

- Fairclough, Norman. (1997). Management Learning as Discours. In: Burgoyne, John, Reynolds, Michael (eds.). (1997). *Management Learning: Integrating Perspectives in Theory and Practice*. London: SagePublications, Inc. 350 p. 144-160.
- Fairclough, Norman. (2003a). *Analyzing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London: Routledge. 288 p. ISBN 978-0415258937.
- Fairclough, Norman. (2003b). *Critical Discourse Analysis and Change in Management Discourse and Ideology: a Transdisciplinary Approach to Strategic Critique* [online]. ResearchGate, © 2008-2016 [cit. 15. 6. 2016]. Dostupné z: https://www.researchgate.net/publication/254507803_Critical_discourse_analysis_and_change_in_management_discourse_and_ideology_a_transdisciplinary_approach.
- Fairclough, Norman. (2005). Peripheral Vision Discourse Analysis in Organization Studies: The Case for Critical Realism, *Organization Studies*, vol. 26, iss. 6, June. 915-939.
- Fairclough, Norman, Wodak, Ruth. (1997). Critical Discourse Analysis. In: Van Dijk, Teun A. (ed.). *Discourse as Social Interaction*, 2. London: SagePublications, Inc. 258-284.
- Fidelius, Petr. (1983). *Jazyk a moc*. München: Karel Jadrný. 184 s. Arkýř; sv. 7. ISBN 3-922810-06-3.
- Fidelius, Petr. (1998). *Řeč komunistické moci*. 1. vyd. Praha: Triáda. 216 s. Paprsek; sv. 2. ISBN 80-86138-03-8.
- Foucault, Michel. (1999). *Dějiny sexuality, I. Vůle k věděni*. Překlad Čestmír Pelikán. Praha: Herrmann & synové. 189 s. ISBN 80-238-5090-3.
- Foucault, Michel. (2000). *Dohlížet a trestat. Kniha o zrodu vězení*. Překlad Čestmír Pelikán. Praha: Dauphin. 202 s. ISBN 80-86019-96-9.
- Foucault, Michel. (2002). *Archeologie věděni*. Praha: Herrmann & synové. 318 s. ISBN 80-239-0124-9.
- Foucault, Michel. (2003). *Myšlení vnějšku*. 2. vyd. Praha: Herrmann & synové. 303 stran. ISBN 978-80-87054-44-4.
- Friedland, Roger, Alford, Robert R. (1991). Bringing Society Back In: Symbols, Practices and Institutional Contradictions. In: *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. Chicago: University of Chicago Press. 486 p. pp. 232-263.
- Fromm, Erich. (2004). *Obraz člověka u Marxe*. 1. vyd. Brno: L. Marek. 150 s. ISBN 80-86263-53-3.
- Gantman, Ernesto R. (2005). *Capitalism, Social Privilege and Managerial Ideologies*. Aldershot, U.K.: Ashgate. 185 pp. ISBN 0-7546-4186-4.

- Garrety, Karin, Down, Simon. (N.d.). *From Totalization, Through the Non-subject, to the Reclamation of Resistance: A Review of the Debates on Normative Control, Autonomy and the Organizational Self* [on-line]. Newcastle University, [cit. 15. 6. 2016]. Dostupné z: <http://www.ncl.ac.uk/kite/assets/downloads/KITEWPDownGarrety>.
- Geertz, Clifford. (2000). *Interpretace kultur: vybrané eseje*. 1. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství. 565 s. Studie; sv. 26. ISBN 80-85850-89-3.
- Havelková, Barbora. (2009). Pracovní právo. In: Bobek, Michal, Molek, Pavel, Šimíček, Vojtěch. (2009). *Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví*. Brno: Mezinárodní politologický ústav, Masarykova univerzita. 478-215.
- Heumos, Peter. (2006). *Vyhrňme si rukávy, než se kola zastaví!: dělníci a státní socialismus v Československu 1945-1968*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. 143 s. Česká společnost po roce 1945; sv. 2. ISBN 80-7285-075-X.
- Hlaváč, Ivo. (1998). Michel Foucault: Vědění a moc, *Aluze*, 1. 47-64.
- Holman, Robert. (2000). *Transformace české ekonomiky: v komparaci s dalšími zeměmi střední Evropy*. 1. vyd. Praha: Centrum pro ekonomiku a politiku. 106 s. Ekonomika, právo, politika. ISBN 80-902795-6-2.
- Holubec, Stanislav. (2009). Silní milují život. Utopie, ideologie a biopolitika Baťovského Zlína, *Kuděj*, č. 2. 30-55.
- Chiapello, Eve, Fairclough, Norman. (2002). Understanding the New Management Ideology: A Transdisciplinary Contribution from Critical Discourse Analysis and New Sociology of Capitalisms, *Discourse Society*, 13, 2, March. 185-208 2002.
- Kalinová, Lenka. (2003). Změny sociálního systému v Československu po druhé světové válce v kontextu vývoje ve vyspělých zemích. In: Kárník, Zdeněk, Kopeček, Michal (eds.). (2003). *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*. 1. vyd. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu do roku 1989. ISBN 80-86569-60-8.
- Kalinová, Lenka. (2007). *Společenské proměny v čase socialistického experimentu: k sociálním dějinám v letech 1945-1969*. Vyd. 1. Praha: Academia. 363 s. ISBN 978-80-200-1536-5.
- Kant, Immanuel. (1990). *Základy metafyziky mravů*. 2. vyd. Praha: Svoboda. 128 s. Filozofické dědictví. ISBN 80-205-0152-5.
- Kaplan, Karel. (2000). *Kořeny československé reformy 1968*. 1. vyd. Brno: Doplněk. 323 s. ISBN 1081-172-2000.

- Keenoy, Tom. (2009). Human Resource Management. In: Alvesson, Matt (eds.). *The Oxford Handbook of Critical Management Studies*. Oxford: Oxford University Press. 604 s.
- Keller, Jan. (2007). *Sociologie organizace a byrokracie*. 2. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství. 182 s. Základy sociologie; sv. 1. ISBN 978-80-86429-74-8.
- Keller, Jan. (2009). *Soumrak sociálního státu*. 2. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství. 158 s. Studie; sv. 40. ISBN 978-80-7419-017-9.
- Keller, Filip. (2014). *Od stachanovců k volné sobotě. Pojetí práce v socialistickém Československu v šedesátých letech 20. století*. Praha: Univerzita Karlova, Ústav hospodářských a sociálních dějin. 130 s. Magisterská práce.
- Knights, David, Willmott, Hugh. (1989). Power and Subjectivity at Work: From Degradation to Subjugation in Social Relations, *Sociology*, vol. 23, iss.4, November. 535-558.
- Kocian, Jiří, Devátá, Markéta, (eds.). (2011). *Únor 1948 v Československu: Nástup komunistické totality a proměny společnosti*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. 345 s. ISBN 978-80-7285-108-9.
- Kraus, Jiří. (2003). Vyjadřování polemčnosti a významových opozic v politickém diskurzu. In Čmejrková, Světlá, Hoffmannová, Jana (eds.). (2003). *Jazyk, média, politika*. Praha: Academia. 258 s. ISBN 80-200-1034-3.
- Kubů, Eduard. (2005). České (československé) transformační kontinuity 20. století. Problémy struktury ekonomiky, technicko-technologické vyspělosti a podnikatelsko-manážerských elit, *Acta OeconomicaPragensia*, roč. 13, č. 3. 230-245.
- Kunda, Gideon. (1992). *Engineering Culture: Control and Commitment in a High-Tech Corporation*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Latham, Gary P. (2012). *Work Motivation: History, Theory, Research, and Practice*. 2nd ed. Los Angeles: Sage Publications, Inc. 424 s. ISBN 978-1-4129-9093-6.
- Link, Stefan. (2011). *From Taylorism to Human Relations: American, German, and Soviet Trajectories in the Interwar Years* [on-line]. The Business History Conference, March, [cit. 8. 6. 2016]. Dostupné z:
http://www.academia.edu/581471/From_Taylorism_to_Human_Relations_American_German_and_Soviet_Trajectories.
- McGregor, Douglas M. (1957). The Human Side of the Enterprise, *Management Review*, vol. 46, iss. 11. 22–28.
- Macura, Vladimír. (1992). *Šťastný věk: symboly, emblémy a mýty 1948-1989*. 1. vyd. Praha: Pražská imaginace. 126 s. ISBN 80-7110-100-1.

- Macura, Vladimír, Kouba, Karel, Schmarc, Vít, Šámal, Petr. (2008). *Šťastný věk: a jiné studie o socialistické kultuře*. Praha: Academia. 351 s. Šťastné zítřky; sv. 1. ISBN 978-80-200-1669-0.
- Mareš, Petr. (2004). Od práce emancipující k práci mizející, *Sociologický časopis*, vol. 40, iss. 1–2. 37-48.
- Maslow, Abraham H. (1954). *Motivation and Personality*. New York: Harper&Row.
- Matonoha, Jan. (2009). *Psaní vně logocentrismu (diskurz, gender, text)*. Praha: Academia, 2009. 301 s. Literární řada. ISBN 978-80-200-1749-9.
- McDonald, Ruth. (2004). Individual Identity and Organizational Control: Empowerment and Modernizations in a Primary Care Trust, *Sociology of Health & Illness*, vol. 26, iss.7, 925–950.
- Merta, Jonáš. (2009). *Analýza komunistické propagandy na příkladu kolektivizace venkova*. Praha: Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy. Diplomová práce.
- Miller, Peter, O'Leary, Ted. (1987). Accounting and the Construction of the Governable Person, *Accounting, Organizations and Society*, vol. 12, iss.3. 235-265.
- Mlčoch, Lubomír.(1992). Československý ekonomický systém v 70. a 80. letech. In: Kameníček, Jiří, Kouba, Karel. (1992). *Trh versus plán - půl století sporů: sborník klasických i novějších statí k jádru sporů o prioritu trhu či centrálního plánu*. 1. vyd. Praha: Karolinum. 291 s. ISBN 80-7066-656-0.
- Mlejnek, Josef. (2015). Běsi, nebo piroh socialismu? Proměnlivá role ideologie v komunistickém totalitarismu, *Securitasimperii*, roč. 26, č. 1. 12-36.
- Nakonečný, Milan. (1992). *Motivace pracovního jednání a její řízení*. 1. vyd. Praha: Management Press. 258 s. ISBN 80-85603-01-2.
- Navrátilová, Marcela. (2012). *Proměna hrdinství práce za socialismu*. Praha: Univerzita Karlova, Fakulta humanitních studií. 82 s. Magisterská práce.
- Novák, Miroslav. (2013). K aplikaci pojmu totalitarismus na komunistické systémy: obecné problémy a česká specifika, *Securitasimperii*, roč. 23, č. 02. 14-27.
- Oldenziel, Ruth. (2000). Gender and Scientific Management - Women and the History of the International Institute for Industrial Relations, *Journal of Management History*, vol. 6, iss. 7.1922-1946.
- Patočka, Jan, Chvatík, Ivan, Kouba, Pavel (eds.).(1996). *Péče o duši: soubor statí a přednášek o postavení člověka ve světě a v dějinách. I, Stati z let 1929-1952*. Praha: OIKOYMENH, 1996. 505 s. Sebrané spisy Jana Patočky; sv. 1. ISBN 80-86005-24-0.

- Petrusek, Miloslav. (2006). *Společnosti pozdní doby*. Praha: Sociologické nakladatelství. 459 s. Knižnice Sociologické aktuality; sv. 12. ISBN 80-86429-63-6.
- Petružalek, František. (2013). Rozhovor s RNDr. Stanislavem Malým, Ph.D. z Výzkumného ústavu bezpečnosti práce, *Energetika*, č. 2. 125-128.
- Phillips, Louise, Jørgensen, Marianne. (2002). *Discourse Analysis as Theory and Method*. London: Sage Publications, Ltd. 230 pp.
- Prečan, Vilém. (2009). České dvacáté století?, *Soudobé dějiny*, roč. 16, č. 4. 545-556.
- Prokopová, Kateřina, Orságová, Zuzana, Martinková, Petra. (2014). *Metodologie výzkumu v oblasti kritické analýzy diskurzu*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. 76 s. Edice Qfwfq; sv. 29. ISBN 978-80-244-4344-7.
- Průcha, Václav a kol. (2009). *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992*. 2. díl. 1. vyd. Brno: Doplněk. ISBN 80-7239-147-X.
- Pullmann, Michal. (2011). *Konec experimentu: přestavba a pád komunismu v Československu*. 1. vyd. Praha: Scriptorium. 243 s. ISBN 978-80-87271-31-5.
- Rákosník, Jakub. (2010). *Sovětizace sociálního státu: lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945-1960*. 1. vyd. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. 503 s. Fontes; sv. 2. ISBN 978-80-7308-303-8.
- Rataj, Jan, Houda, Přemysl. (2010). *Československo v proměnách komunistického režimu*. Praha: Oeconomica. 455 s. Vysokoškolská učebnice. ISBN 978-80-245-1696-7.
- Röhrich, Alex. (2008). *Ideologie, jazyky, texty: analýza a interpretace textů Rudého práva z roku 1953 a 1975 a Práva z roku 1997*. Liberec: Bor. 251 s. Jazyky a texty. ISBN 978-80-86807-96-6.
- Rose, Nikolas. (1999). *Governing the Soul: the Shaping of the Private Self*. Second edition. London: Free Association Books. 320 s. ISBN 978-1-85343-444-0.
- Sabri, Hala M. (2004). Socio-Cultural Values and Organizational Culture, *Journal of Transnational Management Development*, vol. 9, iss. 2-3. 123-145.
- Schmiedtová, Věra. (2007). Koncept slova práce. 110-117. In: Budil, Ivo T., Zíková, Tereza. (eds.). (2007). *Totalitarismus, 3*. Plzeň: Katedra antropologie, Fakulta filozofická Západočeské univerzity.
- Schmiedtová, Věra. (2008). Hodnotící prostředky v totalitním jazyce v období 1948-1986 v bývalém Československu. 186. In: In: Budil, Ivo T., Zíková, Tereza. (eds.). (2008). *Totalitarismus, 4: interdisciplinární pohled*. Plzeň: Katedra antropologie, Fakulta filozofická Západočeské univerzity.

- Sirůček, Pavel a kol. (2007). *Hospodářské dějiny a ekonomické teorie: (vývoj, současnost, výhledy)*. 1. vyd. Slaný: Melandrium. 511 s. ISBN 978-80-86175-53-9.
- Sojka, Milan. (2010). *Dějiny ekonomických teorií*. 1. vyd. Praha: Havlíček Brain Team. 365 s. ISBN 978-80-87109-21-2.
- Sommer, Vítězslav. (2010). *Vytváření „demokratického socialismu“: Stranická historiografie 50. a 60. let mezi stalinismem a reformním komunismem*. Praha Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav českých dějin. 397 s. Dizertační práce.
- Steers, Richard M., Mowday, Richard T., Shapiro, Debra L. (2004). The Future of Work Motivation Theory, *Academy of Management Review*, vol. 29, iss.3. 379-387.
- Svatoň, Ondřej. (2008). Proměny konceptu práce v soudobých sociologických teoriích. In: Šubrt, Jiří a kol. (2008). *Soudobá sociologie, III. Diagnózy soudobých společností*. 1. vyd. Praha: Karolinum. 382 s. Učební texty Univerzity Karlovy v Praze; 14. ISBN 978-80-246-1486-1.
- Synek, Miloslav a kol. (2000). *Podniková ekonomika*. 2. vyd. Praha: C. H. Beck, 2000. 456 s. Beckovy ekonomické učebnice. ISBN 80-7179-388-4.
- Šebesta, Karel. (2001). Studovat jazyk totality. 268–273. In Kabele, Jiří, Mlčoch, Lubomír (eds.). (2001). *Institucionalizace (ne)odpovědnosti: Globální svět, evropská integrace a české zájmy*. Praha: Karolinum. 549 s. ISBN 80-246-0431-0.
- Špelda, Daniel. (2012). Sekularizace, eschatologie a idea pokroku podle Hanse Bluemnerberga, *Studia Philosophica*, roč. 59, č. 1. 27-47.
- Thompson, Paul, McHugh, David. (2009). *Work Organisations. A Critical Approach*. Palgrave Macmillan. ISBN 978-0-230-52222-0. 530 s.
- Tietjenová, Karolína. (2003). *Český komunistický newspeak*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav českého jazyka a teorie komunikace. Diplomová práce.
- Tilly, Richard H. (2010). Industrialization As an Historical Process [on-line]. in: European History Online (EGO). Mainz: Institute of European History (IEG), [cit. 8. 6. 2016]. Dostupné z: <http://www.ieg-ego.eu/tillyr-2010-en>.
- Tureckiová, Michaela. (2004). *Řízení a rozvoj lidí ve firmách*. 1. vyd. Praha: Grada. 168 s. Psyché. ISBN 80-247-0405-6.
- Urban, Jan. (2005). Motivační schopnosti a jejich rozvoj, *Mzdy & personalistika v praxi*, č. 9.
- Ústav pro studium totalitních režimů. (Nedat.). *Vybrané aspekty ekonomického vývoje Východního bloku v 50. a 60. letech* [on-line]. Ústav pro studium totalitních režimů,

- 2008–2015 [cit. 24.5.2016]. Dostupné z: <http://www.ustrcr.cz/cs/vybrane-aspekty-ekonomickeho-vyvoje-vychodniho-bloku-v-50-a-60-letech>.
- Van Dijk, Teun A. (2000). *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. London: Sage Publications, Inc.
- Vašát, Petr. (2008). Kritická diskurzivní analýza: Sociální konstruktivismus v praxi [online], *AntropoWEBZIN*, č. 2-3, [cit. 8. 6. 2016]. ISSN 1801-8807. Dostupné z www: <http://antropologie.zcu.cz/kriticka-diskursivni-analyza-socialni-konstruktivismus-v-praxi>.
- Vojtovič, Sergej. (2011). *Koncepce personálního řízení a řízení lidských zdrojů*. 1. vyd. Praha: Grada. 186 s. Expert. ISBN 978-80-247-3948-9.
- Weinrich, Heinz, Koontz, Harold. (1993). *Management*. Praha: Victoria Publishing. 659 s. ISBN 80-85605-45-7.
- Wetherell, Margaret. (2004). *Identities, Groups and Social Issues*. London: Sage Publications, Inc. 368. Social psychology.
- Whittle, Andrea. (2005). Preaching and Practising „Flexibility“: Implications for Theories of Subjectivity at Work, *Human Relations*, vol. 58, iss. 10. 1301-1322.
- Aleksandrov, Nikolajj Grigorevich (jurist) [on-line]. (2015). Wikipedia, 25. 11. 2015, [cit. 15. 6. 2016]. Dostupné z: <https://ru.wikipedia.org>.
- Willmott, Hugh. (1993). Strength is Ignorance. Slavery is Freedom: Managing Culture in Modern Organizations, *Journal of management Studies*, vol. 30, iss. 4. 515-552.
- Wodak, Ruth. (2001). *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage Publications, Ltd. 200 pp. Introducing qualitative methods.
- Wodak, Ruth, Meyer, Michael. (2002). *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage Publications, Inc. 200 pp.
- Yurchak, Alexei. (2006). *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton, Oxford: Princeton University Press. 331 s.

9. Seznam obrázků

Obr. 1. Plakát k oslavě 1. máje

Obr. 2. Řád Lenina

Obr. 3. Řád práce

Obr. 4. Řád Rudého praporu práce